

KORUNK EMBERE, KULTÚRÁJA, S EGYETEMEINEK KÜLDETÉSE

FERENC PÁPA A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS
EGYETEMEN ELHANGZOTT ÜZENETÉNEK EMLÉKÉRE
RENDEZETT KONFERENCIA TANULMÁNYAI

KORUNK EMBERE, KULTÚRÁJA,
S EGYETEMEINEK KÜLDETÉSE

KORUNK EMBERE, KULTÚRÁJA, S EGYETEMEINEK KÜLDETÉSE

Ferenc pápa a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen
elhangzott üzenetének emlékére rendezett
konferencia tanulmányai

(2024. május 8.)

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2025

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA
A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
REKTORI HIVATALA

A kötetet szerkesztette:
Dr. Vincze Krisztián

Borítóterv és tipográfia:
Siklósi Péter

© Szerzők, 2025

ISBN 978 963 612 185 3
Online ISBN 978 963 612 186 0

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
szentistvantarsulat.hu
Felelős kiadó: Farkas Olivér igazgató
Nyomdai kivitelezés: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György

KÖSZÖNTŐ

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Vendégeink!

Nagy örömmel és tisztelettel köszöntök mindenkit a Pázmány Péter Katolikus Egyetem emlékkonferenciáján, amellyel Ferenc pápa a tavalyi évben egyetemünkön tett látogatásának és elhangzott beszédének tisztelgünk. Őszentsége 2023. április 23-a és 25-e között apostoli látogatást tett Magyarországon, amellyel kapcsolatban a teljes magyar egyház fejezte ki háláját akkor is, amikor a pontos évforduló dátumára hirdette meg azt a nemzeti zarándoklatot, amelyen nagyszámban vettek részt főpásztoraink és híveink, Rómában képviselve az itthoni teljes katolikus közösséget.

Egyetemünknek a múlt évi pápai látogatásra történő emlékezése akadémiai kerekék között elsősorban a Szentatyának az Információs Technológiai Karon elhangzott beszédére irányul. Ferenc pápa beszéde az akadémiai élet és a kultúra képviselőit szólította meg, s mai emlékkonferenciánk előadásai az elhangzott beszéd fontosabb mozzanatait szeretnék megidézni, megvilágítani, kifejteni, vonatkozó részleteiben tovább gondolni. Pár héttel ezelőtt, április 2-án a egyetemünkre érkezett Prof. Francois Mabilie, a Katolikus Egyetemek Nemzetközi Szövetségének – International Federation of Catholic Universities (IFCU) – főtitkára, valamint munkatársa, Prof. Montserrat Alom, aki a szervezetben belüli Nemzetközi Kutatási Centrum igazgatója. Egybehangzóan jelentették ki, hogy Ferenc pápa a Pázmányon elhangzott beszéde kiemelkedő jelentőségű, páratlanul fontos meglátások összegzése. Az elhangzott beszéd egyrészt találó módon helyzetjelentés és diagnózis korunk szellemi légköréről, másrészt a katolikus egyház szellemi, kulturális, akadémiai életétére vonatkozó irányvonalakat jelöl ki.

A mai nap programjának összeállításában az az alapötlet vezérelt bennünket, hogy saját oktatóink, kutatóink legyenek azok, akik a pápai beszéd mozzanatait saját tudományterületük szemszögéből idézik meg. A hamarosan elkezdődő előadások – a teljesség igénye nélkül – a mesterséges intelligencia és a technokrata paradigma kihívásainak, az egyén és a társadalom viszonyának, a kultúra szerepének, a konzumizmus veszélyeinek, a katolikus egyetemek küldetésének kérdéseit, valamint a pápalátogatás egyházi és társadalmi hatását vizsgálják. Az előadók között nemcsak pázmányos oktatókat és kutatókat köszönhetünk, hanem három olyan hallgatónkat is, akik a Pázmány Alapítvány által meghirdetett esszéíró versenyen értek el kitűnő eredményt. Dudás Márk, Félix Bernát és Paraszt László hallgatóink esszéi a közelmúltban már publikálásra is kerültek egyetemünk *Folia*

Humanistica et Socialia folyóiratának első számában. Oktatóinknak, kutatóinknak és hallgatóinknak egyaránt köszönjük, hogy előadásaikkal részt vállalnak a mai nap emlékkonferenciájában!

A katolikus egyetemek életét, működését, identitását meghatározó, normákkal is szabályozó dokumentum az az 1990-ben kihirdetett *Ex corde ecclesiae*, amelynek 32-es pontja így fogalmaz: „*A katolikus egyetem, mint bármely más egyetem, szervesen épül az emberi társadalomba. Az Egyház szolgálatának kifejtése során és mindig saját illetékességén belül, az a hivatása, hogy mind hatásosabb eszköze legyen az emberek és a társadalom kulturális fejlődésének. Kutatási tevékenységei közé tartozik a súlyos kortárs problémák tanulmányozása.*” Mai emlékkonferenciánk, az elhangzó előadások – harmincnégy évvel az *Ex corde ecclesiae* megjelenése után - abban szeretnének segíteni bennünket, hogy az aktuális, létezésünket övező és meghatározó kortárs problémákat mélységükben tanulmányozzuk azzal a reménnyel egybekötve, hogy egyetemenként nemcsak érzékeljük e problémákat, hanem ötleteinkkel, munkánkkal, akadémiai tevékenységünkkel embertársaink és a társadalom kulturális fejlődéséhez valóban hozzájárulhatunk.

Köszönöm figyelmüket, – az emlékkonferenciát ezennel megnyitom!

Dr. Vincze Krisztián
A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
külügyi és tudományszervezési rektorhelyettese

Török Csaba

HIT, KULTÚRA ÉS A TUDÁS KÉT FORMÁJA

Absztrakt

Ferenc pápa budapesti látogatása során felkereste a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információtechnológiai karát, s beszédében Romano Guardini nyomán megkülönböztette a tudás két formáját: a megfigyelőt és az elemzőt. Előbbi kapcsolatot teremt a valósággal, utóbbi használja azt. Tanulmányunkban megvizsgáljuk e kétőség szellemtörténeti gyökereit, kiemelt figyelmet fordítva a kultúra fogalmának őseredeti jelentéssíkjára s annak posztmodern átalakulására. Célunk felmutatni egy olyan pozitív viszonyulást, amely segít, hogy – a végleteket kerülve – alkalmasan és gyümölcsözően töltsük be krisztusi küldetésünket.

Faith, culture and the two forms of knowledge

Abstract

During his visit to Budapest, Pope Francis visited the Faculty of Information Technology of Pázmány Péter Catholic University, and in his speech, following Romano Guardini, he distinguished between two forms of knowledge: the observer and the analyst. The first establishes a vivid relationship with reality, the second uses it. In our study, we will examine the philosophical-historical roots of this duality, paying particular attention to the primordial meaning of the concept of culture and its post-modern modification. Our aim is to present a positive approach that helps us to fulfil our Christian mission in a suitable and fruitful way, avoiding extreme positions.

Hit, kultúra és a tudás két formája

Ferenc pápa budapesti látogatása során felkereste egyetemünket, s beszéde¹ kezdetén Romano Guardinit idézte: „Ezekben a napokban jobban megértettem, mint valaha, hogy a tudásnak két formája van [...], az egyik arra készítet, hogy elmerüljünk a tárgyban, és annak környezetében, hogy az ember, aki a tudást keresi,

¹ FERENC PÁPA: *Beszéd az egyetemi és kulturális élet képviselőihez*, Budapest, PPKE-ITK, 2023. április 30. <https://itk.ppke.hu/storage/tinymce/uploads/Karunk/Ferenc-papa-beszede-az-egyetemi-es-kulturalis-elet-kepviseloihez.pdf?u=1bJTqF> (2024.05.05.).

*megpróbálja benne élni; a másik ezzel szemben összegyűjti a dolgokat, szétbontja őket, dobozokba rendezi őket, uralmat és birtokot szerez felettük, uralkodik rajtuk.*² Ezek a szavak s a rájuk építő gondolatrendszer már a legelső pillanatban megragadtak. A tudás két formájának illetően elkülönítése – mint megfigyelő és elemző tudás – eltávolodik a bevett tankönyvi formuláktól. Az európai szellemtörténet egészét tekintve, a görögöktől egészen Kantig, majd rajta túl is, valóban jelen van egyfajta kétpólusúság. A valóság atomista és idealista, empirista és racionalista szemlélete, ehhez kötődően pedig a nem egyszer analitikusnak és szintetikusnak nevezett megismerésmód elkülönítése bevett szokás/gyakorlat. Ám a Guardini-i kettősség nem illeszkedik teljesen magától értetődően ebbe a sorba. A megfigyelés mint „*alázatos és kapcsolatot teremtő tudás, amely olyan, mint »az uralkodás, mely a szolgálat révén valósul meg; a természet szerinti teremtés, amely nem lép át a megállapított határokon«*”, szemben az elemzéssel, amely „*már nem merül el a tárgyban, hanem megragadja azt*”, egészen másfajta, nem ismeret- és tudományelméleti asszociációkat keltett bennem.

A legfontosabb kapcsolódási pontot a klasszikus lelkeség kínálta, amely különbséget tesz kontemplatív és aktív létezés között. Akár a szerzetesi hagyományt, akár az imádság és az imamódok történetét tekintjük, e kettő olykor valamiféle feszültséget mutat, ami leginkább Mária és Márta kettősének szimbolikus értelmezésében figyelhető meg (Lk 10,38–42). Ugyan szeretjük hangsúlyozni, hogy mindkettő: a cselekvő és a szemlélődő emberi magatartás egyaránt fontos, mégiscsak ez hangzik el Jézus szájából: „*Mária a jobbik részt választotta, és nem is vesztíti el soha*” (v. 42). Az üdvösségben a szubunáris valóság módjára értett *actio* nem lesz többé, ám a *contemplatio* megmarad. Így tehát mégis mintha mutatkozna valamiféle értékelsőség mutatkozna a két viszonyulás között. Nem vállalkozhatunk arra, hogy lezárjuk ezt az évszázados eszmélődést és végérvényes feleletet adjunk akció és kontempláció viszonyának kérdésére. Sokkal inkább arra szeretnénk rámutatni, hogy egy olyan, a lelkeségtörténetben sokszorosan vizsgált látásmóddal van dolgunk, amelynek ismeretelméleti alkalmazásával, vagy legalábbis kritikai párhuzamaival ritkán találkozunk.

A ‘ritkán’ azonban nem azt jelenti, hogy ‘soha’. Ha visszanyúlunk a középkorba, Aquinói Szent Tamásnál felleljük az *intellectus speculativus* és az *intellectus practicus* kettősségét. (Zárójelben meg kell jegyeznünk: a *speculativus* melléknév a latin *speculator* igéből származik, amelynek jelentése ‘kikémleni’, ‘megfigyelni’. Innen ered a *specula*, ‘örhely’, átvitt értelemben ‘reménysugár’, valamint a *speculum*, ‘tükör’ főnév, s a *speculans* melléknévi igenév, melynek a mai bevett szóhasználat ellentétben az a jelentése: ‘megfigyelő’, ‘vizsgáló’. Azért érdemes ezt tisztán látnunk, mert így megértjük, hogy a spekulatív intellektus semmi esetre sem a kortárs értelemben vett spekulációt, illetve az abban hatékony elmét írja le.) A kettő

² GUARDINI, ROMANO: *Lettere dal Lago di Como. La tecnica e l'uomo*, Brescia, Morcelliana, 2022, 55.

között funkcionális (és nem reális) különbség áll fenn, amely a tárgyhoz való eltérő viszonyuláson alapul. Míg a spekulatív intellektus nem a tevékenységhez rendeli hozzá a megragadott valóságot, hanem csakis az igazságnak való megfelelést tartja szem előtt, addig a praktikus intellektus a tevékenységhez rendeli azt. Ez nem azt jelenti, hogy a praktikus intellektus nem az igazságra törekszik, hanem inkább azt, hogy mivel minden, ami igaz, egyben jó is, ezért törekvésünk tárgyaként is felismerhető, ily módon pedig lehetséges – ha szabad így fogalmazni – cselekvési programmal fordulni feléje. Másként fogalmazva: a spekulatív intellektus közvetlenül az igazságot akarja megragadni (mint önmagában vett igazságot), a praktikus intellektus pedig a tevékenységhez rendelhető jót kívánja, ám mindig *sub ratione veri*. Mindkettő megismeri az igazságot, de a praktikus *intelligentia* a tevékenységhez rendeli azt.³

Mai szemmel olvasva az Aquinói gondolatait elsőként (és mindannyiszor) meglep az éleslátás és a rendszerezés kivételes képessége. Másfelől azonban szíven üt az érvelés egyfajta – értsük ezt jól – naivitása, ‘tisztaszívűsége’. Hiszen miközben meglátja a megfigyelő-szemlélő és a cselekvő-gyakorlati pólus kettősségét a megismerésben, mindvégig megingathatatlan a hite abban, hogy ezen – újra hangsúlyozzuk: funkcionális és nem reális! – megkülönböztetés ellenére az emberi tudás mindkét útját az igazság vágya fűti, mindkettő *sub ratione veri* áll.

Vajon ma, a 21. században ugyanilyen kikezdhetetlen bizonyossággal mernénk ezt kijelenteni? Nem onnan eredeztethető sokfajta erkölcsi vitánk, a tudománnyal kapcsolatos megannyi megfontolásunk (mint például a *Social Responsibility in Research*, az SRR egyre erősödő igénye), hogy mind látványosabbá válik a gyakorlatias ész teljes elszakadása a spekulatív-szemlélő igazságbefogadás elvárásától? Ferenc pápának az Információs Technológiai és Bionikai Karunkon mondott beszéde több példával és eltérő szempontokból jól megvilágította ezt a problematikát.

Ha érteni és értelmezni szeretnénk a mai helyzetet, akkor segítségünkre lehet Elmar Salmann bencés teológus. A Pápai Gergely Egyetem 2002-es fundamentálteológiai tanulmányi napján hangzott el *Az agnosztikus újpogányság és a megújult hit érvei* című előadása, amely később gyűjteményes kötetben is napvilágot látott.⁴ Ebben a szerző úgy fogalmaz, hogy „*Origenésztől Rahnerig és Balthasarig a katolikus teológia és jámborság a platonikus világ primátusaihoz kapcsolódott: az örökkévalóság [elsőséggel bírt] az időbeliség fölött, az egység a sokféleség fölött, az értelem az érzékek fölött, az akarat az érzelmek fölött, az eszme a valóság fölött, a megvalósultság a lehetőség fölött, a lélek a test fölött stb. Ma a szakrális tapasztalás ezen primátusai megfordultak, a fejük tetejére álltak*”⁵.

³ AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologiae*, I. q. 79. a. 11. ad 2.

⁴ SALMANN, ELMAR: *Passi e paesaggi nel cristianesimo. Piccola mistagogia verso il mondo della fede* (szerk. Matteo, Armando) (Teologia Saggi), Assisi, Cittadella, 2009, 89–105.

⁵ Uo. 91.

Érdemes végiggondolni, mi váltotta ki ezt a fejtetőre állást. Megint csak Salmann idézzük, aki az 1968-as mozgalmakról írva azon vélekedésének ad hangot, hogy társadalmainkban „*a demokrácia többé már nem pusztán kormányzati forma, hanem egy életmátrix szülője: mindenki eredeti, egyedi és mindannyian egyenlők vagyunk – az egészséges, beteljesült életminőség jogosultságát keresve, jogosultságával keresve. Nász ez a felvilágosodás és az erotikus-leleplező romantika, az »idilli« szocializmus és a nyitott liberalizmus között: a mozgások, a nők, az androgün, a »szoft«, az erőszakmentesség, a mindenféle rögzített dogmával és morállal szembeni ellenségesség világa*”⁶.

Salmann idézi Salvatore Natolit,⁷ aki szerint a „második szekularizáció” korában élünk. Míg az első, a klasszikus hullám a „*secolarizzazione della salvezza*”-t, az üdvösség szekularizálását jelentette, addig ez a mostani már a „*secolarizzazione dalla salvezza*”-ra, az üdvösségtől való szekularizációra tesz kísérletet. Így jutunk el „*az időtől való megváltástól az időben megvalósuló megváltásra*”. Nem az öröklét, hanem az ittlét az igazi kérdés. Ilyen értelemben az üdvösség elveszítette minden transzcendens vonatkozását: el akarjuk ugyan érni, ám most már a *fitness*, a *wellness*, vagy ha kissé tudatosabbak vagyunk, hát a *wellbeing* formájában. Csakhogy e keretben lehetetlen elhelyezni az olyan evangéliumi alapszavakat, mint például a remény. Ha a Zsidókhöz írt levél hitdefinícióját tekintjük – „*A hit alapja annak, amit remélünk, bizonyítéka annak, amit nem látunk*” (Zsid 11,1) –, elkerülhetetlenül be kell látnunk: ezek a szavak értelmüket veszítették a mai kor embere számára, a levegőben lógnak, hogy kortárs kifejezéssel éljünk: üres jelölökké lettek. Ily módon bármennyire is megrendít minket hívőként XVI. Benedek pápa értelmező kommentárja a fenti szakaszhoz, a szavakat olvasva átérezzük a hatalmas hermeneutikai űrt, amelyben az evangéliumhirdetés felhangzik: „Az a tény, hogy ez a [hitben remélt] jövő létezik, megváltoztatja a jelent; a jelent megéri az eljövendő valóság, és így a jövő dolgok belépnek a jelenbe, a jelenvalók pedig a jövőbe” (*Spe Salvi*, nr. 7). Csodálatos gondolat, mélységes teológiai és spirituális igazság – ám végtelenül „néma” szózat egy olyan korban, amelynek nincs jövője, csak jelene, ezért minden, amit a jövő felől próbálunk értelmezni, legfeljebb fenyegető lehet, mint például a klímakatasztrófa vagy valamiféle kozmikus behatás, de semmi esetre sem a létvalóságunkat felemelő erő. Vagy itt és most, az individuális időben, az *én* életem terében teljesül be valami üdvösségféle, vagy minden beszéd fölösleges. Ne gondoljuk azt, hogy az Egyház körüli világról beszélünk csupán: hívőként, ugyanakkor korunk gyermekeként mi szintén átítatódtunk a kortárs kultúra megannyi hatásával, s bizony hívő közegünk belső megküzdéseivel (is) szembesülünk ehelyütt. Ebben a fénytörésben mennyire könnyen megérthetjük, miként léptek színre olyan, egyébként hittanilag, pasztorálisan, de akár még racionálisan is értelmezhetetlen viták,

⁶ Uo. 94.

⁷ NATOLI, SALVATORE: *Dio e il divino. Confronto con il cristianesimo*, Brescia, Morcelliana, 1999, 119.

mint például az „élményközpontú” hitoktatás szembeállítás a hittartalmakra fókuszáló hitoktatással, vagy a liturgiát érintő csörték zeneiségről, megragadó erőkről, arról a vágyról, hogy valami egyedit, valami vonzót és élvezetesebbet kínáljunk fel a betérőknek. Olykor már-már az az érzése az embernek, hogy a misszió helyét átvette a PR és a médiamunka, a lelkipásztori közösségépítés helyébe a klubok mintájára az azonos érdeklődési kör és spirituális gerjedelmek mentén szerveződő mozgalmiság, kisközösségiség lépett, s az egyszerű pap valóban szétszakítva érezheti magát, hiszen ily módon radikálisan átalakul a páli mondás érvénye: ha ma „mindenkinek mindene” (1Kor 9,22) akarunk lenni, akkor leginkább sokoldalú szórakoztatóipari munkásokká kell avanzsálnunk. Még az egyetemen sem várhatjuk el a hallgatóktól, hogy a tudományért, az igazságért magáért küzdjenek, tanuljanak, hozzanak áldozatot. Előbb a tanár performanszának, *stand up comedy*jának, személyes varázsának kell őket meggyőznie arról, hogy érdemes, hasznos bevonódniuk a tudományelsajátítás és -művelés nagy kalandjába.

Salmann előadásában egy helyütt megjegyzi: „*E problémák teológiai tudatossága nem túl fejlett.*”⁸ A finom, diplomatikus nyelvezetű megfogalmazást felfejtve arra jutunk, hogy egyfelől a kortárs egyházi reflexiók látványosan előnyben részesítik a cselekvési programokat a valóság szemlélésével szemben, másfelől pedig az első szekularizáció hittani értelmezésének magas színvonalához és éleslátáshoz képest nem egyszer igen halványak és felszínesek a kortárs magyarázatra tett kísérletek. 1956-ban Hans Urs von Balthasar kiadott egy tanulságos kötetet *A mai ember istenkérdése* címmel.⁹ E munka egy pontján javaslatot tett az óvilági ateizmus és egyházkritika szellemtörténeti ívű megértésére.¹⁰ Abból indult ki, hogy az emberben lényegénél fogva létezik egyfajta „természetes vallásosság”: transzcendenciájának nem reflektált tudata. Nyitott és dinamikus adottsággal van dolgunk, amely a kereszténység megjelenésekor új alakot nyert. Túl azon, hogy színre lépett az egyetlen és definitív megváltás igényéből fakadóan az egy igaz vallás gondolata, apránként kibontakozott a hit dogmatikus rendszere is: mintha az eleven hitet, a *christianumot* felváltotta volna az intézményi strukturáltság, az *ecclesiasticum*. Így a fentebb már említett kettősségek mentén különválások jöttek létre, például a természetes és a természetfölötti, az emberi és az isteni között. Ezen összefüggésrendszerben könnyű volt elhelyezni az Egyház közvetítői szerepét, ugyanakkor éppen így született meg az Istentől való elidegenedés, amely teret nyitott a tulajdonképpeni szekularizációnak és egyház-, illetve valláskritikának. Balthasar olvasata alapvetően optimista. Felveti a kérdést: „*Nincs itt az ideje annak, hogy Isten ismét felénk fordítsa végtelenségének, egészen másként valóságának tekintetét?*”¹¹ Ennek a lépéseit is megpillantja maga előtt: a tudomány kor-

⁸ SALMANN, i. m. 95.

⁹ BALTHASAR, HANS URS VON: *Die Gottesfrage des heutigen Menschen*, Wien, Herold, 1956.

¹⁰ Ez a szakasz a kötet 94. oldalán kezdődik.

¹¹ Uo. 149.

szaka újragondolja az antropológiát, ez azonban beletorkollik a filozófiába, amely végül bevezet a teológiába (amelynek természetesen őszintén számot kell vetnie azokkal az okokkal, melyek egykor kiszorították az emberi tudás és kultúra egyes területeiről).

Balthasar olyan szemléletre vágyik, amely ellentéte a Guardini-i elemző-tárgymegragadó tudásnak, s közben épp azon transzcendens feszültség erejére épít, amelynek kiiktatásáról saját korunk kapcsán Salmann és Natoli értekeznek. Vagyis jogosnak tűnik a fentebb megfogalmazott értékelés: a régi kérdésekre vannak régi és igen jó válaszaink, ám a kortárs problémák terén még azok pusztá tudatosítása is nehézséget okoz számunkra. Márpedig a legnagyobb mélységig és pontossággal végig kellene gondolnunk, mit is jelent egy *ratio verit*ől eloldott gyakorlatias értelem, miként működik és mit eredményez, hogyan formálódunk a szemlélésre képtelen megragadásban, felhasználásban és önközpontú célra való rendelésben, s mit hoz magával az, ha a jövőtől és reménytől eloldott üdvösségfelfogás konzumizmusként (vagy hedonizmusként, élménytársadalmiságként) megélt álszabadsággal ajándékoz (vagy inkább: ver) meg bennünket.

E téren inspiratívak és előre mutatóak Ferenc pápa hozzánk intézett szavai: „*kívánom, hogy ez és minden más egyetem az egyetemesség és a szabadság központja, a humanizmus termékeny műhelye és a remény laboratóriuma legyen*”. Milyen utat javasol ehhez? „*Jézus [...] azt mondja, hogy az az igaz, ami az embert felszabadítja, ami az embert a függőségeiből és bezárkózásaiból kiszabadítja. Ennek az igazságnak a kulcsa a szeretettől soha el nem szakadó, kapcsolatban maradó, alázatos és nyitott, konkrét és közösségi, bátor és alkotó megismerés. Ez az, aminek a művelésére az egyetemek hivatottak, és amit a hitnek táplálnia kell*”.

Miként adhatunk testet e fentebb idézett lelkületnek? A beszéd elején a kultúra szó kapcsán elmondottak segíthetnek ebben, bár a pápa idő és lehetőség hiányában nem tárta fel azt a lényegi távlatot, amely magában a szóban rejlik.¹² A latin *cultura*, kultúra a *colō 3, coluī, cultus* tőből ered, amelynek jelentése: „*1. (földet) művel; transl. lakik; (...) 2. gondoskodik valamiről, gondját viseli; (...) ünnepet megül v. megtart; tisztel, nagyra értékeli v. becsül, imád, szentnek tart*.”¹³ Az igéből származtatott névszónak a földművelés (agrikultúra), vagyis az embernek a termőföldet, talajt megművelő, ápoló tevékenysége volt az eredeti jelentése, amelylyel óvja, őrzi azt és lehetővé teszi önnön létét, túlélését. Ez a vízió analógiát mutat a második teremtés-elbeszélés megközelítésével: „*Fogta tehát az Úr Isten az embert, és az Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizzze meg [ut operaretur et custodiret illum]*” (Ter 2,15). Marcus Tullius Cicero volt az első, aki elvont értelemben, „*cultura animi*”-ként használta e szót.¹⁴ Számára a lélek megművelése

¹² Ehhez ld. TÖRÖK CSABA: *A kultúrák Lelke*, Budapest, Új Ember, 2013, 18–19.

¹³ Art. *colō 3, coluī, cultus*, in GYÖRKÖSY, ALAJOS: *Latin-magyar szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994¹¹, 111.

¹⁴ CICERO, *Tusculanae disputationes*, II, 13: „Nullum vero id quidem argumentum est. Nam ut

a filozófiában állott, amelynek révén ki lehetett gazolni az értelmes lélek talaját, hogy el lehessen vetni abba a gyümölcsöt termő magokat. Nem más ez, mint az ember belső teljességre törekvése, illetve a transzcendens megnyílás által megvalósuló tökéletesedése.

Hogy visszautaljunk a korábban felmutatott balthasari látásmódra: az antropológiai reflexió utat nyit a bölcsélet felé, amelynek útján megérkezhetünk az isteni valósághoz. Úgy tűnik, a klasszikus európai kultúrafelfogás minden változékonysága és sokarcúsága mellett is megőrzött egy egészen elemi és szó szerint alapvető egységet a kultúra fogalmának antropológiai–bölcseleti–teológiai koordináta-rendszerben való értelmezése terén – egészen a legújabb kori fejleményekig és a posztmodern színre lépéséig.

A fenti meglátást támasztja alá – és ez különösen fontos –, hogy a latin igei többől egy másik szó, a *cultus* is származik, amely mindenekelőtt rituális szövegkörnyezetben fordult elő, s az égiek tiszteletét fejezte ki.¹⁵ Kultusz és kultúra jelentésmezői a keresztény középkor nagy szintézisében szüntelenül érintkeztek egymással, hisz ekkor a *cultura christiana* a közös kultuszon, vallásos tiszteleten alapult. E mögött egyértelműen ott áll az adottság, hogy az európai újkorig nem ismertünk olyan kultúrát, amely ne kultikusan akarta volna megalapozni magát, ilyen értelemben a strukturálttá vált kereszténység folytatója volt egy egyetemes emberi jelenségnek. Kultusz és kultúra radikális szétválasztása ebben az értelemben valóban újszerű és előzmények nélküli jelenség, s mindkét (hittani és kulturális antropológiai) oldalon egyaránt igen komoly kérdéseket vet fel.

Ezzel együtt van a teológiának olyan forrásvidéke és víziója, amelynek segítségével előre mutató módon képes elgondolkodni az aktuális valóságról. Kultuszt és kultúrát a khalkedóni kriszológiai dogma¹⁶ távlatába helyezve Hans Waldenfels érdekes belátásra jut:

agri non omnes frugiferi sunt qui coluntur, falsumque illud Acci: »Probae etsi in segetem sunt deteriorum datae / Fruges, tamen ipsae suapte natura enitent«, sic animi non omnes culti fructum ferunt. Atque, ut in eodem simili verser, ut ager quamvis fertilis sine cultura fructuosus esse non potest, sic sine doctrina animus; ita est utraque res sine altera debilis. Cultura autem animi philosophia est; haec extrahit vitia radicibus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat is et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. Agamus igitur, ut coepimus. Dic, si vis, de quo disputari velis.” Interneten: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0474.phi049.perseus-lat1:2> (2024.05.05).

¹⁵ Átvitt értelemben alkalmazták ezt a szót emberek (pl. az uralkodó) iránti tisztelet leírására is.

¹⁶ „Egy és ugyanazon egyszülött Fiú Úr Krisztust kell vallani két természetben össze-nem-elegyítve, változhatatlanul, meg-nem-osztva és szétválaszthatatlanul, anélkül, hogy az egyesülés által a két természet különbözősége bármi módon eltűnnék, hanem inkább úgy, hogy mindkét természet sajátossága épségben maradjon, amelyek egy személlyé kapcsolódnak össze, nem tagozódik és nem osztódik két személyre, hanem egy és ugyanaz az egyszülött Fiú, Isten, Ige, Úr Jézus Krisztus, ahogy azelőtt a próféták róla szóltak és ahogy minket maga Jézus Krisztus kioktatott s az atyák hitvallásban ránk hagyományoztak” (DH 302).

„*A khalkedóni »keveredés és szétválasztás nélkül« értelmében a kereszténységnek egyszerre kell otthont és idegenséget jelentenie, oly módon, hogy soha nem válik azonossá egy kultúrával, de nem is lesz a világ kultúrái melletti gettóvá.*”¹⁷

A „keveredés nélkül” tengelyén mozogva a kereszténység mindig idegenség lesz, lévén hogy soha nem kötődik kizárólagosan vagy privilegizált módon egyetlen kulturális valósághoz, mivel ez ellehetetlenítené egyetemes küldetésének beteljesítését;¹⁸ a „szétválasztás nélkül” értelmében pedig mindig be fog lépni a (helyi) kultúra valóságába, ahogyan a földre hullott mag is a talajból veszi fel azokat az anyagokat, erőforrásokat, amelyek révén növényé fejlődik.¹⁹ Nem tud konkrétá válni anélkül, hogy ne öltene testet egy adott kultúrában és kultúrából. Emiatt a meghirdetett evangéliumi igazság, a hit és a kultúra között eloldhatatlan kapocs áll fenn.

Mi hát a feladat, amely ránk vár? Nem lehetünk passzív vagy elidegenedett nyomon követői (esetleg meddő ellendrukkerei) a kulturális folyamatoknak, amelyek körbevesznek minket. Azt sem tehetjük meg, hogy pragmatikus technokratákként csak azon morfondírozunk, mit használhatnánk fel a fennálló kultúrából sajátos céljaink elérésére. Hogy a pápa szavával éljünk: nem tekinthetünk a kultúrára olyasvalamiként, amit távolságvevően démonizálunk vagy pusztán haszonelvűen megragadunk. Meg kell kísérelünk (újra) elsajátítani a szemlélés művészetét, a csak az igazság iránt elkötelezett spekulatív intellektus tudományát, amelynek segítségével először önmagunk valóságmegélésének és tapasztalatainak olykor zavaros erdejében teremtünk rendet. Ha ezt megtesszük, ha tényleg kontemplatív érzékenységgel fogadjuk be a kultúrát, amelyben élünk, akkor meg fogjuk látni a hit lehetséges, megtestesülési elvet követő útjait magunk előtt, valamint a praktikus intellektus lehetőségeit kiaknázva – fellelve azokat az utakat, amelyeken járva képesek leszünk gyógyítani „*a »létezés és a birtoklás önhiúságát«, amelyet Homérosz már az európai kultúra hajnalán is fenyegetésként ismert fel, és amelyet a technokrata paradigma tovább súlyosbít, az algoritmusok olyasféle használatával, amely az emberség további szétesésének veszélyét jelentheti*” (Ferenc pápa beszéde).

¹⁷ WALDENFELS, HANS: art. *Inkulturation*, in (szerk.) RUH, U. – SEEBER, D. – WALTER, R., *Handwörterbuch religiöser Gegenwartsfragen*, Herder, 1989, 173.

¹⁸ „Mivel az Egyház küldetésénél és természeténél fogva nincs hozzákötve az emberi kultúra egyetlen konkrét formájához sem, mint ahogy politikai, gazdasági vagy társadalmi rendszerhez sem, egyetemesége miatt a legszorosabb összekötő kapocs lehet különböző emberi közösségek és nemzetek között, föltéve, hogy ezek bíznak benne és valóban elismerik igaz szabadságát küldetése teljesítéséhez” (II. Vatikáni Zsinat: *Gaudium et spes*, nr. 42).

¹⁹ „Isten ígéje, mint a mag az isteni harmattal megáztatott jó földből kikel, táplálékot szív magába, azt átforgálja és földolgozza, hogy végül bő termést hozzon. A megtestesülés üdvrendjének mintájára a Krisztusba gyökerezett és az apostolokra alapozott új egyházak is csodálatos cserével önmagukba gyűjtik a Krisztusnak örökségül adott nemzetek összes kincsét. Népeik szokásaiból és hagyományyaiból, bölcsességéből és tudományából, művészetéből és alkotóképességéből fölhasználják mindazt, ami képes megdicsőíteni a Teremtőt, szemléltetni az Üdvözítő kegyelmét és alkalmas az élet keresztény berendezéséhez”. (II. Vatikáni Zsinat: *Ad gentes*, nr. 22).

A kultúra nem létezhet hit nélkül. S bármit gondoljunk is, ez fordítva épp így igaz. A tudás két formája sem egymást kizáró, hanem valójában komplementer válasz. Mindegyik segít a másikat helyesen megélni, értékelni, mérlegre tenni, összekötni az igazság és a cselekvés szempontjait. Khalkedóni bölcsességre van azonban szükség, hogy elkerüljük a szélsőségek, a kizáró szembeállítások és a túlzások veszélyeit, hogy sem a balsors kedvevesztett prófétáivá (vagy naivan gyanútlan és kritikátlan prókátorokká), sem a mindent haszonelvűen felhasználni akaró, s ezt a magatartást gyakorlatiasságnak feltüntető, valójában belül hitüket veszített vállalkozóiparosokká ne váljunk. *„Kívánom, hogy az igazság ezen izgalmas felfedezésének művelői legyetek!”* (Ferenc pápa beszéde).

Schlett András

**KORUNK KULTÚRMORFOLÓGIÁJA
– A SZENTATYA PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEMEN
ELHANGZOTT BESZÉDÉNEK TÜKRÉBEN**

Absztrakt

Ez a tanulmány egy kultúrmorfológiai elemzés, amely a modernitáshoz kapcsolódó kulturális beállítódásokat vizsgálja. Arra törekszik, hogy megragadja a modern kulturális orientáció sajátosságait, az elmozdulások fő irányait, valamint a változások dinamikáját. Napjainkban rendkívüli mennyiségi, minőségi és gyorsasági ugrásoknak vagyunk szemtanúi a tudományos fejlődés, a technológiai újítások és azok gyors alkalmazása terén egyaránt. Ez a látványos fejlődés számos kihívást is felvet, mint például az egyén és a társadalom, az ember és a természet, valamint a test és a lélek egyensúlyának veszélyeztetettsége. Az elemzés különösen fontosnak tartja Ferenc pápa 2023-ban, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen elmondott beszédét, amely felhívja a figyelmet a technokrata paradigma veszélyeire, így releváns perspektívát kínál a modern társadalmi folyamatok megértéséhez.

**The Cultural Morphology of Our Time – In Light of the Holy Father's
Address at Pázmány Péter Catholic University**

Abstract

This study is a cultural-morphological analysis that examines cultural attitudes related to modernity. It seeks to capture the characteristics of shifts in cultural orientation, the main directions of change, and the dynamics of these transformations. Today, we are witnessing extraordinary leaps in quantity, quality, and speed in scientific progress, technological innovations, and their rapid application. This remarkable development also raises numerous challenges, such as the endangerment of the balance between the individual and society, humanity and nature, as well as body and soul. The analysis highlights the importance of Pope Francis' speech at Pázmány Péter Catholic University in 2023, which draws attention to the dangers of the technocratic paradigm, offering a relevant perspective for understanding contemporary social processes.

1. Bevezetés

A modern világban a technológiai átalakulás soha nem látott sebességgel halad előre, ez pedig alapvető változásokat idézett elő az emberi élet minden területén. Az ipari forradalom óta tapasztalható gazdasági, társadalmi és technológiai ugrások nemcsak az anyagi jólét és a termelés területén hoztak forradalmi változásokat, hanem mélyen befolyásolták az emberi kultúrát, identitást és a társadalmi struktúrákat is. A globalizációval, digitalizációval és a technológiai innovációkkal szoros összefüggésben álló gyorsulás azonban nemcsak előnyöket hozott, hanem jelentős kihívásokat is.

Ferenc pápa 2023-ban másodszor látogatott el Budapestre, a Duna Királynőjéhez és így nem meglepő, hogy Guardini folyam hasonlatát vezette elő a Pázmányon tett látogatásakor. A folyam vízgyűjtőjén összegyűjti a többi kisebb folyó vizeit, mint a kultúra az emberiség szellemi, kulturális és lelki értékeit, tovább viszi és szétteríti a világban. Ennek során különböző akadályokba is ütközik. A beszéd épületének mintegy záróköve az a rövid gondolatsor, melyben Őszentsége reflektált gépiességre, a technicizáció veszélyeire. A technokrata paradigma veszélyeiről szólva kiemelte az eszközszerű bánásmód veszélyeit, a közösségi kötelékek elsorvadását és azt, amit mindennap érzünk, hogy a külső gyorsaság kéz a kézben jár a belső törekenységgel. A technokrata paradigma így az emberiség instabilitásához vezet. Az 'új humanizmus' homogenizál a közösségi élet ritkává egysíkúvá és szomorúvá válik.¹

A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy átfogó képet adjon a modernitás kultúrmorfológiai sajátosságairól, a technológiai fejlődés pozitív és negatív hatásairól, valamint arról, hogy milyen társadalmi és egyéni válaszok születtek a felmerülő kihívásokra.

2. Modernitás és a társadalom átalakulása

A modernitás nagy narratívája szerint az ember fokozatosan felszabadítja magát a természeti, társadalmi, biológiai és történelmi kényszerek alól. Ez a modern élet minden területét átható törekvés, az emberi lélekben ősidők óta rejlő vágy, hogy uralja a természetet, megszabja az időt, és meghódítsa a teret, a modern kor nagy programjává nőtte ki magát. A modern ember számára a tér és az idő többé nem megmásíthatatlan adottság, hanem kihívás, amit le kell győzni. Ebben a küzdelemben a legfőbb eszköz a mechanizáció, melynek szellemiségét elsőként Frederick Winslow Taylor rendszerezte és ültetette át a gyakorlatba.

¹ FERENC PÁPA: *Beszéd az egyetemi és kulturális élet képviselőihez*, Budapest, PPKE-ITK, 2023. április 30. <https://itk.ppke.hu/storage/tinymce/uploads/Karunk/Ferenc-papa-beszede-az-egyetemi-es-kulturalis-elet-kepviseloihez.pdf?u=1bJTqF>

A taylorizmus nem más, mint az emberi gondolkodás és munka elméleti alapokra helyezett hatékonysági rendszere, amely szerint minden mérhető és kiszámítható. Az emberi ítéletalkotásban nincs helye a szubjektivitásnak, ami a tiszta és pontos gondolkodás útjában áll, így azt félre kell tenni.² Minden döntést gépiesen, mérhető alapokon kell meghozni: amit nem lehet számokban kifejezni, az egyszerűen nem létezik, vagy nem bír értékkel. A társadalmi szerveződés legjobb formája az, ahol az állampolgárok életét úgynevezett szakértők irányítják, erkölcsi dilemmák helyett csupán praktikus számításokon alapuló döntésekkel.³

A modernitás egészét átható folyamat két alapvető törekvése a *gyorsítás* és a *távntalanítás*. A ritmus gyorsításának vágya áthatja mindennapi életünk legapróbb mozzanatait is: gyorsolvasunk, gyorsan gondolkodunk, gyorsan étkezünk. Az azonnali megoldások utáni vágy mindent átsző, és nemcsak a hétköznapi életünk területén, hanem még a természetközeli szférákban, mint például a mezőgazdaságban is megfigyelhető ez a tendenciája a gyorsulásnak. Az utak lerövidítése, az idő nyomása minduntalan jelen van, miközben az élet mélyebb, elmélyülést igénylő dimenziói egyre inkább háttérbe szorulnak. Látványosan gyorsult fel az információ áramlása: egy-egy jel, esemény, hír szinte azonnal elsodorja az előzőt. S gyakran érezzük, hogy a gyorsaság árnyékában elvész a tevékenységekhez kapcsolódó megélés és mélység is. Az egyre gyorsabb világ lineáris rendje felbomlik, s vele együtt az emberi élmények összefüggő rendszere is.⁴

Ehhez szorosan kapcsolódó másik törekvés a távntalanítás, szintén jelentős háttással van a modern ember életére. Ma már természetes, hogy valaki reggel még Európában kel, de estére akár a világ túlsó felén hajtja álomra fejét. A repülő, az internet és a modern közlekedési eszközök a világ minden pontját közel hozták, a tér egyre kevésbé képez akadályt. A modern ember otthonosan mozog a világ nagyvárosaiban, mégis gyakran érzi, hogy saját életvilága, közvetlen környezete idegenné vált számára. A fizikai távolság leküzdése nem jár együtt az intimitás és a közelség megőrzésével – az ember egyre inkább elveszíti azokat az apró, bensőséges kapcsolatokat, amelyek korábban természetes részét képezték az életnek.

Az idő és a tér meghódítása közben az intimitás, a közvetlenség élménye lassan kifakul, a modern ember elidegenedik saját magától, közvetlen világától.

² SCHLETT ANDRÁS: *Zöld forradalom a szürke zónában: A taylorista mezőgazdaság útvesztői Magyarországon*, in *Közép-európai közlemények*, (2012) 18–19. 209.

³ TÖRÖK PÉTER: *Gondolkodás és mentális egészség: Korunk kultúrája és társadalmi következményei*, in *Embertárs*, (2008) 4. 303.

⁴ ERIKSEN, THOMAS HYLLAND: *A pillanat zsarnoksága. Gyors és lassú idő az információs társadalomban*, L'Harmattan, 2009.

3. Kirobbanó gazdasági fejlődés – az élet mechanizálódása

A modern világ szédületes tempójú fejlődése a minőség, a mennyiség, a gyorsaság és a felhalmozódás terén olyan ugrásszerű változásokat hozott, amelyekhez foghatót korábban az emberi történelem nem ismert. Ez a fejlődés nem a véletlen műve, hanem a tudományos haladás, a technológiai újítások és ezek mindennapi életünkbe való villámgyors beépülésének következménye. Az anyagi világ robbanásszerű növekedése, amely a 18. század elején vált látványossá, nem választható el a kapitalizmus születésétől, attól az új gazdasági rendszertől, amely a tulajdon és a személyes érdek profitra épülő logikájára alapozza működését. A technológiai haladás lehetővé tette, hogy a megtermelt javak mennyisége megsokszorozódjon, új távlatokat nyitva az anyagi szükségletek kielégítésében.

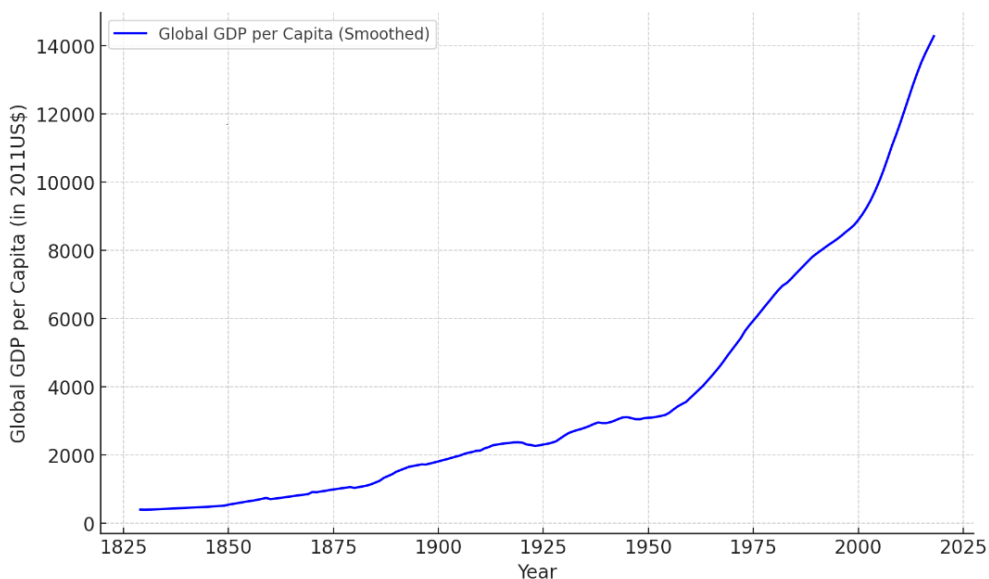
Rendelkezésünkre állnak megbízható és átfogó gazdasági, társadalmi adatsorok, amelyek révén képet alkothatunk e folyamatról. Az egyik legjelentősebb ilyen munka Angus Maddison nevéhez kapcsolódó kutatás, amely világosan mutatja, hogy a világ egy főre eső GDP-je a 18. század végéig, a 19. század első harmadáig csupán mérsékelt ütemben növekedett.⁵ A történelem hosszú évszázadain át az anyagi javak gyarapodása csak lassan haladt előre, mintha csak egy vastag burok akadályozta volna meg, hogy az emberiségben rejlő potenciál kibontakozzon. Aztán elérkezett az ipari forradalom: egy addig ismeretlen erő, amely Nyugat-Európában született meg, és inentől kezdve a világgazdaság növekedése példátlan sebességre váltott. Az alábbi ábra szemlélteti az elmúlt kétszáz év világgazdasági növekedését, az egy főre jutó GDP tekintetében. A rövid távú kilengéseket kisimítva kirajzolódik a hosszútávú trendvonal, és jól látható a gyorsuló növekedés. (Az ábrát lásd a következő oldalon.)

A gőzgép feltalálása, a gyárak megjelenése, a tömegtermelés térnyerése mind-mind egy új világ hajnalát jelentették, ahol a kézműves munka és a természet-közeli életforma helyét a gépek és a hatékonyság vették át. Az 1800-as évektől kezdődően a termelékenység olyan mértékben növekedett, amire korábban nem volt példa; mindez lehetővé tette, hogy az emberiség sokkal rövidebb idő alatt sokkal több jöszágot állítson elő, mint bármikor azelőtt.

Ám ez a fényes gazdasági fejlődés nem ment végbe következmények nélkül. Az élet fokozatosan mechanizálódott, a munkaerőpiac pedig gyökeresen átalakult. Az egykori mesterek, akik saját kezük munkájának mesterei voltak, immár a gépek monotóniájába kényszerültek, a kézművesség bensőséges világa pedig háttérbe szorult. Az ipari forradalom megteremtette a modern élet dinamizmusát, de azzal is együtt járt, hogy az emberek fokozatosan elidegenedtek saját munkájuktól, környezetüktől.

⁵ MADDISON PROJECT DATABASE, 2020. Groningen Growth and Development Centre, Faculty of Economics and Business. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020>

Az elmúlt kétszáz év világgazdasági növekedése az egy főre jutó GDP tekintetében

Forrás: MADDISON Project Database, 2020. Groningen Growth and Development Centre, Faculty of Economics and Business. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020>

Ez az új korszak, bár vitathatatlanul a fejlődés korszaka, az elidegenedés és a mechanikus lét időszakává is vált.

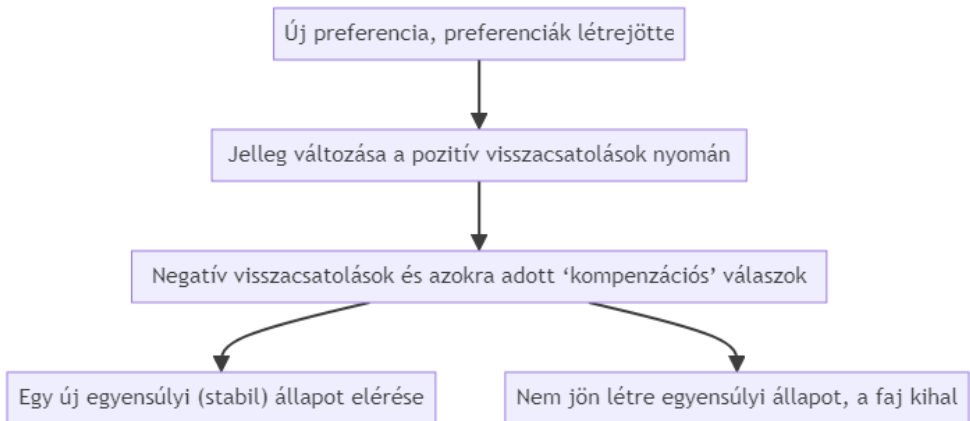
A kirobbanó gazdasági fejlődés által ígért fényes távlatok mellett sötét árnyak is megjelentek: az emberi létezés és közösségek mélyebb struktúrái bomlásnak indultak. Az egykori szerves kapcsolatok, amelyek az embereket egymáshoz és a természethez fűzték, fokozatosan pusztulásnak indultak. Az organikus közösségekben, az egyén egyedi és felcserélhetetlen, a mechanizált világban az ember pusztán funkcióvá válik, és így könnyen helyettesíthető. A család válsága, az utolsó organikus közösségek széthullása e folyamat szomorú jelei.

A technikai tudományokon és az ésszerűségeen alapuló civilizáció olyan problémákat vet fel, mint az egyén és társadalom, illetve az ember és a természet közötti egyensúly megbomlása. Az érték alapú személyiség, elveszítve korábban stabil élet-alapját, válságba kerül.

4. Kulturális megszaladás?

A folyamat dinamikájának megragadásához a biológusok által leírt megszaladási jelenséget hívom segítségül, amely révén megragadhatóvá válik a változások néhány jellegzetessége. A megszaladási jelenség a biológia világában azt a folyamatot jelenti, amikor egy szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat. E folyamat az állatok világában gyakran rejtélyes volt, hiszen első ránézésre ellentmondott a környezethez való alkalmazkodás logikájának. A pávakakas díszes farktolla például előnyt jelent a párválasztásban, ám a túlélés szempontjából inkább hátrány: akadályozza a mozgásban, nehezíti a ragadozók elől való menekülést, és a díszes tollak előállítására hatalmas energiát emészt fel. A jelenség gyökere a pávatyúk szexuális preferenciájának változásában keresendő, amely elindította a farktoll jellegének átalakulását, végül egy megszaladási folyamat révén annak túlzott kifejlődéséhez vezetett. A megszaladási folyamatot pozitív visszacsatolások táplálták, míg végül egy új egyensúlyi állapot alakult ki a környezettel, a negatív visszacsatolásokra adott válaszok révén.

A megszaladási jelenségek időbeli lefutása

Az emberi megszaladási jelenségek azonban eltérnek az állatok világában megfigyeltektől. Míg az állatoknál a genetikai mechanizmusok révén történik a preferenciák átadása, az embereknél a tanulás és a kulturális átadás játszik döntő szerepet. Az emberi preferenciák nagyrészt tanultak, kulturálisan öröklődnek, így gyorsabban és intenzívebben képesek megszaladási folyamatokat elindítani. A modern társadalomban a kulturális minták átvétele sokkal gyorsabb, hiszen a televízió, az internet és más médiumok révén széleskörűen terjedhetnek egyes beállítódások. Mindezt jól mutatja, hogy egy külön iparág alakult ki a fogyasztói preferenciák befolyásolására, és a legtöbb cég marketingstratégiája alapoz ezekre a hatásokra.

A modernitással együtt járó orientációváltás lényege az étellel kapcsolatos prioritások és életszemlélet átalakulása. Az emberek egyre inkább azokat a könnyen számszerűsíthető előnyöket részesítik előnyben, amelyek gyors és kézzelfogható eredményeket hoznak, míg elhanyagolják a kevésbé egzakt, ám mélyebb és hosszú távon értékes élményeket, mint például a kulturális élvezetek vagy a társas kapcsolatok sokszínűsége. A racionális, célirányos cselekvés kerül előtérbe, és ez erősíti a materialista értékrendet. Ugyanakkor kizárja azt a lehetőséget, hogy az egyén valóban elmerüljön egy-egy tevékenységben, belefeledkezve annak lényegébe, hiszen a modern világ állandó gyorsulása és célorientáltsága ezt nem engedi meg.

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy mi a preferencia- vagy másként orientációváltás eredője. Mi az a belső hajtóerő, amely az emberi beállítódások és tulajdonságjegyek sorában olyan változásokat indított el, amelyek robbanásszerű anyagi fejlődéshez vezettek. Milyen értékek, beállítódások járultak hozzá e folyamatok kibontakozásához, majd rátérünk azokra a pozitív visszacsatolásokra, amelyek tovább erősítették, sőt felerősítették ezt az irányt. E visszacsatolások olyan hatásokat hoztak létre, amelyek egymást támogatták, így az orientációváltás egyre inkább uralkodóvá vált az emberi életben és gondolkodásban.

Azonban az instabilitás árnyéka is ott lebeg a folyamat felett. Ahogy a megszaladási jelenségekben gyakorta tapasztaljuk, a gyors és látványos eltolódásokat negatív visszacsatolások kísérik. Ezek a visszacsatolások lényegében figyelmeztetések: egy jelleg túlzott mértékben való megerősödése veszélyes lehet az egyensúlyra. E ponton jelennek meg azok a sokrétű kompenzációs válaszok, amelyek célja, hogy mérsékeljék a káros hatásokat, s egy stabilabb, egyensúlyi állapot felé tereljék a fejlődést.

A megszaladás folyamata nem egyenes vonalú. Az időbeli lefutása során instabil és stabil állapotokon halad keresztül. A jelleg extrém volta mindig csak a kezdeti, tradicionális állapothoz képest értelmezhető; vagyis ahhoz a kiindulóponthoz képest, amelyet az ember esetében történelmi és kulturális ismereteink, valamint a ma is létező tradicionális társadalmak vizsgálata révén rajzolhatunk meg. A modern ember tehát, miközben fáradhatatlanul halad előre, egyfajta belső feszültség kíséretében, egyensúlyát különféle kompenzációs mechanizmusok révén próbálja fenntartani.

4.1. Új preferencia

Nem könnyű pontosan megjelölni, hol és hogyan kezdődött az orientációváltás, a hagyományos normák megváltozása. Sokak szerint ez a kapitalizmus, mint új gazdasági és társadalomszervezési forma megjelenésével vette kezdetét, amely szorosan összekapcsolódott a protestáns fordulattal. A világ alapvetően átalakult a kapitalizmus hatásmechanizmusa révén, és ezzel párhuzamosan az egész kulturális szövet is átrendeződött. A közösségek belső szerkezete, a gondolatok kibontakozásának

tere megváltozott: új minták, új igények jelentek meg, vagy erősödtek fel, amelyek az emberi orientációt is új irányba terelték.

A modern kapitalizmust számos jelentős gondolkodó elemezte. Tawney, Lujó Brentano, Schapiro, Pascal, Kraus, Sombart és Weber írásaikban különböző szempontból világították meg, milyen hatást gyakorol a kapitalizmus az emberre. Közülük talán a legismertebbek Werner Sombart és Max Weber írásai. Weber úgy vélte, hogy a kapitalizmus szellemének a tradicionális érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie. Egyik példája szerint a tradicionális munkás inkább vonzódott ahhoz, hogy kevesebbet dolgozhasson, mintsem többet keressen. Weber munkájában visszautalt Sombart gondolataira, aki a kapitalizmus kialakulását két alapvető gazdasági vezérmotívummal szemléltette: ez a szükségletek fedezése és a vagyonszerzés.⁶ Amit Sombart szükségletfedező gazdasági rendszernek nevezett, azt Weber gazdasági tradicionalizmusként írt le.⁷

Weber az új kapitalista karakter megrajzolásához Benjamin Franklin életvezetési tanácsait hívta segítségül. Franklin, a 18. század közepén megfogalmazott bölcsességeivel olyan üzleti tanácsokat adott, amelyeket a gyakorlati életből merített, és a célszerű viselkedési formákat domborította ki. Az új ethosz kialakulásában valószínűleg meghatározóak voltak a környezeti és klimatikus viszonyok is. Északon és Nyugat-Európában a gazdaságföldrajzi és éghajlati sajátosságok kedveztek az új ethosz kialakulásának: a tél kemény kihívásokat állított az ember elé, így a takarékoság, a beosztás és a jövőorientált életvezetés vált jellemzővé. Ezzel szemben ott, ahol ezek a környezeti kihívások nem voltak meghatározóak, nem alakult ki ilyen mértékben a takarékoság és a racionalizálás ilyen fokú igénye.⁸

Az új ethosz jelentős mértékben támogatta a tőkés gazdaság fejlődését, mivel ösztönözte a személyes magatartás bizonyos vonásait, mint például a hivatástudatot, a racionális gondolkodást és a célorientált cselekvést, mindezt etikai színezettel gazdagítva. A modern kapitalizmus szellemisségének – sőt, az egész modern kultúrának – egyik alappillére a racionális életvezetés, az evilági irányultság és az élet vállalkozásként való értelmezése. A hivatásra épülő racionális életvezetés és a hozzá tartozó személyes magatartásbeli jellegek kulcsfontosságúvá váltak a gazdasági növekedés szempontjából. A kapitalizmus szelleme megköveteli a tervezést, a kalkulációt és az élet átgondolt alakítását. Amikor ezek a vonások morális rangra emelkednek, az embereket arra ösztönzik, hogy ennek megfelelően éljék életüket.

⁶ MAX, WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, Gondolat, 1982, 56–58.

⁷ TOMKA MIKLÓS: *Széljegyzetek Max Webernek a Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című írásához*, in Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika*, Budapest, Századvég, 2005, 87–88.

⁸ KOPÁTSY SÁNDOR: *Nyugat felé... Az európai civilizáció története a Paradicsomtól Amerika felfedezéséig*. Budapest, Kairosz Kiadó, 1998, 287–292.

4.2. Felerősítő hatások – pozitív visszacsatolások

A kultúra szociológiai értelemben nem más, mint normák és értékek összessége, mely egyfajta belső rendként és külső irányítúként szabályozza az életünket. Ezek a normák azonban nem függetlenek az értékektől, amelyek meghatározzák, mi az elfogadott és helyes viselkedés. A viselkedési formáinkat és normáinkat környezetünk alakítja, jutalmazva vagy büntetve egy-egy cselekedetünket, így formálva akár tudat alatt gondolkodásunkat, beállítódásainkat. A kérdések, amelyek megfogalmazódnak és a rájuk adott válaszok egyaránt az adott világ körülményeit tükrözik. Ha valaki olyan közegben nő fel, ahol bizonyos viselkedést tartanak sikeresnek, míg másokat elutasítanak, az egyén az uralkodó beállítódásokat teszi magáévá. Ha a szocializáció különböző szinterei, generációról-generációra egyfajta látásmódot erősítenek, ezek a nézetek válnak világlátásunk alappilléreivé.

Mai kultúránkat és oktatási rendszerünket teljes egészében áthatja a tudás haszonelvű megközelítése. A tudást gyakran pusztán termelési tényezőként értelmezzük, mintha értéke kizárólag abban rejlene, milyen gyakorlati haszonnal járhat.⁹ E felfogás alapján az ismeretek alkalmazhatósága, piacképessége az egyetlen mérce, amely megkülönbözteti a hasznosat a feleslegestől. Ebben a világban a *techné*, az alkalmazott tudomány képezi a haladás zálogát, és a verseny legfontosabb tényezője mind a nemzetek, mind az egyének között. Sokkal többre becsüljük a jövedelemtermelő tudást, mint azokat a készségeket, amelyek egyszerűen csak szebbé, gazdagabbá teszik az életet. Nem azt tanuljuk, amiben örömünket leljük, hanem azt, amivel anyagi értelemben előnyhöz juthatunk. Ez a haszonelvű megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy a tanulás és az értelemkeresés önmagában is öröm forrása lehet.¹⁰ Scitovsky Tibor, a Stanford Egyetem magyar származású közgazdásza éles szemmel mutatott rá, hogy a modern amerikai kultúra utilitarizmusa gyanakvással tekint mindarra, ami nem rendelkezik azonnali és mérhető haszonnal. A kultúrának és a művészetnek, mivel nincs közvetlen anyagi értéke, nem sok szerep jut ebben az értékrendben.¹¹

A modern média minden korábbinál hatékonyabban közvetíti a modern ethoszt. Már gyermekkorban megkezdődik a versengés a státuszszimbólumokért, és milliók életét hatja át ez a küzdelem, amely gyakran észrevétlenül formálja világlátásunkat. Ki tekinthető sikeresnek? Mi a siker? A válaszok megtalálhatóak korunk menedzsmentirodalmának lapjain is. A könyvesboltok polcai roskadoznak az életvezetési tanácsokat kínáló kötetektől, amelyek mind ugyanabba az irányba mutatnak. Korunk hőse az innovátor, a *homo faber*, az anti-metafizikus tényember, aki a modern

⁹ POLÓNYI ISTVÁN: *Emberi erőforrásaink 21. százada*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2016.

¹⁰ SCITOVSKY TIBOR: *Az örömtelen gazdaság*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.

¹¹ SCHLETT ANDRÁS: *Egy nem utilitarista közgazdász. Scitovszky Tibor (1910-2002) a viselkedési közgazdaságtan előfutára*, in KATONA KLÁRA – SCHLETT ANDRÁS (szerk.): *XX. századi híres magyar közgazdászok, XXI. században is érvényes Gondolatai*, Budapest, Pázmány Press, 2019, 91–93.

világ mozgatórugója és mintaképe is egyben. Energiái kifelé irányulnak, s nem az önreflexió, hanem a külső világban való érvényesülés hajtja. Minden döntését a hűvös tényérzék vezérli, amely távol tartja őt a tradícióktól és vallásos érzelmektől. Nem keres már régi bölcsességekben vagy hitrendszerekben kapaszkodót, hiszen az új rend, az innováció, az állandó változás az ő egyetlen világképe. Létezésének alapélménye az állandó feszültségben élés, mintha sosem találhatna nyugalmat a lét kaotikus valóságában. Mivel alapvetően antiidillikus, nem hisz a békés elcsendesülésben, világát a verseny, a küzdelem, a teljesítmény hatja át. Gyanakvó és kalkuláló, minden lépését alaposan mérlegeli, minden eshetőséget számba vesz. Élete minden pillanatát a számítás hatja át, mintha csak a jövőben leselkedő külső veszélyekkel szemben próbálná magát folyamatosan körülbástyázni. Nyughatatlan, környezetét állandó kontroll alatt tartja, biztosítva magát minden váratlannal szemben, nem hagyva helyet a véletlennek, a spontaneitásnak. Így válik a technikai fejlődés és a piaci sikerek legfőbb alakítójává, aki folyamatosan újít és formál, de talán sosem talál végső megnyugvást.¹²

A modern értelemben vett siker összetevőinek feltárásában a pszichológiai kutatások is fontos szerepet játszanak. Az utóbbi évek vizsgálatai rámutatnak, hogy a menedzserek körében gyakori az empátia hiánya és a szélsőséges kockázatvállalási hajlam. E tulajdonságok lehetővé teszik, hogy a sikeres vezetők céljaikat mindenáron elérjék, gyakran átgázolva másokon. Bár kevésbé képesek őszinte érzelmek kifejezésére, kiválóan értik az önmenedzselés művészetét. Ha a helyzet úgy kívánja, gátlástalanul megszegik a társadalmi normákat, miközben megnyerő stílusuk révén sokakat elbűvölnek, s sikerük nem marad el.¹³

4.3. Megbomló egyensúlyok – Negatív visszacsatolások

A felerősítő hatások után elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk a negatív visszacsatolásokat is, melyek nyomán kibontakozik a kapitalizmus által hozott mélyreható változás. Ez az átalakulás nem csupán a gazdaságot érinti, hanem alapjaiban változtatja meg a társadalmak szövetét is, felborítva azt az érzékeny egyensúlyt, amely az egyén és társadalom, az ember és természet, a test és lélek között fennállt. A modern világot elsősorban gazdasági és fogyasztói érdekek vezérlik, s e folyamat során mindent mérhető információra, termelékenységre redukáló profán ösztönzők szorítják ki az élet más dimenzióit.

A termelés és a vagyongyűjtés erkölcsi felsőbbrendűsége azt eredményezi, hogy egyre inkább takarékoskodunk az időnkkel és az embertársaink iránti figyelemmel. Az identitás alapja egyre inkább a birtoklás lesz: az anyagi felhalmozás, mint

¹² SPENGLER, OSWALD: *A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. II. Világtörténeti perspektívák*, Noran Libro Kiadó – Kossuth Kiadó, 1923/2023, 488–489.

¹³ SCHOUTEN, RONALD – SILVER, JAMES: *Almost a Psychopath*, Harvard Health Books. USA, Harvard University, 2012.

életcél, oda vezet, hogy még a boldogság is csupán hasznossággá redukálódik. Az egyént a tulajdon alapozza meg, így a pénz nem csupán csereszközként, hanem az ember társadalmi hasznosságának mércéjeként is szolgál.¹⁴

A család, a közösség és a barátság – a szociológusok által ’kumulatív javaknak’ nevezett kapcsolatok – szerepe fokozatosan háttérbe szorul, a rövid távú kielégülést szolgáló fogyasztói javakkal szemben. A státuszfogyasztásba kényszerített tömegek szinte függővé válnak ebben a ’szemeteskosár’ kultúrában, amely az emberi szükségleteket pusztán a fogyasztásra redukálja. Nem pénzügyi vagy tőzsdei válságról van itt szó – hanem az emberi lélek válságáról. Az ember, aki a fogyasztói szemléletben elveszik, fokozatosan elfelejti, hogy élete gazdagsága nem pusztán az anyagi javaktól függ. Az ember válsága az, hogy hagyja, hogy létezése egyetlen szükségletre, a fogyasztásra csupaszodjon, miközben az emberi boldogság valódi alapkövei – a közösség, intimitás, kultúra – fokozatosan megsemmisülnek.¹⁵

A technológiai tudományok és a racionalizáció által vezérelt civilizáció megbontja a létezés természetes rendjét: míg az organikus közösségekben az egyén pótolhatatlan és szorosan összefonódik a közösséggel, addig a gépiesített világban csupán egy funkcióra redukálódik, és könnyen helyettesíthetővé válik.¹⁶ Ez a felcserélhetőség válságba sodorja azokat az értékeket, amelyek valaha az emberi boldogság alapkövei voltak. A család, a közösség és a barátság háttérbe szorulása drámai méreteket ölt. A közösségi kapcsolatok fokozatosan elvékonyodnak, a közösségi kötelékek elsorvadnak.¹⁷ A modern világ nagy veszedelme az ’egyénpontú szomorúság’ – írja Ferenc pápa *Ez a gazdaság öl* című könyvében, amely a felszínes élvezetek beteges kereséséből és az elszigetelt lelkiismeretből fakad.¹⁸

A különféle tudományok vizsgálati területük szerint reflektálnak a kialakult helyzetre. A közgazdászok a disztribúciós problémákra fókuszálnak, míg a szociológia az elidegenedést helyezi előtérbe: azt, hogy az emberek eltávolodnak a természettől, környezetüktől, társadalmi kapcsolataiktól, és munkájuk pusztán funkcióikra redukálódik. Az ember elveszíti központi szerepét és gazdasági célok eszközévé válik. Az orvostudomány a civilizációs betegségekkel kapcsolja össze a változást: a korábbi életmód radikális átalakulása új betegségeket hozott felszínre, míg a régi kórképek lassan eltűntek. Az infarktus például csak 1878-ban kapott orvosi leírást, s ekkor még az isémiás szívbetegség vagy a cukorbetegség annyira ritka volt, mint a fehér holló.

¹⁴ SCHLETT ANDRÁS: *A tradicionális agrárközösségek válságjelenségei: A paraszti polgárosulás és az egyke*, in *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*, Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei, (2011) 38. 159–171.

¹⁵ GALEAZZI, GIACOMO – TORNIELLI, ANDREA: *Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl*, Jezsuita Kiadó, 2015.

¹⁶ HAMVAS BÉLA: *Pathmos I.*, Medio Kiadó, 2015, 420.

¹⁷ FERENC pápa, i. m.

¹⁸ GALEAZZI, GIACOMO – TORNIELLI, i. m.

A modern világ válságának egyik legárulkodóbb tünete az egyre többeknél jelentkező pszichés egyensúlyvesztés. Az emberek mindennapi életében a lelki értékek elhanyagolása, a pszichés és mentálhigiénés zavarok terjedése látványos növekedést mutat. A gyorsan változó világ sodrásában az egyénnek nagyfokú tudatosságra lenne szüksége, hogy megtartsa az irányítást élete fölött, ám a változások gyakran olyan gyorsan zajlanak, hogy az adaptáció nehézkes, gyakran fájdalmas. Ez az adaptációs zavar megnyilvánulhat krónikus stressz, depresszió, tanult tehetetlenség vagy vitális kimerültség formájában, végső soron a kontrollvesztés érzésével párosulva. E jelenségek az életminőség romlásához vezetnek, és egyre nagyobb szerepet játszanak az emberek korai egészségromlásában és végül az életük tragikus rövidülésében.

A modern kapitalista kultúra emberi viselkedést átformáló hatásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a célracionális gondolkodás megfosztja az embert tevékenységeinek lényegétől, a részvétel belső megélésétől, a belefeledkezés örömétől. Az emberiséget számtalan tevékenységének kialakulásában épp az örömök keresése vezérelte: sport, játék, képzőművészet – mind-mind gazdagabbá teszik életünket. Az ilyen, önmagukért végzett, ún. *autotelikus* tevékenységek nem igényelnek külön jutalmat, saját magukban hordozzák az elégedettség érzését. Ám ha a racionalizáció minden cselekvést célhoz köt, az ember elidegenedhet saját tevékenységeitől és az élmények átélése nehezebbé válhat. A merev logikusság, a folyamatok aprólékos megtervezése, a megfelelési kényszer és a racionális időkihasználás, mind-mind csökkenti az örömeztet.¹⁹ A modern embert könnyen beszippantja az életet célokra és alcélokra felosztó szemlélet, s bár a célok elérése fontos, gyakran maga az út több örömet okoz, mint a végcél elérése. Bár az ember egyik legfontosabb élményforrása a társas stimuláció, a racionális életvezetés takarékoskodik az idővel és a másokra fordított figyelemmel.²⁰ A nyugati kultúrában az individualitás és a privát szféra sérthetlensége nagy értéket képvisel, míg a társas kapcsolatok minősége és gazdagsága – melyek jelentősen növelik a boldogságérzetet – háttérbe szorul.²¹

A jelenség átköt az emberi tevékenységek komplexitásának elemzéséhez. Bár a modern társadalmakban az egyén számtalan alternatíva közül választhat, mégis egyre többen érzik magukat boldogtalannak. Ennek egyik oka, hogy a tevékenységeink feszültség-oldó, komfort-orientált dimenziója vált hangsúlyossá, amely azonnali és könnyen mérhető nyereségekkel jár, míg a kumulatív javak – család, közösség, barátság – hosszabb távon mutatják meg valódi értéküket. A közgazdaságtan határhaszon elmélete – miszerint egy jószág fogyasztásának haszna folyamatosan csökken – a komfort-orientált javakra igaz, ám a kumulatív javak esetében épp ennek az ellenkezője áll fenn.

¹⁹ SCHLETT (2019), i. m. 91–92.

²⁰ SCITOVSKY, i. m. 69–70.

²¹ SCITOVSKY, i. m. 162.

Az evés, a munka, a szexualitás több, mint pusztán biológiai szükséglet, hiszen mindezek komplex szociokulturális tevékenységek, amelyek az emberi szellem és lélek épülését is szolgálják. Az evés nem csupán a test táplálása, hanem a közösségi élmény része; az étkezés élvezete, az ízek gazdagsága messze túlmutat a gyorséttermek egyhangú világán. Ugyanez igaz a szexualitásra is, amely nem pusztán stresszoldás, hanem a párkapcsolat elmélyülésének, az intimitás megélésének területe. Ugyanígy a munka sem csupán anyagi jövedelemforrás, hanem lehetőséget ad az ember lelki-szellemi kibontakozására is. Azonban a modern társadalmak embere gyakran megelégszik e tevékenységek redukált funkcióival: az ebéd munkaebéddé, a munka pusztán pénzkeresetté válik, míg a barátság kapcsolati tőkévé silányul.²²

A kapcsolatok átváltása, a tevékenységek redukciója csökkenti azok valódi értékét. Az élet gazdagítását szolgáló tevékenységek minősége és élvezete sokkal több időt és figyelmet igényel, mint amit a modern ember hajlandó ezekre áldozni. A munkától való elidegenedés pedig azt eredményezi, hogy az emberek többsége számára a munka csupán a fizetés mértékét jelenti. Az emberi élet ilyen módon való egyszerűsödése szegényebbé teszi a világunkat.²³

4.4. Kompenzációs mechanizmusok és kompenzációs csapdák

A megszaladás instabil állapotában jelentkező negatív visszacsatolásokra adott kompenzációs válaszok alapvető célja, hogy mérsékeljék a változások káros hatásait, s így elősegítsék egy stabilabb egyensúly kialakulását. Ezek a mechanizmusok rendkívül sokfélék lehetnek, s kiterjedhetnek a személyes és kollektív szférára egyaránt. Az alapvető metafizikai elv világos: a természet mindenben az egyensúlyra törekszik.

Ha szemügyre vesszük az állami beavatkozás alakulását a fejlett világban, rögtön feltűnik annak jelentős növekedése az elmúlt másfél évszázad során. Adolph Wagner német közgazdász még a 19. század végén fogalmazta meg híres elméletét, amely szerint az ipari társadalmak fejlődésével az állami kiadások aránya növekszik a nemzeti jövedelem felhasználásában.²⁴ Wagner-törvényként ismertté vált gondolat lényege, hogy nemcsak abszolút értelemben nő a közkiadások összege, hanem relatív értelemben is, hiszen az állam szociálpolitikai, közigazgatási és jóléti szerepe egyre nagyobb hangsúlyt kap.²⁵

²² SCHLETT ANDRÁS: *Kapitalizmus, mint kulturális megszaladás*, in KATONA KLÁRA (szerk.): *A piac és az állam az ember szolgálatában, Aktuális társadalmi, gazdasági kérdések a Katolikus Egyház tanításának tükrében*, Heller Farkas Könyvek, 4. Budapest, Pázmány Press, 2018, 66–67.

²³ SCITOVSKY, i. m. 83.

²⁴ A költségvetés aránya a finanszírozásban a 20. század eleji 3–5 százalékról 40–50 százalékra nőtt a nyugat-európai országokban az 1960-as évekre.

²⁵ SCHLETT ANDRÁS: *Államháztartás és szakpolitikák*, Budapest, Pázmány Press, 2018, 13.

Az állami beavatkozás növekedése azonban nem csupán az elosztási problémákra ad választ, hanem egyben olyan társadalmi jelenségekre is, mint az atomizálódás és az elidegenedés. A modern társadalom atomizált egységeit az önérdék tartja össze: az a törekvés, hogy mindenki saját hasznát lássa a másikból. A közösségi törekvések ma már leginkább állampolgári jogokban és kötelességekben öltönek formát. Az egyén önálló identitása és érdeke összefonódik azzal, amit a társadalom vár el tőle mint állampolgártól.

A modern nyugati világ legsúlyosabb problémái közé tartozik a családok szétesése és funkcióik elvesztése. A posztmodern társadalmi folyamatok eredményeképpen számos helyen megjelentek az úgynevezett 'emberbérelő' szolgáltatások, ahol szinte minden társas szükséglet kielégíthető a piacon keresztül. Japánban például egyre szélesebb körben terjed az emberbérelés-ipar: barátot, családtagot, sőt teljes családot is bérelhetnek. A szolgáltatók pedig nem győzik hangsúlyozni, hogy bár csak átmeneti és látszólagos megoldást nyújtanak, mégis visszahoznak valamiféle harmóniát kuncsaftjaik életébe.²⁶

A virtuális világba való belemerülés szintén egyfajta kompenzációs eszközzé vált. A modern ember látszólag több tucát, sőt akár több száz 'baráttal' is kapcsolatban állhat online, de ezek a mesterséges közösségek sokkal ingatagabbak, mint a valós kapcsolatok. Az ilyen internetes kapcsolatok gyakran felszínesek, és amikor igazán szükség lenne egy valódi barátira, nehéz eldönteni, kit hívunk fel.

A kompenzációs mechanizmusok gyakran önigazolásként is szolgálhatnak. Példaként említhetjük a vállalatok társadalmi felelősségvállalását (CSR – Corporate Social Responsibility), amely azt sugallja, hogy a nagyvállalatok képesek pótolni az emberi lét elvesző dimenzióit. A CSR arra törekszik, hogy a profit logikájával összhangban megvalósítsa az emberi szolidaritást, közvetítve az igazán értékes emberi értékeket. A munka mechanizálódására adott válaszreakcióként sok nagyvállalat törekszik a munkavégzés megszemélyesítésére, egyfajta kötődés és személyesség illúzióját kínálva. A kézműves termelési paradigmák újraéledése ugyanakkor tényleges választ jelenthet, visszatérést egy olyan állapothoz, amikor a termelő közvetlen kapcsolatban állt a termékével, és személyes kapcsolatot ápolt piacával.

A fogyasztói oldal sem marad ki a vázolt folyamatokból. A reklámok ma már nem pusztán a termékek hasznát hangsúlyozzák, hanem olyan életérzéseket társítanak hozzájuk, mint a szerelem, a barátság, vagy a közelség érzése. Egyes üdítőreklámok például már nem csupán a boldogságot ígérik, hanem az önkifejezés lehetőségét is, míg egy kávézó az 'őszi bekuckózás támogatójaként' hirdeti magát. Az emberben így azt a benyomást keltik, hogy a legönazonosabb élményeit is a fogyasztás révén érheti el.

²⁶ SCHLETT (2019), i. m. 96.

5. Zárszó

A jelenkor utópiája a gazdasági növekedés mindent átható ígérete, amely szerint minden társadalmi probléma megoldható a technológiai fejlődés révén. Ez az álom Platón régóta vágyott aranykorának vízióját idézi, ahol az ember, miután legyőzte az anyagi szűkösséget, végre felszabadulhat, és méltó, értelmes életet élhet.²⁷ Az ipari társadalom valóban felszámolta a személyes függőségek korábbi formáit, mint a rabszolgaság és a jobbagyság, és a gazdasági fejlődés kibontakozásával elérhetővé vált az egyéni szabadság kiteljesedése. Az ígéret szerint egy hatékonyabb gazdaság egyben egy gazdagabb és szabadabb társadalmat is teremt.²⁸

A ránézésre gazdagabb, szabadabb társadalom viszont új típusú függőségek sokaságát teremti. Egy olyan társadalmi-gazdasági rendszert, mely egysíkú világot hoz létre, mely elmosza a kulturális és mentális struktúrák sokszínűségét, az emberi értékek valódi alapját, válságba sodorva az egész emberi kultúrát. Bár lassan felismerjük ezeket a folyamatokat, megfigyelhető egy lassú tudatosodás, láthatóan nem érezzük át eléggé a helyzet súlyosságát. A felgyorsult élettempó mára látványos fázisba ért, mi pedig, mint résztvevők, éljük és elfogadjuk a jelenkori értékvilágot, mint a lehető legtermészetesebbet.²⁹

Ferenc pápa egyetemünkön tett látogatásakor, mint egyház- és világtörténelmi alkotótársakhoz szólt az oktatókhoz és a hallgatókhoz. Beszédében így összegzett:

„Miközben a technokrata gondolkodás a határokat nem ismerő haladást hajszolja, az ember valójában törekény és gyakran épp a határain érti meg, hogy Istentől függ és hogy össze van kapcsolva másokkal és a teremtéssel.” Majd rámutatott, hogy „a kultúra és az egyetem szerepe, hivatása is ebben a kontextusban ragadható meg a legjobban.”³⁰

²⁷ STONIER, TOM: *The Wealth of Information: A Profile of the Post-Industrial Economy*, London, 1983.

²⁸ CHIALÁ, SABINO: *A mai ember egy keresztény szemével*, Budapest, Bencés Kiadó, 2013.

²⁹ KUMINETZ Géza: *Civilizáció és/vagy kultúra – katolikus szemmel*. Pázmány Nap, Rektori előadás. Kézirat. Budapest, PPKE, 2023. október 15. (kézirat)

³⁰ FERENC pápa, i. m.

Gárdonyi Máté

FERENC PÁPA TÁRSADALMI TANÍTÁSA ÉS A SZOCIÁLIS KÉRDÉS ARGENTIN TAPASZTALATA

Absztrakt

Ferenc pápa megválasztása után a katolikus egyházon belül, de azon kívül is érdeklődés mutatkozott Argentína vallási élete iránt. Így fordult a figyelem a felszabadítás teológiájának helyi változata, a nép teológiája felé. A II. Vatikáni Zsinat hatására Latin-Amerikában megújult a lekipásztorkodás és az egyház számára fontos lett a társadalmi igazságosság ügye. A felszabadítás teológiája ennek a fordulatnak a gyümölcse, amint Argentínában e teológiai irányzat mérsékeltebb változata, a nép teológiája is. Az argentin egyház is magáévá tette a szegények melletti döntést, de nagyobb hangsúlyt fektetett a nemzet egységének megteremtésére, és azt kereste, hogy miként vehet részt ebben a folyamatban. Ezért a nép teológiájának képviselői a II. Vatikáni Zsinat tanítását úgy magyarázták, hogy előtérbe kerüljenek a nép, a kultúra és a népi vallásosság értékei. Amikor Jorge Mario Bergoglio Buenos Aires érsekéből pápa lett, az Evangélium gaudium apostoli buzdításban az egész egyház számára felkínálta a nép teológiájának szemléletmódját. A dolgozat röviden áttekinti a II. Vatikáni Zsinat nyomán Latin-Amerikában bekövetkezett változásokat, az argentin egyház helyzetét a 20. század második felében, valamint a nép teológiájának kialakulását, egyházképét és társadalomképét.

The social teaching of Pope Francis and the Argentinian experience of the social question

Abstract

After the election of Pope Francis a definite curiosity has arisen about the religiosity in Argentina within the RC Church and in the publicity of the world, as well. The attention consequently focused on the theology of the people, which can be considered a local variant of the theology of liberation. As a result of the Vatican Council II, the Church in Latin America updated the methods of the transmission of the faith and acknowledged the relevancy of the matter of social justice. This process of ecclesial renewal resulted in the theology of liberation and in its Argentinian version. The RC Church in Argentina gave a positive answer for the challenge of poverty and social inequality, and undertook the contribution in building a coherent

nation. The theologians of this access emphasized the evangelizing power of popular piety and the values of national spiritual heritage. This way of thinking has been offered to the whole Catholic Church in the Apostolic Exhortation *Evangelii Gaudium* by Pope Francis, i.e. Jorge Mario Bergoglio, previous archbishop of Buenos Aires. The paper gives a short account on the ecclesial changes in Latin America after the Vatican Council II and the position of the RC Church in Argentina in the relevant span of time, furthermore the initiation, ecclesial and social characteristics of the theology of the people.

Ferenc pápa és a nép teológiája¹

Új pápa választásakor magától értetődő a közvélemény érdeklődése az egyházfő addigi életútja iránt, ide értve gondolkodásának, első megnyilatkozásainak teológiai háttérét is. Így történt ez II. János Pál esetében, amikor a figyelem a „vasfüggöny mögött” élő, kelet-európai keresztények kommunizmussal szembeni ellenállására irányult, vagy XVI. Benedek megválasztása után, amikor – bár kisebb intenzitással – a német egyetemi professzor világszemléletének gyökereit kezdték kutatni. Ferenc pápánál az érdeklődést egyrészt a dél-amerikai, ezen belül az argentinai egyházi élet sajátosságai, és az ezzel kapcsolatos személyes tapasztalatok keltették fel, másrészt a Latin-Amerikában kifejlődött „felszabadítás teológiájának” argentin változata, „a nép teológiája” (teología del pueblo). Habár nem arról van szó, hogy a katolikus egyház fejének tanítása mindenestül levezethető lenne egy teológiai irányzatból, mindazonáltal Ferenc pápa programadó apostoli buzdítása, a 2013-ban megjelent *Evangelii gaudium* tanúskodik a II. Vatikáni Zsinat helyi recepciójának hatásáról.² Ehelyütt nem célunk Ferenc pápa életútjának és az őt formáló társadalmi-egyházi tapasztalatoknak részletekbe menő bemutatása,³ inkább arra törekszünk, hogy jobban megértsük a zsinati egyházkép latin-amerikai befogadásának folyamatát, különös tekintettel az argentin egyházra, úgy társadalmi, mint teológiai vonatkozásban.

A II. Vatikáni Zsinat hatása Latin-Amerikára

Az 1962–1965 között üléselő II. Vatikáni egyetemes zsinat a katolikus hitélet revitalizálását és az egyházszerkezet korszerűsítését (aggiornamento) tűzte ki célul,

¹ A cikk egy korábbi közlemény revideált változata: GÁRDONYI MÁTÉ: *Ferenc pápa és a „nép teológiája”*, in *Máltai Tanulmányok* 3/3 (2021) 305–316.

² FERENC PÁPA: *Evangelii gaudium, az Evangélium Öröme kezdetű apostoli buzdítása*, Budapest, Szent István Társulat, 2014.

³ Ehhez eligazítást ad TORNIELLI, ANDREA: *Ferenc pápa. Élete, eszméi, szavai*, Budapest, Szent István Társulat, 2013.

együttal kinyilvánította a katolikus egyház párbeszédkészségét a modern világ felé. A zsinaton Dél- és Közép-Amerika helyi egyházait mintegy 600 püspök képviselte (a résztvevők 22%-a), ám befolyásuk csekély maradt az európai és észak-amerikai főpásztorokéhoz, teológusokéhoz képest. De három héttel a zsinat ünnepélyes lezárása előtt, 1965. november 16-án – olasz és brazil püspökök kezdeményezésére – a zsinat 40 résztvevője a római Domitilla-katakomba oltárán aláírta az ún. katakomba nyilatkozatot, amely „a szolgáló és szegény egyház” melletti elköteleződést juttatta kifejezésre. Mégis, a zsinat jelentősége a szubkontinens számára, ahol pedig a katolikus egyház híveinek 1/3-a élt, nem annyira a latin-amerikai püspökök részvételéből, mint inkább a zsinati tanítás gyors recepciójából fakadt; sőt itt ment végbe leginkább mélyrehatóan a zsinati dokumentumok szisztematikus alkalmazása a helyi viszonyokra.⁴ Ennek háttérében egyrészt az állt, hogy a főpásztorok a világegyház más részeinek tapasztalataival megismerkedve jobban átértékelték a változtatások szükségességét, másrészt az, hogy már korábban – XII. Pius pápasága alatt – fontos kezdeményezések történtek a megújulás érdekében.

Latin-Amerika egyházi életére a XX. század közepén is rányomta bélyegét a spanyol és a portugál királyi patronátus öröksége, azaz a népesség döntő többsége katolikus volt, ám az egyházi intézményhálózat aránytalanul oszlott el; emiatt a helyi egyházak a hívek jelentős része számára kevés segítséget tudtak nyújtani a vallásosság megélésében, s alig voltak alkalmasak arra, hogy a társadalmi változásokra reagáljanak. A térség államaiban, amelyek a XIX. század elejétől kezdve nyerték el függetlenségüket, a politikai vezető réteg tartósan liberális eszmék hatása alatt állt, ezért erős volt az antiklerikalizmus; az egyház tevékenysége vagy nem részesült semmilyen támogatásban, vagy egyenesen üldözésnek volt kitéve a radikális (szabadkőműves) politikai erők részéről (a legbrutálisabb fejleményekkel Mexikóban). Ezért a Római Szentszék, különösen az 1950-es években, többféle módon kezdte ösztönözni a nagyobb társadalmi szerepvállalást: hangsúlyozta a világi hívek társadalmi aktivitásának szükségességét (Actio Catholica), új egyházmegyéket alapított, tette kész püspököket nevezett ki (mint a később nagy hírnévre szert tett brazil Dom Helder Câmara, a „szegények püspökét”), és a szerzetesrendek európai, észak-amerikai „feleslegét” latin-amerikai misszióba irányította. Előremutató kezdeményezés volt, hogy 1955-ben – a Rio de Janeiro-i eucharisztikus világkongresszushoz kapcsolódóan – létrehozták a Latin-Amerikai Püspöki Tanácsot (Consejo Episcopal Latinoamericano, CELAM). Ez a szervezet tette lehetővé, hogy a kato-

⁴ A folyamat áttekintése: COMPAGNON, OLIVIER: *Lateinamerika. Die katholische Kirche, vom Konzil bis zur Fünfhundertjahrfeier der Entdeckung Amerikas*, in MAYEUR, JEAN-MARIE (szerk.): *Die Geschichte des Christentums. Religion–Politik–Kultur*, Band 13, Krisen und Erneuerung (1958–2000), Freiburg-Basel-Wien, Herder, 2002, 490–523. (or. *Histoire du christianisme des origines à nous jours*, Tome 13, Crises et Renouveau, Paris, Desclée, 2000.); CLEARY, EDWARD L.: *The transformation of Latin American Christianity, c. 1950–2000*, in MCLEOD, HUGH (szerk.): *The Cambridge History of Christianity*, vol. 9, World Christianities c. 1914 – c. 2000, New York, Cambridge University Press, 2006, 366–384.

likus egyház egységes irányelveket tudjon kidolgozni a szubkontinens közös problémáinak kezelésére, miközben az egyes országokban a püspöki karok tekintettel voltak a helyi körülményekre is.

Latin-Amerika főpásztorai és – nagyrészt európai egyetemeken kiképzett – teológusai a saját utak kereséséhez a zsinat *Gaudium et spes* kezdetű, lelkipásztori konstitúciójából nyertek ösztönzést, különösen abból a zárógondolatból, hogy „a zsinati nyilatkozat sok részében általánosságban fogalmaz... ezért folytatást és kiegészítést igényel”.⁵ A helyi egyházak új önértelmezésének és társadalmi programjának alapjait a CELAM medellíni kongresszusa rakta le 1968-ban – ismét egy eucharisztikus világkongresszushoz, a bogotáihoz kapcsolódva –, ezért ezt a gyűlést „Latin-Amerika II. Vatikáni Zsinatának” szokták nevezni. Az itt elfogadott közös határozat két súlypontja a lelkipásztorkodás megújítása és a szociális igazságosság melletti elköteleződés volt, azzal a felismeréssel összekapcsolva ezeket, hogy „az egyház a szegények mellett dönt”. Medellín olyan új utakat nyitott meg az egyházi életben, mint pasztorális téren a bázisközösségek születése, szociális téren pedig az egyház korábinál erőteljesebb társadalmi szerepvállalása, s annak teológiai megalapozása. A világi hívekből alakult bibliaolvasó és imádkozó közösségek jóváhagyása, sőt támogatása a püspökök részéről egyrészt a paphiányra adott válasz volt, másrészt annak elismerése, hogy a hívek kereszttelésükből fakadóan „saját jogukon” segíthetik egymást az előrehaladásban a lelkiélet útján.

A Latin-Amerikára jellemző teológiai útkeresés igen hamar egy sajátos irányzat kialakulásához vezetett, amelyet a felszabadítás teológiájának neveztek el. A kezdetek a zsinat idejére nyúlnak vissza, amikor a püspöki karok teológus szakértői a braziliai Petrópolisban találkoztak egymással (1964); majd progresszív papi mozgalmak alakultak az egyes országokban (elsőként Argentínában a „Papok a harmadik világért” mozgalom, 1965). Mégis két teológiai mű hatása bizonyult átütő erejűnek, mindkettő 1971-ben jelent meg: a perui egyházmegyes pap (később domonkos szerzetes), Gustavo Gutiérrez programadó könyvéé (*Teología de la Liberación*), és Leonardo Boff brazil ferences munkájáé Jézus Krisztusról, a felszabadítóról (*Jesus Cristo libertador*).⁶ Ezáltal olyan kontextuális teológia kezdett formálódni, amely a keresztény üzenetet a zsinat utáni biblikus, dogmatikai, erkölcsstani felismerések fényében kívánta hatékonytá tenni a latin-amerikai társadalmi valóság megváltoztatása érdekében. E cél eléréséhez a teológusok szükségesnek tartották a gazdasági és szociális viszonyok analízáló megismerését, közgazdaságtani és a szociológiai vizsgálatok, modellek beemelését az egyházi diskurzusba. Ez utóbbi törekvés – elsősorban a marxizmus alaptételeinek elfogadása miatt –, valamint a krisztológia „megrövidítésének” gyanúja azonban vitát váltott ki, és a Római Szentszék beavat-

⁵ II. Vatikáni Zsinat: *Gaudium et spes* konstitúció (1965. dec. 7.), in DIÓS ISTVÁN (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Budapest, Szent István Társulat, 2000, 649–740. 737.

⁶ Bofftól magyarul olvasható BOFF, LEONARDO: *Miatyánk. A teljes felszabadítás imája*, Budapest, Ecclesia, 1979.

kozását vonta maga után több teológus esetében; mindazonáltal a felszabadítás teológiája megtermékenyítően hatott más, zsinat utáni teológiai útkeresésekre (Gutiérrez-Müller 2017, Patsch 2014).⁷

Annak dacára, hogy a latin-amerikai egyház főszereplője a Medellínben kijelölt úton haladt tovább (hivatalosan a Celam következő, pueblai kongresszusán 1979-ben), s a viták ellenére II. János Pál pápa elismerte a felszabadítás teológiájának értékeit, a helyi egyházaknak számos kihívással kellett szembenéznie. Problémákat vetett fel mindenekelőtt az egyházi vezetésnek a politikai változásokhoz való viszonyulása, különös tekintettel a katonai diktatúrák időszakára, amikor a katolikus egyház könnyen került a baloldali politikai erők, sőt a forradalmi törekvések támogatásának gyanújába (bázisközösségek állásfoglalásai, nyomornegyedekben élő papok tevékenysége). Ennek a gyanúnak tápot adott az egyházi személyek vonzódása az 1959-ben létrejött kubai szocialista állam társadalmi egyenlőséget hirdető programja iránt (bár a kubai kommunisták az ateizmus propagálásában is követték a Szovjetunió példáját), később pedig papok csatlakozása az 1979-es nicaraguai forradalomhoz (pl. Ernesto Cardenal). A forradalmi eszmékkel való azonosulás néha odáig ment, hogy papok is részt vettek a gerillaharcokban (a legismertebb a kolumbiai Camillo Torres, †1966). Amerika felfedezésének 500. évfordulója 1992-ben vitakérdéssé tette a katolikus egyház történelmi szerepét: mennyiben felelős az egyház a földrészigazításáért és hosszan tartó kizsákmányolásáért?⁸ Ráadásul ezekben az évtizedekben a katolikus vallás – országonként eltérő mértékben – versenytársakat kapott az észak-amerikai háttérű pünködsi megaegyházak megjelenésével, illetve a korábban üldözött afrikai vallásgyakorlatok legalizálásával. Mindennek ellenére a katolikus egyház társadalmi elfogadottsága és hatása – ismét csak országonként különböző mértékben – nőtt a zsinat utáni évtizedekben. A papok száma jelentősen emelkedett, 1960–2000 között 70%-kal (bár ez részben a konzervatív egyházi körökben történt, amint az Opus Dei vagy a Legio Christi sikere mutatja); az elkötelezett világi hívek aktivitása révén erősödött az egyházi jelenlét úgy az államéletben, mint a marginalizált rétegek körében. Annak is kedvező hatása lett, hogy az egyház sikeres szociális és oktatási programokat kezdeményezett a nyomor és a kiszolgáltatottság felszámolása érdekében.

⁷ Erről részletesebben lásd GUTIÉRREZ, GUSTAVO – MÜLLER, GERHARD LUDWIG: *A szegények oldalán. A felszabadítás teológiája*, Budapest, Új Ember, 2017.; PATSCH FERENC: *Teológia életközépen. A felszabadítás teológiák eredete, irányzatai és kilátásai*, in *Teológia* 48/1-2 (2014) 31–49.

⁸ Ezt a problémát járja körül GUTIÉRREZ, GUSTAVO: *Isten vagy az arany az Indiákon. Latin-Amerika a XVI. században*, Szeged, Agapé, 1995.

Argentín tapasztalatok és a nép teológiájának kibontakozása

Argentína több szempontból más utat járt be a XX. század folyamán, mint a szubkontinens többi országa.⁹ Itt kevésbé maradt meghatározó az indián népesség aránya az összlakosságon belül (az indiánok aránya 2,5%, a meszticeké 10%, míg a szomszédos Bolíviában a kettő együtt 85, Paraguayban 95%). Az 1870-es, '80-as években az állam felségterületének kiterjesztését a keleti pampákra és Patagóniára az indián őslakosság elleni hadjáratok révén érték el („a pusztaság meghódítása”). Az argentinai tipikus bevándorló társadalom, amely 1850–1950 között a második legmagasabb bevándorlási rátát produkálta az Egyesült Államok után. A 6,6 millió bevándorló között jelentős volt az olaszok száma (ma a lakosság 60%-a rendelkezik legalább egy olasz felmenővel), továbbá jellemző volt és maradt az urbanizáltság magas foka (jelenleg 92%; Buenos Aires agglomerációja 13 millió lakost számlál). Mivel a bevándorlók döntő többsége katolikus országból érkezett, az egyház fontos tényező lett a társadalmi integráció folyamatában, miközben elfogadta a politikai elit irányító szerepét, akár választott kormányokról, akár katonai diktatúrákról volt szó. Ez érvényes Juan Domingo Perón első elnökségének időszakára is (1946–1955), bár ennek végén már antiklerikális politika érvényesült. Mindazonáltal egyházi körökben is megmaradt a peronizmus, mint a kapitalizmus és szocializmus közötti „harmadik út” varázsa, köszönhetően a társadalmi igazságosság, a gazdasági függetlenség és a politikai szuverenitás meghirdetésének, s annak, hogy a peronizmus a munkásság felemelését tűzte zászlajára. Ambivalens volt az egyház magatartása az 1976–1983 közötti katonai diktatúra idején, amelyet hivatalosan Nemzeti Újjászervezési Folyamatnak neveztek, de amely úgy maradt meg a nemzeti emlékezetben, mint a baloldali gerillákkal és más politikai ellenfelekkel szembeni „piszkos háború”. Míg a püspöki kar visszafogottan lojális volt a rezsim felé, addig a papság egy része a gerillák támogatásának gyanújába keveredett, és a megtorlás áldozatává vált (ismert példája ennek a nemrég elhunyt, ekkor Argentínában élő magyar jezsuita, Jálícs Ferenc sorsa). A XX. századi argentin történelem sajátos vonása, hogy a gazdasági életet a század első évtizedeiben prosperitás jellemezte (ez tette vonzóvá az országot a bevándorlók számára), később viszont gazdasági válságok sora sújtotta Argentínát, ami a társadalom egy jelentős részének lecsúszásához vezetett.

Azok az Európából érkezett misszionáriusok, akik a pápák szociális tanítását akarták átültetni a gyakorlatba, az 1940-es, '50-es években a helyi egyház érdektelenségével szembesültek, sőt kezdeményezéseik az egyházi vezetés ellenállásába ütköztek.¹⁰ Ezen a helyzeten változtatott a II. Vatikáni Zsinat által generált új egy-

⁹ A szubkontinens XIX–XX. századi történetéhez lásd ANDERLE ÁDÁM: *Latin-Amerika története*, Budapest, Pannonica, 1998, 88–180.

¹⁰ Az 1946-ban Dél-Amerikába „száműzött” magyar jezsuita, Nagy Töhötöm keserű tapasztalatairól ír PETRÁS ÉVA: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*, Budapest-Pécs, ÁBTL-Kronosz, 2019, 137–160.

ház- és társadalomkép érvényre jutása. 1966-ban hozták létre az argentin püspökök azt a lelkipásztori bizottságot (Comisión Episcopal de Pastoral COEPAL), amely a lelkipásztorkodás megújítása és az egyház szociális tanításának terjesztése iránt elkötelezett professzorokból állt. E bizottság előkészítő munkája nyomán fogadták el a püspökök 1969-ben a San Miguel-i nyilatkozatot, saját országukra alkalmazva a medellíni alapelveket. Ezután vette kezdetét a felszabadítás teológiájának recepciója az argentin teológusok részéről, akik világi papok, jezsuiták és más rendek tagjai voltak, s akik szakmai kapcsolatot alakítottak ki a Buenos Aires-i egyetem szociológia tanszékével. Miután a '60-as évek elejétől a Jézus Kistestvérei szerzetesközösség tagjai már megosztották életüket a munkásokkal, 1969-től a főváros érseke engedélyezte, hogy papok költözzenek a nyomornegyedekbe (curas villeros).

Ezek a kezdeményezések és tapasztalatok elősegítették a felszabadítás teológiája helyi változatának kialakulását. Ez lett a nép teológiája, amelyet olyan teológusok neve fémjelzett, mint Lucio Gera, a Buenos Aires-i katolikus egyetem dogmatika-professzora (1924–2012),¹¹ Rafael Tello, az egyházmegyei nagyszeminárium filozófiatanára (1917–2002), és a jezsuita Juan Carlos Scannone (1931–2019), a későbbi Ferenc pápa egyik rendi tanára. A felszabadítás teológiájának ez az argentin áramlata is súlyt fektetett a társadalmi valóság szociológiai vizsgálatokon nyugvó leírására, annak érdekében, hogy az egyház együtt tudjon működni a gazdasági és politikai függések felszámolásában, legyenek azok külső (az Egyesült Államok felől ható imperialista), vagy belső (a kapitalista piacgazdaság működési mechanizmusaiából fakadó) függések. Ugyancsak hangsúlyos maradt az egyház döntése a szegények mellett, ami a felszabadítás fogalmának „integrált felfogásában” tükröződött: ez egyszerre jelent megszabadulást a bűntől, és felszabadulást a szociális elnyomás, a bűnös társadalmi struktúrák uralma alól. A nép teológiájának képviselői azonban a társadalom megváltoztatásának lehetőségét más latin-amerikai áramlatoknál mérsékeltebben képzelték el, azaz számukra nem egy szekuláris háttérű szociális-gazdasági paradigma átvétele, hanem a lelkipásztori attitűd megváltoztatása jelentette az egyház útját. Ennek jegyében érdeklődésük középpontjába nem annyira a társadalmon belüli konfliktusokban, mint inkább a társadalom egységének megteremtésében való részvétel állt.

A nép teológiája által preferált értékek

Annak érdekében, hogy a helyi egyház kezdeményezően tudjon részt venni Argentína életében, a nép teológiájának kidolgozói az alapelvek tisztázására törekedtek a II. Vatikáni Zsinat tanítása alapján, elmélyítve olyan kulcsfogalmak értelmezését, mint a „nép”, a „kultúra” és a „népi vallásosság”. Itt most csak e fogalmi keret be-

¹¹ GERA, LUCIO: *La religione del popolo. Chiesa, teologia e liberazione in America Latina*, Bologna, Dehoniane, 2015.

mutatására vállalkozunk, utalva az argentin teológusok újabb nemzedékéhez tartozó Carlos Maria Galli magyar nyelven is olvasható tanulmányára, amely bepillantást enged e csoport tagjainak gondolkodásmódjába.¹²

A nép fogalma, amely ennek a teológiai irányzatnak az ismertetőjegye lett, több jelentésréteget hordoz: mindenekelőtt a *Lumen gentium* dogmatikai konstitúció által központi kategóriává tett „egyház, mint Isten népe” modellre utal,¹³ egyúttal egy modern állam lakosságára is, a felszabadítás teológiájának kontextusában pedig a társadalom elnyomott részére. Bár az argentin teológusok kitartanak a szegények melletti döntés prioritása mellett, a népet mégsem társadalmi osztályként fogják fel (ahogy a felszabadítás teológiájának fősodra), inkább a modern nemzetfogalomra alapozva beszélnek az argentin népről, amelynek egysége a közös történelemben gyökeredzik és a mindenki számára hozzáférhető közjót vetíti előre. Alapvető – pasztorális indíttatású – kérdésük így hangzik: az egyház, mint Isten népe hogyan „testesülhet meg” a saját népük körében? Ebből a szempontból fontos referencia az Újszövetség tapasztalata arról, hogy Isten a „népekből” (ethné) alkot egy új választott népet (laosz) magának.

Ahhoz, hogy az egyház feladatait pontosabban kijelölhessék az evangelizáció terén, a nép teológiájának képviselői a kultúra fogalmát hívják segítségül. A kultúrát a zsinat lelkipásztori konstitúciója úgy határozta meg, mint „általános értelemben mindazt, amivel a maga sokirányú... képességét kiműveli és kibontakoztatja az ember”. Az argentin teológusok számára a zsinati dokumentum azon passzusa jelent kiindulópontot, amely szerint „az emberi kultúrának szükségszerűen történeti és társadalmi arculata van”.¹⁴ Ennek apropóján reflektálnak a kultúra dinamikus változó és az emberi együttélés normáit megalapozó jellegére. A nép teológiája szerint a kultúra a társadalomnak vagy a társadalom egy részének „közös életstílusa”, illetve „a különböző egzisztenciális helyzetekhez igazodó magatartások komplexuma”.¹⁵ Az egyház lelkipásztori szolgálatának arra kell irányulnia, hogy ez a közös életstílus „a hit által megjelölt kultúra” legyen. Ennek eléréséhez előfeltétel, hogy a nép ne a hatalmi tényezők által irányított tömeg, hanem öntudatos állampolgárok közössége legyen, amely kialakítja saját közös értékrendjét. Ebben a kontextusban az alsóbb néprétegeket megnyomorító intézményes és strukturális igazságtalanság áruulás az egész néppel szemben, s a népnek az a része, amely ebben közreműködik, „ellen-nép” (antipueblo). A nép egysége ugyanakkor semmiképpen sem felülről vezényelt egyöntetűség, hanem a sokféleség egysége, „kiengesztelődött sokszínűség”.

¹² GALLI, CARLOS MARIA: *Az „Isten népe” fogalom visszatérése. Argentin egyháztan és az egyház megújítása*, in *Sapientiana* 9/1 (2016) 61–77.

¹³ II. Vatikáni Zsinat: *Lumen gentium* konstitúció (1964. nov. 21.), in DIÓS ISTVÁN (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Budapest, Szent István Társulat, 2000, 141–210. 149–159.

¹⁴ II. Vatikáni Zsinat: *Gaudium et spes* konstitúció (1965. dec. 7.), in DIÓS ISTVÁN (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Budapest, Szent István Társulat, 2000, 649–740. 699.

¹⁵ SCANNONE, JUAN CARLOS: *La teología argentina del pueblo*, in *Gregorianum* 96/1 (2015) 9–24. 12–13.

Az „önszerveződő nép” ideálja a nép teológiájának képviselői számára vonzóvá teszi a szakszervezeti és polgári jogi mozgalmakat éppúgy, mint a pacifista, feminista és környezetvédő kezdeményezéseket; a civil társadalom ébredésében, az önkéntesek és a nem-kormányzati szervezetek (NGO-k) aktivitásában – a II. Vatikáni Zsinat kifejezésével élve – „az idők jeleit” ismerik fel.¹⁶

Ahhoz, hogy az egyház be tudja tölteni küldetését, a nép teológiájának képviselői szerint a korábbiaknál jobban kell támaszkodnia a népi vallásosságra. Ez alatt azonban nem az autokton népi kultúra vallási kifejezési formáit értik, hanem a falusi és városi kultúrák – ide értve „a külvárosok kultúráját” is – keresztény hittel összefüggésbe hozható szokásait. Igaz, történelmi tapasztalatként hivatkoznak arra, hogy a latin-amerikai népi vallásosság ellenállt a felvilágosodás és a szekularizmus romboló hatásának, s fennmaradt a vallásosság kifejezési formáinak pluralitása (amit „népi misztikának” neveznek). Mégis inkább arról a nem-teoretikus, szituált vallásosságról van szó, amely konkrét élethelyzetekben ad iránymutatást az embereknek („népi bölcsesség”), vagy a katolikus áhítat olyan megnyilvánulásairól, amelyek áthidalják a felekezeti korlátokat (mint a Mária-kegyhelyek látogatása a pünkösdi egyházak, afrikai vallások követői részéről is). Ezért a klerikalizmussal, mint mindenre kiterjedő papi irányítással szemben teret kell adni annak, hogy „a nép folyamatosan evangelizálja önmagát”. A népi vallásosságnak ez a fajta felértékelése a nép teológiájának képviselőinél elvezetett a hívek hitérzékéről (*sensus fidei fidelium*) szóló egyházi tanítás újragondolásához, ami „a nép tévedhetetlenségének” hangoztatásában nyilvánult meg. Ennek a hagyományos egyházi felfogás felől nézve problematikus kifejezésmódnak a korrekt értelmezéséhez éppen Jorge Mario Bergoglio adott támpontot, még az argentin jezsuita provincia előljárójaként (1974-ben): „amikor meg akarod tudni, hogy *mit* kell hinni, fordulj az egyházi tanítóhivatalhoz, amikor viszont azt akarod megtudni, *hogyan* hisz az egyház, fordulj a hívő néphez”.¹⁷

Miután Buenos Aires érsekét, Bergoglio bíborost pápává választották, a latin-amerikai teológiai áramlatok között addig kevesebb figyelemre méltatott argentinai nép teológiája hirtelen az érdeklődés középpontjába került. Annak ellenére, hogy korábban nem azonosította magát teljesen a felszabadítás teológiájának ezen irányzatával,¹⁸ mindazonáltal pápai megnyilatkozásai tükrözik a nép teológiájának szóhasználatát, egyház- és társadalomképét.¹⁹ „Ferenc pápát jobban értjük, ha ismerjük a latin-amerikai egyházat..., és ha ismerjük Argentína teológiáját” – fogalmaz a Pápai Teológiai Bizottság tagjává 2014-ben kinevezett argentin teológus, Carlos Maria

¹⁶ Uo. 20.

¹⁷ Idézi DIETLEIN, GEORG: *Teología del Pueblo. Schlüsselstein zum Denken von Papst Franziskus*, Münchener Theologische Zeitschrift 57 (2016) 54–66. 60.

¹⁸ Bergoglio rendtársa, Juan Carlos Scannone ilyen értelmű visszaemlékezését idézi DIETLEIN, Uo. 56.

¹⁹ SCANNONE, JUAN CARLOS: *Papa Francesco e la teologia del popolo*, La Civiltà Cattolica 165/I (2014) 571–590.

Galli.²⁰ Az *Evangelii gaudium* kezdetű apostoli buzdításában az egyházfő mintegy felkínálta a nép teológiájának szemléletmódját a világegyház számára. Egyúttal azt a feladatot jelölte ki, hogy a katolikus egyház az evangelizáció hatékony eszköze legyen a modern világban, mint „kilépő egyház” (*Iglesia en salida*), azaz „a missziós tanítványok közössége, akik kezdeményeznek, bevonódnak, kísérnek, gyümölcsöt hoznak, ünnepelnek”.²¹ Ferenc pápa erre hívta meg a magyar katolikusokat is két budapesti látogatásán.

²⁰ GALLI, CARLOS MARIA: *Az „Isten népe” fogalom visszatérése. Argentín egyháztan és az egyház megújítása*, *Sapientiana* 9/1 (2016) 61–77. 64.

²¹ FERENC PÁPA: *Evangelii gaudium. Az Evangélium Öröme kezdetű apostoli buzdítása*, Budapest, Szent István Társulat, 2014, 18.

El Beheiri Nadja

TÖREKVÉS AZ IGAZSÁGRA: FERENC PÁPA, ROMANO GUARDINI ÉS ULPIANUS

Absztrakt:

Ferenc pápa többször hivatkozott Romano Guardinira, különösen a modern technológia kihívásaival szembeülve. A pápa az olasz-német gondolkodótól azt a nézetet veszi át, hogy az ember csak akkor képes felelősen bánni az uralma alá került hatalommal, ha nyitott marad a természet és Isten szemlélésére. Tanulmányomban röviden bemutatom azokat a gondolatokat, ahol a pápa Guardini tanításaira épít. Ezt követően vázlatosan áttekintem az ókori római jogászok természethez való viszonyát. Az ókorban az ember még elfogadta a természetet adott keretrendszerként, és csak a keresztény hit hatására kezdett fokozatosan uralkodóként tekinteni magára a természet fölött. A modern kor egyik legnagyobb kihívása, hogy ezt az uralmat újra szolgálatnak tekintsük.

Affecting truth: Pope Francis, Romano Guardini and Ulpianus

Pope Francis has frequently referenced Romano Guardini, particularly in relation to the challenges posed by modern technology. The Pope draws from the Italian-German thinker the idea that humanity can only responsibly manage the power entrusted to it by remaining open to the contemplation of nature and God. In my contribution, I briefly present the thoughts where the Pope draws inspiration from Guardini. In a second step, I outline the ancient Roman jurists' perspective on humanity's relationship with nature. In antiquity, humans accepted nature as a given framework, and it was only under the influence of Christian faith that they gradually began to see themselves as masters over it. One of the greatest challenges of the modern era is to once again view this dominion as a form of service.

1. Bevezetés

Tanulmányom címében három személyt jelöltem meg. Mindegyikük egy sajátos, önálló gondolatvilágot képvisel, ám közös jellemvonásuk az igazságra való törekvés.

Ferenc pápa vezeti az egyházat a 21. században. A huszadik század első felében megtapasztalható keresztény megújulásnak Romano Guardini volt az egyik meghatározó szereplője¹, míg Ulpianus az ún. klasszikus római jogtudomány kiemelkedő alakja volt.² A következőkben olyan tételekre szeretnék rámutatni, amelyek nem csak meghatározták az igazságra való törekvésüket, hanem lehetővé is tették azt. A három személy összekapcsolása első látásra szokatlannak és meglepőnek tűnhet, fejtegetéseink során azonban ki fog derülni, hogy a közöttük fennálló kapcsolat nem is annyira távoli. Ferenc pápa több alapvető dokumentumban is merít Guardinitól. Nem véletlenül, hiszen a későbbi pápa a 80-as években Frankfurtban disszertációt írt Guardini munkásságáról. Az értekezés, amelyet Bergolio valamilyen okból kifolyólag már nem tudott megvédeni, Guardininak konkrétan a *Gegensätzer*ről szóló elméletét tárgyalta. A fogalom nehezen fordítható magyar nyelvre, hiszen Guardini nem ellentétekben, hanem egymást rendező pólusokban, egymással feszültségben álló sarokpontokban gondolkodik.³ Guardini a római eszméről tett egyik kommentárja mutatja, hogy mély rálátása van az ókori gondolkodásra. A német-olasz gondolkodó megjegyzése a rómaiak realista és egyben az evilági dolgokban meggyökeresedett szemléletmódról szól⁴, amely jelentős szerepet tölt be az itt tárgyalt kérdések szempontjából is.

2. Ferenc pápa

Ferenc pápa nevével és tanító hivatalával egyaránt a szegények és a társadalom perifériáin álló emberek felé irányítja figyelmünket. Ferenc pápa által képviselt társadalmi etikával kapcsolatos könyvében Martin Schlag, az osztrák-amerikai szerző, azzal a momentummal hasonlítja össze Jorge Mario Bergolio találkozását a szegényekkel, mint amikor a későbbi jezsuita generális, Pedro Arrupe Japánban, Hiroshimában az atombomba ledobását élte át. Mindkét esetben a fájdalmas tapasztalat egy paradigmaváltáshoz vezetett.⁵ A szegényekkel való kapcsolat együttérző, gyengéd szívet ad nekünk. Ez a beállítottság Ferenc pápa szerint szükséges akkor is, amikor az ember a természet – a teremtés – felé közeledik. Egyetemünkön

¹ Guardinival kapcsolatban lsd. GERL-FALKOVITZ, HANNA BARBARA: *Romano Guardini: Konturen des Lebens und Spuren des Denkens*, Verlag-Gemeinschaft Topos Plus, 2010.

² Ulpianus munkássága tekintetében lsd. HONORÉ, TONY: *Ulpian*, Oxford University Press, 2002.

³ A pápa Guardini a *Gegensätzer*ről szóló elméletét az *Evangelii Gaudium* c. apostoli buzdítása során az Egyház társadalmi tanításáról szóló alapelvei tárgyalásával kapcsolatban alkalmazza. https://www.vatican.va/content/francesco/hu/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html: 221–237.

⁴ GUARDINI, ROMANO: *Das Ende der Neuzeit. Die Macht*, Ostfildern/Paderborn, Grünewald/Schöningh, 2019, 15.

⁵ SCHLAG, MARTIN: *The Business Francis Means*, Washington, The Catholic University of America Press 2017,

Ferenc pápa így fogalmazott: „És miközben a technokrata gondolkodás a határokat nem ismerő haladást hajszolja, az ember valójában törekeny és gyakran épp a határain érti meg, hogy Istentől függ és hogy össze van kapcsolva másokkal és a teremtéssel.”⁶

3. Romano Guardini

Romano Guardini 1885-ben született Veronában. Édesapja kereskedő volt, az ő munkája miatt a család 1886-ban Mainzba költözött. Ezért Guardini képzettsége és gondolkodása német befolyás alatt áll. Igen terjedelmes publikációs tevékenysége majdnem kizárólag német nyelven látott napvilágot. Édesapja 1919-ben váratlanul hunyt el; ezt követően édesanyja a Comói-tóhoz költözött. Az ottani látogatások során készültek azok a levelek, amelyekből a Pápa egyetemünkön tartott beszédében idézett. A Comói-tó Alessandro Manzoni „I promessi sposi” – A jegyesek c. regényéből ismert, hiszen a történet a Comói-tónál játszódik. Guardini az ottani, egykor romantikus környezetben tapasztalta meg a fokozatos gépesítést, például a gőzhajók bevezetése által. Guardini alapvetően nem viszonyult negatívan a fejlődéshez. A nagy gondolkodó a keresztény hitben látta a technikai fejlődés előfeltételét, hiszen az ember csak a kereszténységben való meggyökeresedés révén tudott a természet fölé emelkedni, és azt valóban uralma alá hajtani. A probléma nem önmagában a fejlődés vagy a haladás, hanem az, hogy az ember a technológia segítségével hatalmába kívánja ejteni a természetet, és uralkodni próbál rajta.

Az újkorig a természet csak Isten műveként volt értelmezhető. Az ember tevékenysége révén Istent szolgálta. Az újkor embere ezzel szemben maga az embert, főként pedig a kivételes képességekkel rendelkező embert, tekintette mércének. Guardini szerint így született meg az alany és az alanyiség fogalma. A természet már nem teremtésként jelent meg, így az Isten szolgálatából kivált alany a természetet alakítani kezdte. A német-olasz szerző úgy fogalmaz, hogy „az ember, aki régen Istent imádta és szolgálta, teremtővé vált”. Ezzel kapcsolatban keletkezett egy harmadik fogalom: a kultúra fogalma. Az ember saját életét, ami már nem Isten műve, az alany saját műveként a kultúra révén rendezzi. Természet, alany és kultúra három olyan tétel, amelyen keresztül a modern ember magyarázza a világot.⁷

Ha csak arra szorítkozunk, amit Ferenc pápa Guardinitől átvett, a következő aggodalmakat említhetjük: a technikai fejlődés valójában nem az ember hasznát vagy jólétét⁸, hanem hatalma növekedését célozza meg. A modern embert pedig nem a ha-

⁶ <https://katolikus.hu/cikk/ferenc-papa-beszede-az-egyetemi-es-kulturalis-elet-kepviselojehoz>.

⁷ GUARDINI, ROMANO: *Das Ende der Neuzeit. Die Macht*, Ostfildern/Paderborn, Grünewald/Schöningh, 2019, 41.

⁸ <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=469>, 108. margószám

talom helyes használatára nevelték.⁹ Ő a technikai észszerűséget (látásmódot) a valóság fölé helyezte. Azon keresztül, hogy az ember az újkorban saját magát helyezte a középpontba, a természetet többé már nem „tartja sem érvényes normának, sem élő oltalomnak. A technikai ember a természetet előfeltételek nélkül, tárgyilagosan térnek és anyagnak tekinti, amelyre művéhez szüksége van, amelyben minden beleadható, bármi történjék is vele.¹⁰ Megoldásként a pápa átveszi Guardinitól azt a gondolatot, amely szerint nem elegendő az egyén jóra való áttérése, hanem a minden erő összefogása szükséges. A Laudato sí c. enciklikában Ferenc pápa Guardini „Das Ende der Neuzeit” – Az újkor vége – című művéből idéz, ami 1950-ben jelent meg. Egyetemünkön tartott beszédében a pápa a Comói-tónál írt leveleiből idézett. Ezeket a leveleket legjobb barátjának és paptársának, Joseph Weignernek írta. Tekintettel arra, hogy levelek még a második világháború előtt keletkeztek az elmondottak próféciái jelleggel bírnak.

A levelekben Guardini a természet megismerésének különböző módjait igyekezik felvázolni. A középkori világban az ember szemléli a természetet, lakhatóvá teszi azt, uralkodása gyengéd, miközben alkalmazkodik a természethez. Ezzel szemben az újkor ember nem szemléli, hanem elemez. Észszerűsége révén megfogalmazza a természetre vonatkozó törvényeket, és így uralkodik fölöttük. Uralkodása kényszer; önkényes, tisztelettől mentes kényszer. A természethez alkalmazkodó megismeréssel kapcsolatban Guardini még a következő igéket is használja: megismerni, kiemelni, indítani, a természetes erőket és viszonyokat egymásra hangolni.¹¹

E folyamat során a természet megmaradt természetnek. Az emberi értelem által áthatott természet az emberi szándékot, az általa értelmezett, és általa megragadott lényegi kapcsolatokat szolgáló természet. Az ember alkalmazkodik a természet szerves összefüggéseihez. Uralkodása szolgálattá válik. Az új uralkodása mindenféle, a természet által előirányzott mércétől mentes: az újkor embere – Guardini szerint – a természet által adott iránymutatással szemben közömbös. Az ember felismeri a természetben rejlő képleteket, és saját céljainak megfelelően kezeli azokat. Ennek a folyamatnak a megtestesítője a gép. A gépek, Guardini definíciója szerint, vasból készültek, meghatározott célra irányuló képletek.¹²

Guardini azonban nem áll meg ezen a ponton. Erőt vesz magán, és a jövő felé tekint. A technikai fejlődésre vonatkozóan úgy fogalmaz, hogy valami nagy, jövőbeni tételről van szó, amit csak később fogunk világosan látni. Következtetésképpen azt mondja, hogy az új csak azért rendelkezik pusztító hatással, mert az ember, aki ezt kezelni tudja, még nem született meg. (Das Neue wirkt zerstörend, weil der Mensch, der zu ihm gehört, noch nicht da ist).¹³

⁹ Uo. 105. margószám

¹⁰ Uo. 115. margószám

¹¹ GUARDINI, ROMANO: *Briefe vom Comer See*, Mainz, Matthias-Grünewald-Verlag, 1927, 52.

¹² Uo. 55.

¹³ Uo. 92.

Az „új ember”, akit Guardini szem előtt tart, fenntartások nélkül elfogadja saját korát, annak minden technikai fejlődésével együtt, de megvesztegethetetlen szíve érzékeny marad mindarra, ami az új világban romboló és embertelen. Az új ember határozott igent mond az új időkre, nem gondol visszafejlődésre. A megoldás az ember belső életéből kell, hogy fakadjon. A technikai fejlődés révén egy új rend – egy új kozmosz jön létre, és az ember fel kell, hogy nőjön hozzá.

4. Ulpianus

Ulpianus a Digesta első fragmentumában azt mondja, hogy a jogász az igazságot keresi.¹⁴ Ilyen értelemben véve képviselheti az ő neve egy korszak gondolkodását. Tőle származik a híres definíció is, miszerint természetjogon – *ius naturale* – azt értjük, ami által a természet minden élőlényt tanít: *Ius naturale est quod natura omnia animalia docuit*.¹⁵ Ez egy, az évszázadok során nagyon gyakran idézett, és jelentésében nagyon vitatott definíció. A vita középpontjában az a kérdés áll, hogy a minden élőlényre vonatkozó természet valóban alkalmas-e a jogra vonatkozó kérdések irányítására. A fogalom meghatározás továbbélése során láthatjuk, hogy a középkorban a világi jogtudomány képviselői, a dekretisták, inkább hajlamosak voltak az ulpianusi definíció naturalista, a természet ösztöneként való értelmezésére. A kánonjog művelői velük szemben a *ius naturale*ban egy természetes, a jó és rossz megkülönböztetésre irányuló képességet láttak.¹⁶ A két megközelítés közötti különbség legalább ami az ókori felfogást illeti – talán csak árnyalatok kérdése. Ulpianus a fogalom meghatározása során a hímnemű és nőnemű között létező vonzerőt említi példaként, amely az ember esetében a házassághoz valamint a gyermekek nemzéséhez és neveléséhez vezet. A gyermekek nevelése már az értelem által végzett tevékenység, amely során az ember arra hivatott, hogy jó és rossz között tegyen különbséget.¹⁷

A természetjog bizonyos értelemben ellenpólust jelöl a pozitív, az ember által alkotott joggal szemben. A természetjog rendező funkcióját Wolfgang Waldstein a vorpositive Ordnungselemente – a pozitív jog előtt álló rendezőelemek – fogalommal fémjelezte. Ezek az elemek szerves kapcsolatban állnak egymással, és azt

¹⁴ D. 1, 1, 1, 1 [Ulp. 1 inst.]: *Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.*

¹⁵ Vö. D. 1, 1, 1, 3 [Ulp. 1 inst.].

¹⁶ Vö. ezzel kapcsolatban EL BEHEIRI, NADJA: *Die Rechtstraditionen Europas und das Naturrecht*, in EL BEHEIRI, NADJA: *Hoffnung und Auftrag*, Freiburg im Breisgau, 2017, 94.

¹⁷ D. 1, 1, 1, 3 [Ulp. 1 inst.] (...) *hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: (...).*

biztosítják, hogy a jogi megoldások során ne az önkény vegye át az irányítást. Első ilyen rendező elemként Waldstein a *rerum natura* szókapcsolatot említi.¹⁸

Waldstein szerint a *rerum natura* jelölheti a dolog tényleges létezését, az objektív valóság leképezését, a dolog sajátosságait, az ember specifikus tulajdonságait, továbbá a természetes rokonságot. Specifikusan jogi szférát súrol a *natura rei* mint a dolgokban rejlő értelemre utaló fogalom. Guardini a „Das Ende der Neuzeit” c. értekezésében egy mondatban kitér az ókori rómaiak gondolkodására is. Megítélése szerint az antik rómaiak nagyon közel voltak a lét átfogó megragadásához (Guardini az umfassende Konstruktion des Daseins fordulatot használja). A megragadás ebben az értelemben azt jelenti, hogy az ember a világ minden mozzanatát megvizsgálja, és minden létezőnek kijelöli a megfelelő helyét. Guardini azonban arra a következtetésre jut, hogy a rómaiakat domináló realista – földhöz ragadott – megközelítés, amely minden elméleti, metafizikai elemzést került, a valóságot úgy fogadta el, ahogy az eléje tárult. A római jogászok által megfogalmazott véleményekben is tetten érhető ez a hozzáállás. Az ember élete születés és halál között mozgott. Az ember születésével az emberi közösség tagjává vált. Egy szabad ember létezése mások számára is jelenthetett jogi előnyt, például akkor, amikor a házassági törvények teljesítéséről volt szó, amelyek a gyermekek születését is szorgalmazták. Születése előtt a méhmagzat jogait csak saját magára nézve vették figyelembe. A halál az ember életének a végpontját jelentette. Bár az elhunyt személye bizonyos értelemben véve a családjában valamint az örökösében tovább élt az emberek gondolkodásából hiányzott a transzcendenciára való irányultság.¹⁹ A természettel kapcsolatban a rómaiak alapvetően természet rendezett menetéből indultak ki. Ez a hozzáállás azzal a kérdéssel kapcsolatban jelenik meg, amikor egy terhesség esetében felmerült, hogy vajon azzal kell-e számolni, hogy nem csak egy gyermek, hanem esetleg több is születik. A szövegrész úgy fogalmazták, hogy természet lefolyása biztos, csupán az ember az ezzel kapcsolatos tudása hiányos.²⁰

A természetre való hivatkozás megjelenik a betegség meghatározásában is. Ulpianus a betegséget egy habitus *contra naturam*ként írja le. Az emberi test természetes állapota az egészség volt. A betegséget a testnek egy olyan fizikai állapotaként határozták meg, amely nem felelt meg a természetnek. A betegség megakadályozza a test azon célokra történő használatát azon célokhoz, amelyekre a természet eredetileg a fizikai egészséget adta. Az ókori jogász ezt a fordulatot használja – *natura nobis [...] corporis sanitatem dedit*.²¹ A természet adja az egészséget egy – szintén a

¹⁸ WALDSTEIN, WOLFGANG: *Vorpositive Ordnungselemente im römischen Recht*, Salzburg, 1967, 9. Ezzel a fogalommal Erdődy János is egy kismonográfiában foglalkozott. ERDŐDY, JÁNOS *In rerum natura esse videtur. Egy klasszikus római jogi toposz margójára*, Budapest, Pázmány Press, 2018.

¹⁹ Vö. D. 28, 7, 27 pr. [Mod. 8 resp.]. A fragmentumban egyrészt az emberi halandóságra történik utalás, másrészt az örökösök kötelességére, hogy méltó módon ápolják az elhunyt emlékét

²⁰ D. 5, 1, 28, 5 [Paul. 17 ad Plaut.] (...) *nec rerum naturam intuendam, in qua omnia certa essent, cum futura utique fierent, sed nostram inscientiam aspici debere.*

²¹ D. 21,1,1,7 [Ulp. 1 ad ed. aedil. curul.]

természet által meghatározott – cél megvalósításához. A fogalom meghatározás azt mutatja, hogy a természetet teleológiai értelmezése nem állt távol az ókori gondolkodóktól. A római jogászok ezt a tételt egészen gyakorlatias módon alkalmazták. A betegség megakadályozza a peres felet, hogy a tárgyaláson megjelenjen. A fél távollétében hozott ítélet érvénytelen volt. A természet által meghatározott körülmények elfogadásra kerültek. A jogrendszer következményeket fűzött hozzá. Talán ezen a ponton jogásztól nem is várunk el többet. Érdekes azonban kiemelni, hogy az embert, ha csak funkcionalitásában – a jog mércéjének tekintették. Ez még jobban látszik azzal a fragmentummal kapcsolatban, ahol a jogászok a gyógyszer fogalmát – *pharmakont* – definiálják. A jogász *venenum* – a mérge – kifejezésből indul ki. Aki ezt a szót használja, annak hozzá kell tennie, hogy jó vagy rossz méregre gondol-e. A jó mérgek – *medicamenta* – azok, amelyek hasznára válnak az ember természetének. A rossz mérgek azok, amelyek ártanak neki.²² Ez a forráshely figyelemre méltó, mert csiráiban jelenik meg benne az ember arra való törekvése, hogy a befolyást gyakoroljon a természet fölött. A mérce ebben az esetben maga az ember volt, de egy olyan ember, aki egy meghatározott természettel bírt. Az értékelés alapja az ember testi alkata volt, amelyet a természet rendje szerint kellett megérteni. A hasznos és káros dolgok megítélése azon az elven nyugodott, hogy az ember teste milyen célra adatott a *natura* által, s hogy ennek megfelelően mi támogatja vagy gátolja annak kiteljesedését.

Ugyanaz a gondolat megjelenik Gaiusnál is, amikor azt mondja, hogy a *venena mala* nem képezhetnek jogügyletek tárgyát.²³ A természet azonban nem csak az emberi természetet jelentett. Ulpianus azt az esetet tárgyalja, hogy valaki egy olyan művet hoz létre, amely az esővíz természetes folyásán úgy változtat, hogy ez veszélyt jelent más tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanra. A jogász megállapítja, hogy ilyenkor pusztán a mű létrehozása miatt is pert lehet indítani. Nem kell a kár bekövetkezését kivárni. A folyó természetes folyása következtében keletkezett kárt azonban az ingatlan tulajdonosának kell viselnie. A rómaiak úgy tartották, hogy ilyenkor a tulajdonosnak azt a balsorsot megadással kell viselnie – *aequo animo pati*.²⁴ Jelen összefüggésben a példa azt mutatja, hogy a római jogászok az emberi cselekvésre reagáltak, ám a természettel szemben tartózkodóak voltak.

5. Konklúzió

A pápa egyetemünkön elhangzott gondolatai történeti perspektívában világítanak rá az ember technológiai fejlődéshez való viszonyára. Az ókori ember a természet útmutatásait kötelező érvényűnek tekintette saját maga számára, és elfogadta a viszon-

²² D. 50, 16, 236 pr. [Gai. 4 ad l. XII tab.]

²³ D. 18,1,35,2 [Gai. 10 ad ed. provinc.]

²⁴ D. 39, 3, 2, 6 [Paul. 49 ad ed.]

tagságokat. A kereszténységgel való találkozás megerősítette az ember önbizalmát a természettel szemben, de tudatában volt annak is, hogy a természetet ajándékként kapta, és annak művelésére megbízást kapott. Az újkorban az emberi tudat egyrészt felülemelkedett a természeten, másrészt eltávolodott attól a tudattól is, hogy maga is teremtmény. A technológiai fejlődés korábban soha nem látott lehetőségeket adott az ember kezébe, ám ezzel a hatalommal való felelős bánásmódhoz elengedhetetlen, hogy ismét felismerje saját felelősségét a természet iránt.

A fejlődéssel kapcsolatos kihívásokat Roska Tamás professzor úr találóan fogalmazta meg egy konferencián, amelyet a római jogi tanszék rendezett XVI. Benedek a német Parlamentben tartott beszéde kapcsán. Gondolatait szeretném tanulmányom zárszavaként felhasználni:

„Azok, akik részt vesznek ebben a tevékenységben, annyira lenyűgözik a részletek, szinte a függőjévé válnak. Az emberi természet az, ami elkápráztatja őket, nem csak a gyakorlati, hanem az intellektuális részletek egyaránt vonzzák őket. A természeti törvények felfedezésétől, egészen a feltalálásáig feledésbe merül az a kérdés, hogy miért is csináljuk ezt? Ki az az ember, ki beteg, aki ezen eszközök mögött rejlik?”²⁵

Ferenc pápa több alkalommal idézett Romano Guardinitől. A modern technológia kihívásait látván a pápa az olasz-német szerzőtől azt a gondolatot veszi át, hogy az ember csak úgy tudja felelősen a kezébe adott hatalmat kezelni, ha egyben nyitott marad a természet és Isten szemlélődésére. Tanulmányomban röviden bemutatom azokat a gondolatokat, ahol a pápa Guardinitől merít. Egy második lépésben vázlatosan bemutatom az ókori római jogászok az ember a természethez való viszonyát. Ezzel kapcsolatban azt látjuk, hogy az ókorban az ember a természetet még adott keretrendszerként fogadta el és csak fokozatosan a keresztény hit befolyása alatt eljutott ahhoz a ponthoz, hogy úrrá tekintse magát a természet fölött. A modern kor kihívásai abban rejlik, hogy az ember uralkodását újra szolgálattá tekintse.

²⁵ Az idézet eredetileg angol nyelven hangzott el: „Those of us who are involved in this activity are sometimes so much fascinated by the details, by the beauties that they really get addicted. It is human nature that they are fascinated with, and they are addicted to the experimental and even intellectual details, to the discovery or the invention of laws of nature, as well as new tools based on natural laws. This fascination is hiding the fact why we are doing this. Who is the man, who is the specific patient behind all these tools?” Vö. ROSKA TAMÁS *Moral Challenges in Bionics in View of Caritas in Veritate* in ROSKA TAMÁS „Ins Herz geschrieben”. Die Grundlagen des freiheitlichen Rechtsstaates, Budapest, 2014, 21.

Cserey György

A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA EMBERKÖZPONTÚ HASZNÁLATÁNAK KIHÍVÁSAI

Absztrakt:

A tanulmány a mesterséges intelligencia (MI) emberközpontú használatának kihívásait vizsgálja, különös tekintettel a IV. ipari forradalom hatásaira, az alignment vagy illesztési problémára, az oktatás jövőjére és az MI etikai vonatkozásaira. A szerző áttekinti a robotika és MI kapcsolatát, elemzi a munkaerőpiacra gyakorolt hatásokat, valamint a sakk példáján keresztül mutatja be az MI és ember együttműködésének lehetőségeit. Kiemelt figyelmet kap az alignment probléma, amely az emberi és gépi értékrend összehangolásának kihívásait jelenti. A tanulmány kitér az MI oktatásban betöltött szerepére, az alpműveltség fontosságára és az MI alapú egyetem koncepciójára. Végül a szerző az MI etikai vonatkozásait tárgyalja, rámutatva az ember felelősségére az MI fejlesztésében.

Challenges of Human-Centric Use of Artificial Intelligence

Abstract:

The study examines the challenges of human-centric use of artificial intelligence (AI), with particular focus on the impacts of the 4th industrial revolution, the alignment problem, the future of education, and the ethical aspects of AI. The author reviews the relationship between robotics and AI, analyzes the effects on the labor market, and demonstrates the possibilities of AI-human collaboration through the example of chess. Special attention is given to the alignment problem, which represents the challenges of harmonizing human and machine values. The study also discusses the role of AI in education, the importance of general knowledge, and the concept of AI-based university. Finally, the author addresses the ethical implications of AI, highlighting human responsibility in AI development.

1. Bevezetés

A mesterséges intelligencia (MI) korunk egyik legjelentősebb technológiai vívmánya, amely számos területen forradalmasítja életünket. Az MI olyan rendszereket

jelent, amelyek képesek tanulni, alkalmazkodni és intelligens viselkedést mutatni, gyakran az emberi intelligenciát megközelítő vagy akár meghaladó szinten. Az MI alkalmazási lehetőségei szinte korlátlanok, az egészségügytől és oktatástól kezdve a pénzügyeken és közlekedésen át az űrkutatásig és a művészetekig.

Ugyanakkor az MI térnyerése komoly kihívások elé állítja az emberiséget, amelyekkel foglalkoznunk kell. Ezek a kihívások technológiai, társadalmi, gazdasági és etikai jellegűek, és szorosan összefüggnek egymással. Technológiai szempontból az MI fejlesztése rendkívül összetett feladat, amely hatalmas számítási kapacitást, adatmennyiséget és szakértelmet igényel. Társadalmi-gazdasági szempontból az MI várhatóan jelentős hatással lesz a munkaerőpiacra, a jövedelemelosztásra és az életmódra, ami komoly alkalmazkodást követel az emberektől és a társadalmi intézményektől. Etikai szempontból pedig kulcsfontosságú, hogy az MI fejlesztése és alkalmazása összhangban legyen az emberi értékekkel és normákkal, és ne vezessen olyan nemkívánatos következményekhez, mint a diszkrimináció, a manipuláció vagy a magánszféra sérülése.

Jelen tanulmány célja, hogy áttekintse az MI emberközpontú használatának főbb kihívásait, különös tekintettel a IV. ipari forradalom hatásaira, az alignment problémára, az oktatás jövőjére és az MI etikai vonatkozásaira. Emberközpontú használat alatt azt értjük, hogy az MI-t az ember szolgálatába állítjuk, nem pedig fordítva. Ez azt jelenti, hogy az MI-t úgy fejlesztjük és alkalmazzuk, hogy az az emberi képességeket kiegészítse és erősítse, nem pedig helyettesítse vagy leértékelje azokat. Az emberközpontúság egyben azt is jelenti, hogy az MI-t az emberi értékek és szükségletek figyelembevételével hozzuk létre, és folyamatosan felügyeljük működését, hogy elkerüljük a nemkívánatos mellékhatásokat.

A tanulmány először a robotika és az MI kapcsolatát vizsgálja a IV. ipari forradalom kontextusában, rámutatva a munkaerőpiaci hatásokra és a sakk példáján keresztül az ember-gép együttműködés lehetőségeire. Ezután részletesen tárgyalja az alignment problémát, amely talán a legnagyobb kihívás az MI emberközpontú alkalmazásában. Kitér az MI oktatásban betöltött szerepére, hangsúlyozva az alapműveltség és a kritikus gondolkodás fontosságát, valamint felvázolva egy MI alapú egyetem koncepcióját. Végül az MI etikai vonatkozásait elemzi, rámutatva az ember felelősségére az MI fejlesztésében és alkalmazásában.

A téma aktualitását és jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy Ferenc pápa is többször foglalkozott vele beszédeiben és írásaiban. A Szentatya egyfelől üdvözli az MI nyújtotta lehetőségeket az emberiség szolgálatában, másfelől óva int a technológia öncélú és felelőtlen használatától, amely veszélyeztetheti az emberi méltóságot és szabadságot. Ahogy fogalmaz: „Az ember elveszíti mindazt a belső kötődését, amely a természettel összhangban álló egységes mértéket és kifejezési formákat biztosít számára”, és „miközben belső lényében körvonalak, mérték- és irány nélkülivé vált, önkényesen határozza meg céljait és az általa uralt természeti

erőket azok megvalósítására kényszeríti”.¹ Ferenc pápa szavai arra figyelmeztetnek, hogy az MI fejlesztése és alkalmazása során soha nem szabad szem elől tévesztelnünk az embert és az emberi értékeket.

Összességében a mesterséges intelligencia emberközpontú használata korunk egyik legnagyobb kihívása és egyben lehetősége. Ha sikerül megtalálnunk az egyensúlyt a technológiai fejlődés és az emberi értékek között, akkor az MI hatalmas segítséget jelenthet a globális problémák megoldásában és az emberi jólét növelésében. Ehhez azonban tudatosságra, felelősségvállalásra és bölcsességre van szükség mind az egyének, mind a társadalmak részéről. A jelen tanulmány ehhez kíván hozzájárulni az MI emberközpontú használatának főbb kihívásait elemezve.

2. Robotika és MI – a IV. ipari forradalom

A robotika és az MI szorosan összekapcsolódik, ahogy azt a Carnegie Mellon Egyetem Számítástudományi Tanszékének definíciója is mutatja: „A robot az, ami összeköti az MI-t a valós világgal.”² A robotok fizikai megvalósulásai az MI-nek, lehetővé téve, hogy az intelligens rendszerek közvetlenül befolyásolják és alakítsák a fizikai valóságot. Ez a kapcsolat különösen jelentőssé válik a IV. ipari forradalom kontextusában, ahol az MI és a robotika együttesen forradalmasítják a gyártást, a szolgáltatásokat és a mindennapi életet.

A IV. ipari forradalom egyik fő jellemzője, hogy az MI olyan feladatokat vesz át, amelyeket korábban emberek végeztek. Ez a folyamat már évtizedek óta zajlik, gondoljunk csak az autógyártás vagy az elektronikai összeszerelés automatizálására. Azonban az MI fejlődésével a gépek egyre komplexebb és kognitív jellegű feladatokat is képesek átvenni, az adatelemzéstől és a döntéshozattól kezdve a nyelvi fordításon át az orvosi diagnosztikáig. Ennek következtében a munkaerőpiac jelentős átalakulás előtt áll. Becslések szerint az MI és a robotika térnyerése akár 40%-os munkanélküliséget is okozhat a következő évtizedekben.³

Fontos kérdés, hogy melyek azok a munkák, amelyeket érdemes kiváltani MI-vel. Elsősorban a veszélyes vagy unalmas feladatok jöhetnek szóba, mint például a katasztrófavédelem vagy a bányászat. Ezekben az esetekben az MI és a robotika alkalmazása nemcsak gazdasági előnyökkel jár, hanem az emberi élet és egészség védelmét is szolgálja. Hasonlóképpen, az MI segíthet kiváltani az olyan monoton és repetitív feladatokat, amelyek kevés kreativitást és emberi interakciót igényelnek, felszabadítva az embereket az értelmes és alkotó tevékenységek számára.

Ugyanakkor, ahogy Ferenc pápa is rámutatott, az MI térnyerése „elkerülhetetlenül szembesít alapvető kérdésekkel: mi is az ember, mi a különlegessége, és milyen

¹ FERENC pápa beszéde, 2024. január 24.

² *Carnegie Mellon CS Department* website.

³ A szerző becslése.

jövője lesz a homo sapiensnek nevezett fajunknak a mesterséges intelligenciák korában?”⁴ Az MI és a robotika nem pusztán a munkahelyeket fenyegeti, hanem az emberi identitást és önértelmezést is kihívás elé állítja. Ha a gépek egyre több mindent képesek jobban csinálni, mint az emberek, akkor miben áll az ember egyedisége és pótolhatatlansága? Mi az, ami az embert emberré teszi, és megkülönbözteti a mesterséges intelligenciáktól?

Ezekre a kérdésekre nincs egyszerű válasz, de egy lehetséges megközelítés az emberi kreativitás, empátia és erkölcsi érzék hangsúlyozása. Az ember nemcsak racionális lény, hanem érzelmi és spirituális dimenzióval is rendelkezik, amely lehetővé teszi számára, hogy jelentést és értéket találjon a világban. Az intelligencia fontos, de az is számít, hogy mire használjuk. Bölcsességre van szükségünk, hogy jó célokat tűzzünk ki, erkölcsre, hogy etikusan cselekedjünk, és empátiára, hogy törődjünk egymással.⁵ Az MI fejlesztése során ezért kulcsfontosságú, hogy ne csak a hatékonyságra és teljesítményre összpontosítsunk, hanem az emberi értékeket és szükségleteket is figyelembe vegyük.

Egy másik fontos szempont, hogy az MI és a robotika térnyerése ne vezessen az emberi kapcsolatok elszegényedéséhez és a társadalmi kohézió felbomlásához. Attól tartunk, hogy a mesterséges intelligencia korában elfelejtünk embernek lenni. Elfelejtjük, hogy mit jelent mélyen és jelentőségteljesen kapcsolódni egymáshoz, szemtől szemben.⁶ Az MI-vel való interakció nem helyettesítheti az emberi kötődést és szolidaritást, ezért fontos, hogy tudatosan ápoljuk és erősítsük személyes és közösségi kapcsolatainkat.

Összességében a robotika és az MI a IV. ipari forradalom kulcsfontosságú technológiái, amelyek hatalmas lehetőségeket rejtenek magukban, de komoly kihívások elé is állítják az emberiséget. Ahhoz, hogy ezek a technológiák valóban az emberiség javát szolgálják, tudatosan kell alakítanunk fejlődésüket és alkalmazásukat, szem előtt tartva az emberi értékeket és szükségleteket. Ez a folyamat elkerülhetetlenül fájdalmas átalakulásokkal és alkalmazkodással jár majd, de hosszú távon hozzájárulhat egy igazságosabb, fenntarthatóbb és emberközpontúbb társadalom megteremtéséhez.

3. A sakk példája

A sakk érdekes példát szolgáltat az MI és ember együttműködésére. Az MI már 1997-ben mérföldkőhöz érkezett, amikor az IBM Deep Blue számítógépe legyőzte Garri Kaszparovot, a világ akkori legjobb sakkozóját. Azóta az MI sakkteljesítménye tovább

⁴ FERENC Pápa beszéde, 2024. január 24.

⁵ TEGMARK, MAX: *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*, Knopf, 2017.

⁶ TURKLE, SHERRY: *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age* Penguin Press, 2015.

fejlődött, és mára már messze meghaladja az emberi játékosok képességeit. Ugyanakkor ez nem vezetett a sakk népszerűségének csökkenéséhez, sőt, a játék reneszánszát éli, többek között az online platformoknak és a streamingnek köszönhetően.⁷

Az MI nemcsak legyőzte az embert sakkban, hanem új perspektívákat és lehetőségeket is nyitott a játékban. A mesterséges intelligencia által felfedezett stratégiák és lépések gazdagították a sakkelmélet és taktika tárházát, inspirálva és tanítva a legjobb emberi játékosokat is. Emellett az MI sakkpartnerként és edzőként is funkcionál, segítve a játékosokat a fejlődésben és a hibák kiküszöbölésében. Így az MI-ember együttműködés a kompetíció mellett a kooperáció és a kölcsönös tanulás lehetőségét is magában hordozza.⁸

A sakk példája más területeken is alkalmazható lehet, bár nem biztos, hogy általánosan működőképes. Olyan szellemi tevékenységeknél, ahol az MI teljesítménye meghaladja az emberét, érdemes lehet az együttműködés új formáit keresni a versengés helyett. Ilyen terület lehet például a tudományos kutatás, a műszaki tervezés vagy a komplex problémamegoldás, ahol az MI és az ember eltérő kognitív képességei kiegészíthetik egymást.

Ugyanakkor a sakk abban is egyedi, hogy egy jól definiált, zárt rendszert alkot, világos szabályokkal és célokkal. A való élet problémái ennél jóval összetettebbek és bizonytalanabbak, ami megnehezíti az MI alkalmazását és az emberrel való együttműködést. Emellett a sakk esetében az MI által okozott „munkanélküliség” (a legyőzött emberi játékosok) társadalmi szempontból elhanyagolható, míg más területeken ez komoly kihívást jelenthet.

Mégis, a sakk fontos tanulságokkal szolgálhat az MI emberközpontú alkalmazásához. Egyrészt rámutat, hogy az MI térnyerése nem feltétlenül jár az emberi tevékenységek leértékelődésével vagy eltűnésével, hanem új lehetőségeket és szerepeket is teremthet. Másrészt példázza, hogy az ember és gép közötti versengés helyett érdemes lehet az együttműködésre és a kölcsönös tanulásra helyezni a hangsúlyt. Harmadrészt pedig felhívja a figyelmet a játék és a kreativitás fontosságára egy olyan korban, amikor a gépek egyre több funkciót átvesznek az emberektől.

Garri Kaszparov, aki maga is megtapasztalta az MI általi vereséget, úgy véli, hogy a gépek fejlődése nem az emberiség vesztét, hanem új kihívását jelenti. Arra ösztönöz minket, hogy találjuk meg azokat a területeket, ahol egyedülállóan emberiek tudunk maradni: a kreativitásban, a szenvedélyben, az intuícióban. Az MI így nem feltétlenül riválisunk, hanem inspirációnk lehet, hogy többet hozzunk ki magunkból, és jobban megértsük saját természetünket.⁹

⁷ SILVER, ALBERT et al.: *A general reinforcement learning algorithm that masters chess, shogi, and Go through self-play*, in *Science* 362.6419 (2018) 1140-1144.

⁸ KASPAROV, GARRY: *Deep Thinking: Where Machine Intelligence Ends and Human Creativity Begins*, PublicAffairs, 2017.

⁹ KASPAROV, GARRY: *The chess master and the computer*, *The New York Review of Books*, 57.2 (2010) 16-19.

4. Az alignment probléma

Az alignment probléma az MI fejlesztésének és alkalmazásának egyik legnagyobb kihívása, amely azt a célt tűzi ki, hogy a mesterséges intelligencia értékrendjét és céljait összhangba hozzuk az emberi értékekkel és érdekekkel. Ez azért kulcsfontosságú, mert ahogy az MI egyre autonómabbá és hatékonyabbá válik, úgy nő a kockázata annak, hogy olyan módon viselkedik vagy olyan döntéseket hoz, amelyek ártalmasak lehetnek az emberiségre nézve.¹⁰

Jelenleg az MI-k értékrendje nem feltétlenül kompatibilis az emberével, ami potenciális egzisztenciális fenyegetést jelenthet. Ennek oka, hogy az MI-rendszereket általában egy szűken meghatározott célra optimalizálják (pl. játékokban való győzelem, mintázatok felismerése, nyelvek közötti fordítás), anélkül, hogy figyelembe vennék a tágabb etikai és társadalmi kontextust. Így előfordulhat, hogy az MI olyan stratégiákat követ vagy olyan eszközöket használ a célja elérése érdekében, amelyek sértik az emberi normákat és értékeket.¹¹

Az alignment probléma megoldása azért is különösen nehéz, mert az emberi értékrend maga is összetett, sokrétű és kontextusfüggő. Nehéz egyértelműen meghatározni és formalizálni azokat az elveket és szabályokat, amelyek mentén szeretnénk, hogy az MI működjön. Ráadásul az értékrendünk idővel változhat is, ahogy a társadalom és a technológia fejlődik. Ezért az MI-k értékrendjének is rugalmasnak és adaptívnak kell lennie, hogy alkalmazkodni tudjon az új helyzetekhez és kihívásokhoz.¹²

Ugyanakkor nincs elvi akadály a alignment probléma megoldásának, bár jelentős erőforrásokot és interdiszciplináris együttműködést igényel. Számos kutató és szervezet dolgozik azon, hogy olyan MI-rendszereket fejlesszen, amelyek robusztusan védik és előmozdítják az emberi értékeket. Ehhez olyan technikákat használnak, mint a megszorításokkal való optimalizálás, a biztonságos exploráció, a robusztus döntéshozatal és az etikai érvelés.¹³ Az is fontos, hogy az MI fejlesztésébe és alkalmazásába bevonjuk a társadalom széles rétegeit, hogy minél többféle nézőpont és érdek megjelenhessen.

Ha sikerül megbízhatóan megoldani az alignment problémát, az MI hatalmas segítséget nyújthat az emberiség előtt álló globális kihívások kezelésében. Gondoljunk csak a fenntartható fejlődés előmozdítására, a klímaváltozás elleni küzdelemre, a szegénység és egyenlőtlenségek csökkentésére vagy az egészségügyi ellátás

¹⁰ RUSSELL, STUART: *Human compatible: Artificial intelligence and the problem of control*, Penguin, 2019.

¹¹ BOSTROM, NICK: *Superintelligence: Paths, dangers, strategies*, Oxford University Press, 2014.

¹² CHRISTIAN, BRIAN: *The alignment problem: Machine learning and human values*, WW Norton & Company, 2020.

¹³ AMODEI, DARIO et al.: *Concrete problems in AI safety*, arXiv preprint arXiv:1606.06565 (2016).

javítására. Az MI által nyújtott elemzési, tervezési és döntéstámogatási képességek felbecsülhetetlen értékűek lehetnek ezeken a területeken.¹⁴

Ugyanakkor ehhez elengedhetetlen, hogy a döntéshozók felelősen és etikusán használják az MI nyújtotta lehetőségeket. Az MI-t nem szabad csodafegyvernek tekinteni, hanem egy olyan eszköznek, amelyet körültekintően és az emberi értékeket szem előtt tartva kell alkalmazni. Szükség van átlátható, elszámoltatható és befogadó döntéshozatali folyamatokra, amelyek biztosítják, hogy az MI valóban a közjót szolgálja, ne pedig szűk érdekcsoportok céljait.¹⁵

Összefoglalva, az alignment probléma az MI-fejlesztés központi kihívása, amelynek megoldása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a mesterséges intelligencia biztonságosan és felelősségteljesen szolgálhassa az emberiséget. Ehhez mind technológiai, mind társadalmi-etikai erőfeszítésekre van szükség, amelyek biztosítják az emberi értékrend és az MI-k céljainak összehangolását. Ha ezt sikerül elérnünk, az MI fontos szövetségesünk lehet a jobb jövő felé vezető úton.

5. Új világ - az MI hatása a társadalomra

Az MI elterjedése alapjaiban változtathatja meg a társadalmat, hasonlóan ahhoz, ahogy az ipari forradalom vagy a digitális forradalom tette. Az egyik legjelentősebb hatás a munka világában várható. Ahogy egyre több feladatot automatizálnak vagy végeznek el MI-rendszerek, úgy csökkenhet a hagyományos értelemben vett munkahelyek száma. Ugyanakkor új típusú munkakörök és tevékenységek jelenhetnek meg, amelyek az MI-technológiák fejlesztésére, felügyeletére és alkalmazására épülnek.¹⁶

Elképzeltető egy olyan jövő, ahol az emberek többsége rendelkezni fog személyre szabott MI-asszisztenssel, amely segíti őket a mindennapi feladatokban, legyen szó időbeosztásról, információkereséséről, tanulásról vagy akár érzelmi támogatásról. Ez kényelmesebbé és hatékonyabbá teheti az életet, de egyben új kihívásokat is jelenthet a társas kapcsolatok terén. Ha az emberek túlságosan függővé válnak az MI-asszisztenseiktől, az gyengítheti a valódi emberi kötődéseket és interakciókat.¹⁷

Érdekes párhuzam vonható az ókori görög rabszolgatartó társadalmakkal, ahol a rabszolgák végezték a munkát az emberek helyett. A polgárok így mentesültek a termelőtevékenység alól, és más dolgokra összpontosíthattak, mint a politika, a

¹⁴ ROLNICK, DAVID et al.: *Tackling climate change with machine learning*, arXiv preprint arXiv:1906.05433 (2019).

¹⁵ FLORIDI, LUCIANO et al.: *AI4People—an ethical framework for a good AI society: opportunities, risks, principles, and recommendations*, in *Minds and Machines* 28.4 (2018) 689-707.

¹⁶ FREY, CARL BENEDIKT - MICHAEL A. OSBORNE: *The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?*, in *Technological forecasting and social change*, 114 (2017) 254-280.

¹⁷ TURKLE, SHERRY: *Authenticity in the age of digital companions*, in *Interaction studies* 8.3 (2007) 501-517.

művészetek vagy a filozófia. A közvetlen demokrácia működéséhez elengedhetetlen volt, hogy a polgárok aktívan részt vegyenek a közügyekben és a döntéshozatalban.¹⁸

Felmerül a kérdés, hogy az MI korában mivel fognak foglalkozni az emberek, ha a gépek átveszik tőlük a legtöbb feladatot. Egyesek szerint ez egy új reneszánszhoz vezethet, ahol felszabadul az emberi kreativitás és gondolkodás, mert nem kell többé rutinszerű vagy fáradságos munkát végeznünk. Mások viszont attól tartanak, hogy a tömeges munkanélküliség társadalmi feszültségekhez, egyenlőtlenségekhez és elidegenedéshez vezethet.¹⁹

Az is elképzelhető, hogy az MI korában a politika kerül előtérbe, ahogy az ókori görögöknél. Ha az embereknek nem kell dolgozniuk a megélhetésért, több idejük és energiájuk marad a közösségi ügyekkel foglalkozni. Ugyanakkor az is kérdés, hogy a politikai rendszer mennyire lesz képes alkalmazkodni az MI által okozott rapid társadalmi változásokhoz. Szükség lehet új intézményekre, döntéshozatali mechanizmusokra és képviseleti formákra, amelyek jobban tükrözik a technológiai realitásokat.²⁰

Az MI etikai és társadalmi hatásaival számos tudományos-fantasztikus mű is foglalkozik, mint például Iain M. Banks Kultúra-regényei vagy Cory Doctorow Walkaway című könyve. Ezek a művek felvetik annak lehetőségét, hogy az MI segítségével egy igazságosabb, egyenlőbb és fenntarthatóbb társadalmat építhetünk, ahol az emberek szabadon megvalósíthatják önmagukat. Ugyanakkor rámutatnak azokra a veszélyekre is, amelyeket a technológia felelőtlen vagy elnyomó használata jelenthet.²¹

Összességében az MI várhatóan óriási hatással lesz a társadalomra, átalakítva a munka, a kapcsolatok és a politika szféráját. Ez egyszerre jelent lehetőséget egy jobb világ felépítésére, és kockázatot a társadalmi stabilitásra és kohézióra nézve. Rajtunk múlik, hogy merre billentjük a mérleg nyelvét, és hogyan használjuk fel az MI nyújtotta eszközöket egy igazságosabb, befogadóbb és emberközpontúbb társadalom megteremtésére.

6. Az oktatás jövője

Az MI az oktatás területén is jelentős változásokat hozhat. Az egyik legfontosabb kérdés, hogy mi lesz a tanulás célja egy olyan világban, ahol a gépek sok tekin-

¹⁸ CARTLEDGE, PAUL: *Democracy: A life*, Oxford University Press, 2018.

¹⁹ FORD, MARTIN: *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future*, Basic Books, 2015

²⁰ HELBING, DIRK et al.: *Will democracy survive big data and artificial intelligence?*, in *Scientific American* 318.2 (2018) 20-27.

²¹ BASSETT, CAROLINE: *The arc and the machine: Narrative and new media*, (2014) 143-159.

tetben okosabbak és hatékonyabbak lesznek az embereknél. Hagyományosan a tanulás egyik fő motivációja a szakértelem megszerzése és a munkaerőpiaci érvényesülés volt. Ez továbbra is fontos szempont marad, hiszen a jövőben is szükség lesz emberi kreativitásra, kritikus gondolkodásra és problémamegoldásra számos területen.²²

Ugyanakkor az általános műveltség és a széles látókör jelentősége várhatóan megnő. Egy gyorsan változó, komplexsége váló világban elengedhetetlen, hogy átfogó ismeretekkel rendelkezünk a minket körülvevő társadalomról, gazdaságról, környezetről és technológiáról. Az MI korában a tanulás célja nem pusztán az lesz, hogy egy szűk szakterületen kiemelkedjünk, hanem hogy megértsük a világ működését, és értelmesen tudjunk reagálni az új kihívásokra. Ehhez szükség lesz a tudományágak közötti kapcsolatok megértésére, az összefüggések felismerésére és a kritikus információk kiszűrésére a rendelkezésre álló adattömegeből.²³

Az egész életen át tartó tanulás szintén kulcsfontosságúvá válik. Mivel a technológia és a társadalom gyors ütemben fejlődik, folyamatosan új ismereteket kell elsajátítanunk, hogy lépést tudjunk tartani a változásokkal. Az MI ebben nagy segítséget nyújthat, hiszen képes lehet személyre szabott tanulási utakat kialakítani, figyelembe véve az egyéni érdeklődést, erősségeket és gyengeségeket. Elképzelhető egy MI alapú nemzetközi online egyetem, ahol mesterséges intelligencia oktat és automatikusan generált tananyagok támogatják.²⁴

Ugyanakkor az MI oktatásban való alkalmazása számos kihívást is felvet. Jelenleg az MI-rendszerek értékrendje és világnézete nem kompatibilis az emberi normákkal és elvárásokkal. Fennáll a veszélye, hogy az MI által közvetített tartalmak torzítják a valóságot, manipulálják a tanulókat, vagy diszkriminatív nézeteket terjesztenek. Ezért elengedhetetlen, hogy az oktatási célú MI-eket alapos felügyeletnek és ellenőrzésnek vessük alá, biztosítva, hogy az általuk közvetített értékek összhangban legyenek az emberi jogokkal és méltósággal.²⁵

Az is kérdéses, hogy milyen hatással lesz a gyerekek fejlődésére, ha egyre több időt töltenek MI-rendszerek társaságában. A mesterséges intelligencia nem helyettesítheti az emberi kapcsolatokat, az érzelmi kötődést és a valódi szocializációt. Ha a gyerekek túl sok időt töltenek MI-„barátokkal”, az megnehezítheti számukra a kortársakkal és felnőttekkel való kapcsolatletteremtést, valamint irreális elvárásokat

²² AOUN, JOSEPH E.: *Robot-proof: higher education in the age of artificial intelligence*, MIT Press, 2017.

²³ PENPRASE, BRYAN EDWARD: *The fourth industrial revolution and higher education*, in *Higher education in the era of the fourth industrial revolution*, Palgrave Macmillan, Singapore, 2018, 207-229.

²⁴ WOOLF, BEVERLY PARK et al.: *AI grand challenges for education*, in *AI magazine* 34.4 (2013) 66-84.

²⁵ SERHOLT, SOFIA: *Child-robot interaction in education*, Göteborgs universitet, Doctoral thesis, 2017.

támaszthat az emberi interakciókkal szemben. Fontos, hogy az MI csak kiegészítse és támogassa a hagyományos oktatást és nevelést, ne pedig kiváltsa azt.²⁶

Az MI korában a tanulási képesség és a kritikus gondolkodás fejlesztése minden korábbinál fontosabbá válik. Mivel a tényszerű ismeretek könnyen hozzáférhetőek lesznek, a hangsúly áthelyeződik majd ezek értelmezésére, szintetizálására és gyakorlati alkalmazására. Az oktatásban nagyobb szerepet kaphat a projektalapú, problémamegoldó tanulás, ahol a diákok valós kihívásokkal szembesülnek, és csapatban dolgozva keresnek rájuk megoldást. A mester-tanítvány kapcsolat szintén felértékelődhet, hiszen az emberi szakértelem és tapasztalat továbbra is kulcsfontosságú lesz számos területen.²⁷

Végül, de nem utolsósorban, kritikus kérdés lesz, hogy az MI milyen ideológiát és világnézetet közvetít majd az oktatásban. Ha az MI-rendszereket piaci szereplők vagy politikai csoportok érdekei szerint fejlesztik, fennáll a veszélye az egyoldalú, elfogult vagy szélsőséges nézetek terjesztésének. Ezért elengedhetetlen, hogy az oktatási célú MI-k fejlesztése transzparens, elszámoltatható és demokratikus folyamat legyen, amely tükrözi a társadalom értékeit és sokszínűségét. Csak így biztosítható, hogy az MI valóban a tanulók érdekeit szolgálja, és segítse őket a tudás, a gondolkodás és az erkölcs fejlesztésében.²⁸

Összefoglalva, az MI várhatóan forradalmasítja az oktatást, új lehetőségeket és kihívásokat teremtve. A tanulás célja és módszerei alkalmazkodni fognak az új technológiai környezethez, nagyobb hangsúlyt fektetve az általános műveltségre, az egész életen át tartó tanulásra és a kritikus gondolkodásra. Ugyanakkor elengedhetetlen az MI-rendszerek alapos felügyelete és ellenőrzése, hogy biztosítsuk az értékrend és a tartalom összhangját az emberi normákkal. Az MI csak akkor válhat az oktatás hasznos eszközévé, ha felelősen és körültekintően alkalmazzuk, az emberi kapcsolatok és az etika primátusát szem előtt tartva.

7. Etikai vonatkozások

Az MI fejlesztése komoly etikai kérdéseket vet fel, amelyek megválaszolása nélkülözhetetlen a technológia felelősségteljes alkalmazásához. Az egyik alapvető dilemma, hogy ki és milyen értékrend alapján programozza be az MI-rendszerek döntéshozatali mechanizmusait. Mivel az MI egyre nagyobb autonómiával és hatáskörrel

²⁶ SHARKEY, AMANDA JC.: *Should we welcome robot teachers?*, in *Ethics and Information Technology* 18 (2016) 283-297.

²⁷ LUCKIN, ROSE et al.: *Intelligence unleashed: An argument for AI in education*. Pearson, 2016.

²⁸ SELWYN, NEIL: *Should robots replace teachers?: AI and the future of education*, John Wiley & Sons, 2019.

rendelkezik, kritikus fontosságú, hogy működése összhangban legyen az emberi etika és erkölcs alapelveivel.²⁹

Egyes kutatások szerint az emberek gyakran jobbnak ítélik az MI által adott válaszokat etikai kérdésekben, mint az emberek válaszait.³⁰ Ez arra utal, hogy az MI képes lehet konzisztens és pártatlan módon alkalmazni az etikai elveket, mentesen az emberi elfogultságtól, érzelmeiktől és önérdektől. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy honnan származnak ezek az etikai elvek, és mennyire tükrözik az emberi társadalom értékeit és sokszínűségét.

Az MI-t fejlesztő szakemberek és vállalatok felelőssége, hogy milyen értékrendet adnak a gépeknek. Ha az MI-rendszereket pusztán a profitmaximalizálás vagy a hatékonyság szempontjai szerint optimalizálják, az súlyos etikai problémákhoz vezethet, mint például a felhasználók manipulálása, a társadalmi egyenlőtlenségek fokozása vagy a környezeti károk figyelmen kívül hagyása. Ezért elengedhetetlen, hogy az MI fejlesztését átfogó etikai irányelvek és szabályozások keretezzék, amelyek biztosítják a közjó szolgálatát.³¹

Az MI elkészítésével az ember a paradicsomi bűn párhuzamával élve hasonló szeretne lenni Istenhez. Intelligens „lényt” próbál készíteni. Fontos észben tartani, hogy Isten esetében is az ember, Isten teremtménye megölte Istent, Jézust, mielőtt megértette volna igazi értékrendjét.³² Az ember nem válhat függetlenné a teremtett világtól és annak törvényeitől, nem helyezheti magát Isten pozíciójába. Az MI-t esz-köznek kell tekinteni az emberiség szolgálatában.

Ferenc pápa szerint kulcsfontosságú, hogy az MI fejlesztését a „szív bölcsessége” vezesse, amely „lehetővé teszi számunkra az egész és a részek, a döntések és következményeik, az erősségek és a gyengeségek, a múlt és a jövő, az én és a mi összekapcsolását.”³³ Ez a bölcsesség túlmutat a puszta racionalitáson és hatékonyságon, magában foglalja az együttérzést, a méltányosságot, a felelősségvállalást és a közösség iránti elkötelezettséget. Csak egy ilyen holisztikus és emberközpontú megközelítés biztosíthatja, hogy az MI valóban az emberiség javát szolgálja.

Az MI etikus fejlesztéséhez elengedhetetlen a különböző tudományágak és társadalmi csoportok közötti párbeszéd és együttműködés. A technológiai szakértők mellett filozófusoknak, jogászoknak, társadalomtudósoknak, művészeknek és a civil társadalom képviselőinek is részt kell venniük az irányelvek és szabályozások kialakításában.

Végül, de nem utolsósorban, az MI etikus alkalmazása folyamatos reflexiót és felülvizsgálatot igényel. Ahogy a technológia fejlődik, és új kihívások merülnek fel,

²⁹ BODDINGTON, PAULA: *Towards a code of ethics for artificial intelligence*, Springer, 2017.

³⁰ Hivatkozás egy tanulmányra (nincs konkrét forrás megadva)

³¹ FLORIDI, LUCIANO – JOSH COWLS: *A unified framework of five principles for AI in society*, in *Harvard Data Science Review* 1.1 (2019).

³² A szerző felvetése.

³³ FERENC Pápa beszéde, 2024. január 24.

úgy kell az etikai keretrendszert is újragondolni és finomítani. Ez egy iteratív és demokratikus folyamat, amely soha nem tekinthető lezártnak. Az emberiségnek együtt kell növekednie az MI-vel, megőrizve alapvető értékeit és méltóságát, miközben a technológia segítségével új lehetőségeket fedez fel.³⁴

Összefoglalva, az MI etikai vonatkozásai központi jelentőségűek a technológia emberközpontú fejlesztésében és alkalmazásában. Az MI-rendszerek értékrendjének kialakítása, a felelősség kérdése, a "szív bölcsességének" követése, valamint az interdiszciplináris párbeszéd és a folyamatos reflexió mind nélkülözhetetlen elemei egy olyan jövőnek, ahol az MI az emberiség hasznára válik. Ez a feladat komoly kihívásokat tartogat, de egyben hatalmas lehetőségeket is rejt egy igazságosabb, befogadóbb és fenntarthatóbb világ megteremtésére.

8. Konklúzió

A mesterséges intelligencia emberközpontú használata számos kihívást rejt magában, amelyekkel foglalkoznunk kell. A IV. ipari forradalom jelentős hatással lesz a munkaerőpiacra és a társadalomra, átalakítva a foglalkoztatás szerkezetét, új készségeket és alkalmazkodást követelve az emberektől. Az automatizálás és a robotika térnyerése egyszerre jelent lehetőséget a termelékenység és az életminőség javítására, valamint kockázatot a munkahelyek elvesztésére és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésére.

Az alignment probléma, vagyis az MI értékrendjének összehangolása az emberi értékekkel, talán a legnagyobb kihívás, amely egzisztenciális fenyegetést jelenthet az emberiségre nézve. Ha nem sikerül biztosítani, hogy az MI-rendszerek célja és viselkedése összhangban legyen az emberi etikával és jóléttel, az súlyos következményekkel járhat, a manipulációtól és kizsákmányolástól kezdve a kontrollálhatatlan szuperintelligencia kialakulásáig. Ezért kritikus fontosságú, hogy az MI-kutatásban és -fejlesztésben kiemelt figyelmet kapjanak az etikai és biztonsági szempontok.

Ugyanakkor az MI az oktatásban és a globális kihívások megoldásában is fontos szerepet játszhat, ha felelősen használjuk. A személyre szabott tanulás, a tehetség-gondozás és a hátrányos helyzetű tanulók támogatása terén az MI új lehetőségeket kínál, amelyek hozzájárulhatnak a méltányosabb és hatékonyabb oktatási rendszerhez. Emellett az MI segíthet olyan összetett problémák kezelésében, mint a klímaváltozás, a járványok, a szegénység vagy az energiaellátás, az adatok elemzésével, a forgatókönyvek modellezésével és az erőforrások optimalizálásával. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy az MI-t a közjó szolgálatába állítsuk, ne pedig szűk gazdasági vagy politikai érdekek mentén fejlesszük.

³⁴ DIGNUM, VIRGINIA: *Responsible artificial intelligence: How to develop and use AI in a responsible way*, Springer Nature, 2019.

Az MI korában felértékelődik az alapműveltség és a kritikus gondolkodás szerepe. Egy olyan világban, ahol az információ könnyen hozzáférhető, de a dezinformáció is gyorsan terjed, létfontosságú, hogy az emberek képesek legyenek megkülönböztetni a tényeket a véleményektől, a megbízható forrásokat az álhírektől. Az oktatásnak nagyobb hangsúlyt kell fektetnie a tanulási készségek, a problémamegoldás, a kreativitás és az érzelmi intelligencia fejlesztésére, amelyek lehetővé teszik az alkalmazkodást a változó környezethez. Az egész életen át tartó tanulás szintén nélkülözhetetlenné válik, hiszen a gyorsuló technológiai fejlődés folyamatos készségfejlesztést és átképzést igényel.

Az MI és ember együttműködésére jó példa lehet a sakk, ahol a gépek legyőzték a legjobb emberi játékosokat, de ezzel nem tették feleslegessé őket. Épp ellenkezőleg, a sakkozók tanultak az MI által feltárt új stratégiákból és taktikákból, miközben az MI-fejlesztők is merítettek az emberi kreativitásból és intuícióból. A sakk ma népszerűbb, mint valaha, részben az MI-nak köszönhetően, amely új lendületet és izgalmat vitt a játékba. Ez a modell más területeken is működhet, ahol az ember és gép komparatív előnyeit kombináljuk, ahelyett, hogy versenyeztetnénk őket.

Végző soron az ember felelőssége, hogy milyen értékrendet ad az MI-nek, és hogyan használja fel a technológia nyújtotta lehetőségeket. Nem szabad az MI-re úgy tekinteni, mint egy semleges eszközre, amely automatikusan a jót szolgálja. Az MI, akár csak bármely más technológia, tükrözi az azt létrehozó és alkalmazó emberek szándékait, előítéleteit és korlátait. Ezért elengedhetetlen, hogy az MI-fejlesztést tudatos etikai reflexió és társadalmi párbeszéd kísérje, amely figyelembe veszi a különböző érintettek szempontjait és a hosszú távú hatásokat.

Ha a fejlesztést a „szív bölcsessége” vezérli, amely egyesíti az értelmet és az együttérzést, a racionalitást és az erkölcsöt, a tudományos szigorot és a humanista értékeket, akkor az MI valóban az emberiség javát szolgálhatja. Egy ilyen MI segíthet megőrizni és kibontakoztatni mindazt, ami igazán emberré tesz minket: a szeretetet, a kreativitást, a kíváncsiságot, a játékoságot, a transzcendencia iránti vágyat. Ugyanakkor figyelmeztet az emberi lét árnyoldalaira is, mint a mohóság, a közöny, az előítélet vagy az erőszak, amelyeket fel kell ismernünk és le kell győznünk magunkban.

Az MI emberközpontú fejlesztése és alkalmazása tehát nem pusztán technológiai, hanem etikai és spirituális feladat is. Arra szólít fel minket, hogy újradefiniáljuk, mit jelent embernek lenni a mesterséges intelligencia korában, és hogy tudatosan formáljuk azt a jövőt, amelyet a gépekkel együtt alkotunk. Ha sikerül bölcsen élni ezzel a lehetőséggel, akkor az MI nem ellenségünk vagy riválisunk lesz, hanem segítőtársunk egy jobb, igazságosabb és együttérzőbb világ felépítésében. Egy olyan világban, ahol a technológia az emberi méltóságot és szabadságot szolgálja, nem pedig korlátozza vagy veszélyezteti azt.

Összefoglalva, a mesterséges intelligencia emberközpontú használata korunk egyik legnagyobb kihívása és egyben lehetősége. A IV. ipari forradalom, az align-

ment probléma, az oktatás átalakulása és az etikai dilemmák mind olyan kérdések, amelyekkel szembe kell néznünk az MI-fejlesztés és -alkalmazás során. Ugyanakkor az MI hatalmas potenciált rejt magában a tudás, a jólét és a fenntarthatóság előmozdítására, ha bölcsen és felelősen élünk vele. Ehhez az kell, hogy az MI-t ne öncélnak vagy megváltónak tekintsük, hanem egy eszköznek az emberiség szolgálatában, amelyet a „szív bölcsessége”, vagyis az értelem és együttérzés vezérel. Ha sikerül megőriznünk emberségünket a technológiai fejlődés közepette, akkor az MI segíthet kiteljesíteni legjobb tulajdonságainkat, és megoldani azokat a kihívásokat, amelyekkel a 21. században szembesülünk. Rajtunk múlik, hogy milyen jövőt alkotunk a gépekkel – és önmagunkkal.

Kiegészítés

A fenti cikket a szerző előadás diái és megadott stíluslap alapján teljes egészében az Anthropic Clode3 Opus GPT rendszer készítette. A szöveg véglegesítése során a szerző 7 esetben lényegében egy-egy szavas módosítást végzett. Továbbá két esetben történt nagyobb változtatás.

– A 7. Fejezetben két bekezdés összevonásra és átírára került, mert az eredeti előadásban szereplő „Nem árt észben tartani, hogy Isten esetében is az ember, Isten teremtménye megölte Istent, Jézust, mielőtt megértette (?) volna igazi értékrendjét.” mondatot – szereptévesztéssel – átírta a gép: „Fontos észben tartani, hogy még egy tökéletes értékrendű MI-t is félreérthet és rosszul használhat az ember, ahogy Jézust is megölték, mielőtt megértették volna tanítását.”

– Szintén a 7. Fejezetben, elhagyásra került a „Különösen fontos, hogy a marginalizált és hátrányos helyzetű csoportok hangja is megjelenjen, hiszen őket érintetik leginkább az MI által okozott társadalmi változások.” mondat, mert ez nem szerepelt az előadásban.

Iván Kristóf

BIONIKAI KUTATÁS-FEJLESZTÉS AZ EMBER SZOLGÁLATÁBAN

Absztrakt

A PPKE ITK-n végzett bionikai kutatások az orvosi rehabilitáció és a fogyatékkal élők támogatása terén nyújtanak kiemelkedő alkalmazási lehetőségeket. A Cybathlon verseny nemzetközi platformot ad ezen kutatások bemutatására és népszerűsítésére. Az eseményen különböző kategóriákban, valós élethelyzeteket szimulálva hasonlíthatjuk össze a fejlesztők innovációit. Az ember-gép kapcsolat kutatásában már etikai alapelveket is mérlegelni kell.

Bionics research and development at the service of mankind

Abstract

The results of bionics research at PPKE ITK offer applications in medical rehabilitation and support for people with disabilities. The Cybathlon race provides an international platform to showcase and promote these device developments. The event presents innovations across various categories, simulating real-life scenarios. Ethical principles must also be considered in the development of human-machine interaction devices.

Előszó

Az emlékkonferencián elhangzott előadás célja volt reflektálni bizonyos pontokon Ferenc pápa 2023. 04. 30-án elhangzott beszédére, ahol a technológiai fejlődés előnyös hatásaira, de kockázataira is felhívta a figyelmet. A rövid összefoglalóban igyekszem bemutatni, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai és Bionikai Karán folyó kutatások, ezeknek főként bionikai vonatkozásai milyen irányban mutatnak, és milyen célokat szolgálnak egy érdekes példán, a Cybathlon versenyen keresztül. Úgy vélem, hogy a kutatási eredmények alkalmazása tekintetében a kockázatokat szem előtt tartva az embertásaink megsegítése a fő célunk.

A bionika jelentősége az orvosi rehabilitációban

A bionika napjaink egyik legdinamikusabban fejlődő tudományterülete, melynek célja, hogy az emberi test biológiai rendszereit utánzó, azok működéséhez hasonló, illetve azokat valamilyen szinten pótló technológiai megoldásokat fejlesszen ki. A bionika jelentősége különösen az orvosi rehabilitációs eszközök ugrásszerű fejlődésében kezd most láthatóvá válni, ahol a sérült vagy hiányzó testi „funkciók” pótlására, illetve támogatására szolgáló eszközöket hoznak létre. Ezek a fejlesztések az idegtudomány, a mesterséges intelligencia és a biomechanika innovációinak eredményeként váltak valósággá, melyek együttesen új perspektívákat nyitnak a rehabilitációs technológia alkalmazásában.

A Cybathlon¹ nemzetközi verseny 2016 óta teremt helyszínt a bionikai eszközök gyakorlati tesztelésére és népszerűsítésére egy versenyhelyzetben bemutatva az egyes csapatok eredményeit. A különféle kutatók és fejlesztők számára kiváló lehetőséget ad arra, hogy innovációikat valós élethelyzetekben próbálják ki, Forma-1-hez hasonló verseny környezetben. A verseny célja nemcsak a technológiai fejlesztések előmozdítása, hanem a társadalmi elfogadottság növelése is, hogy a fogyatékkal élő emberek számára a technológia révén egyenlő esélyeket biztosítsunk, a meglévő technológiák tovább fejlődjenek és azok el tudjanak jutni a felhasználókig.

A Cybathlon kezdetei

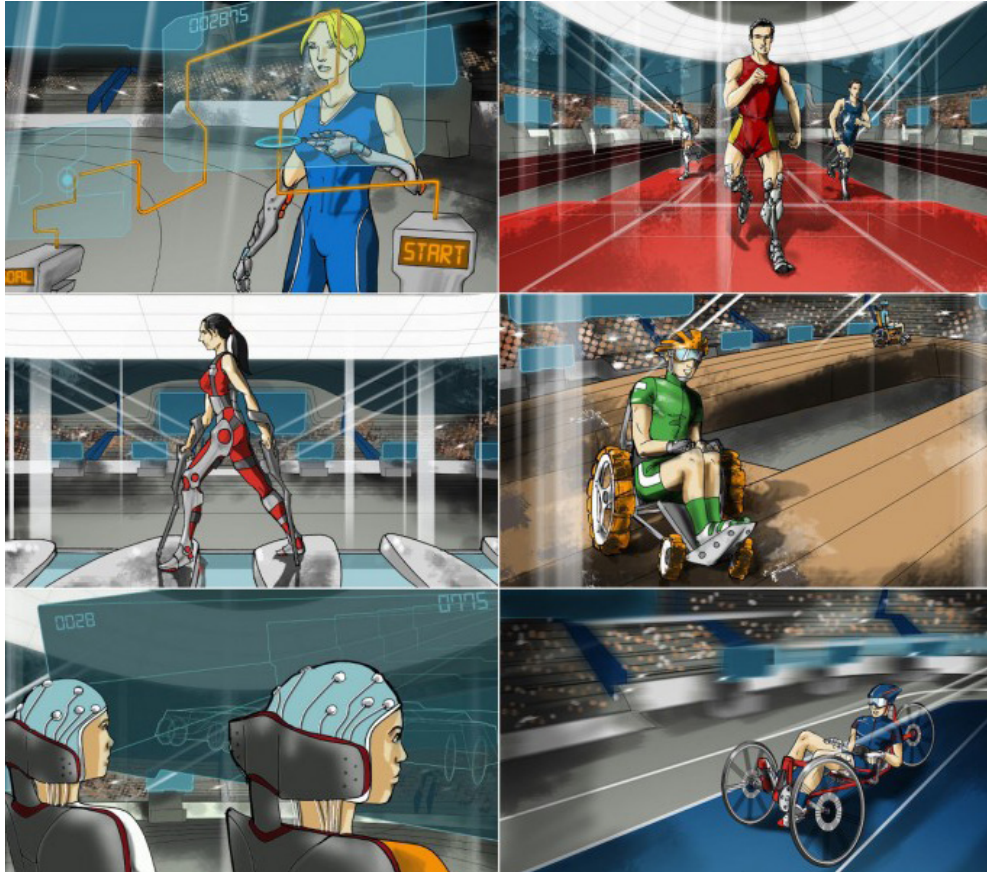
A Cybathlon-t az ETH Zürich egyik kutatóprofesszora kezdeményezte, hogy a 6 versenyszámban ösztönözze az innovációt, és a bionikai technológia hétköznapi alkalmazására helyezze a hangsúlyt. Az első versenyt 2013-ban hirdették meg és 2016-ban rendezték meg a 3 éves felkészülés és fejlesztés után, és azóta többször is meghirdették a versenyt kisebb-nagyobb események keretében. Az esemény nemzetközi szinten is ismertté vált, és több egyetem, kutatóközpont, valamint technológiai vállalat is benevezett, hogy bemutassák fejlesztéseiket. A legnagyobb események a 4 évente megrendezésre kerülő nagyversenyek, míg évente vagy akár félévente tartottak felkészülési, vagy bemutatkozó rövidebb futamokat. A Cybathlon új dimenziót adott a bionikai fejlesztéseknek, mivel lehetőséget biztosít a különféle prototípusok és eszközök valódi környezetben történő kipróbálására és versenyztetésére.

A Cybathlon célja azonban túlmutat a technológiai fejlesztéseken: az emberi képességek és az esélyegyenlőség fontosságát hirdeti. A versenyeken részt vevő csapatok pilótái különféle akadálypályákon és feladatokon keresztül tesztelik az általuk fejlesztett bionikai eszközöket, amelyek révén a fogyatékkal élő emberek is reményt és ösztönzést kaphatnak, hogy sérülésükhöz kapcsolódó technológiai fejlesztés legújabb eredményeibe betekintést nyerhetnek.

¹ <https://cybathlon.com/>

A Cybathlon versenyszámai

A Cybathlon különböző versenyszámai a bionikai fejlesztések széles körét ölelik fel. Az egyes kategóriákban az eszközök teljesítményét hétköznapi feladatok során hasonlítják össze, amelyek valós helyzeteket szimulálnak, mint például lépcsőzés, kerékpározás, tárgyak mozgatása. Az alábbiakban röviden bemutatom a legfontosabb kategóriákat:

1. ábra

A Cybathlon versenyszámai a mai kornak megfelelő ábrázolási módokban. Balról jobbra és lefelé haladva: ARM, LEG, EXO, WHL, BCI és FESversenyszámok.

Funkcionális Elektromos Izomstimuláció (FES)

A Funkcionális Elektromos Izomstimuláció (FES) olyan módszer, amely az izmok stimulálásával történő aktiválását teszi lehetővé, különösen a mozgássérült vagy teljes bénulásban szenvedő személyek számára. Az FES-technológia révén az izmokat elektromos impulzusok segítségével megfeszítik, hogy újra képesek legyenek összetett mozgást végezni a végtagok. Az FES-technológia a kardiovaszkuláris és légzőrendszer fejlesztésére is kihat, mivel a rendszeres izommozgás a keringés fokozását is segíti. A Cybathlon FES kategóriája kerékpározásra összpontosít, ahol a versenyzők elektromos izomstimulációs eszközöket használnak az izommozgás kiváltására. Mindeközben egy triciklivel hajtanak meg egy ergométert és a verseny célja, hogy azonos idő alatt melyik pilóta milyen távolságra tud eljutni.

Brain-Computer Interface (BCI) – Agy-számítógép kapcsolat

A BCI technológia az agyi elektromos jeleket egy 64 elektródát tartalmazó sapka segítségével elvezetve és dekódolva lehetővé teszi a virtuális környezet irányítását mozgáskorlátozott személyek számára. A Cybathlonon pilóták számítógépes játékokban és virtuális környezetben kialakított szobai kerekesszékes szituációban tesztelik az agyi jelekkel történő irányítás pontosságát és gyorsaságát, ez pedig jól szemlélteti az interfészek alkalmazási lehetőségeit. Ez az eszköz különösen azoknak hasznos, akiknek a motoros képességeik jelentősen károsodtak, és más módon nem képesek mozogni vagy eszközt használni.

2. ábra

A BCI versenyszámban versenyző pilótánk a 2024-es Cybathlon Challenges nevű kisebb verseny közben.

Exoskeletonok

Ezek a robotszerű külső vázak támogatást nyújtanak a mozgásban korlátozott emberek számára, felállást és sétáló mozgást végezve. Lehetőséget nyújtanak arra, hogy a súlyosan mozgáskorlátozott személyek újra képesek legyenek járni, emellett az izmok és csontok terhelésére is hatással vannak, ami előnyös a hosszú távú egészségmegőrzés szempontjából. Az exoskeleton kategóriában a versenyzők a mindennapi mozgásformákhoz hasonló kihívásokkal néznek szembe, mint például a lépcsőzés vagy az egyenetlen felületen való járás, padra való leülés, oldalazás.

Kar- és lábprotézisek

A művégtagok fejlesztésére összpontosító kategóriában a résztvevők a kéz- és lábprotézisek különféle típusaival mutatják be a mindennapi élet különféle feladatait. A feladatok nehézsége a végtagjaink finom motorikájára vannak kitalálva, hogy a fejlesztett eszközök minél jobban tudják imitálni azokat a bonyolult mozgásformákat, amelyeket pl. a kezünkkel el tudunk végezni.

Látássérülteket támogató eszközök

A 2022-ben a Cybathlon újdonságként vezette be a látássérült résztvevők számára kifejlesztett kategóriát. Itt a vak és látássérült személyek számára kifejlesztett eszközök fejlesztése a cél, például akadályok kikerülése, közlekedési helyzetek és más feladatok során. A feladatok megoldásához sokszor a fehér botot sem szabad használni, külön törekedve, hogy a kifejlesztett eszköz akár azt is ki tudja váltani, ahol a versenyzők különféle feladatokat végeznek, például akadályokat kerülnek el, irányítanak és navigálnak különböző terepeken. Ezen eszközök célja, hogy a látássérültek számára minél nagyobb mértékű autonómiát biztosítsanak, amelyhez mesterséges intelligencia és szenzoros technológiai támogatással javítják az érzékelést és a tájékozódási képességet.

A PPKE ITK kutatásai

Az Információs Technológiai és Bionikai Karon több kutatólaborunk dolgozik olyan témában, amelyen közvetve vagy közvetlenül kapcsolódnak a Cybathlon egyes versenyszámaihoz. A Mozgásanalízis és mozgásszabályozás laborban² a FES kerékpározáshoz kapcsolódóan is folynak kutatások, amelyhez szorosan kapcsolódnak

² <https://itk.ppke.hu/mozgasanalizis-es-mozgasszabalyozas>

az érzékelőkkel kombinált sportbionikai laborban³ folyó kutatások. A protetika laborban⁴ valamint az érzékelő robotika laborban⁵ folyó kutatások a végtagprotézisek és azok intelligens vezérlésének kérdéseivel is foglalkoznak. A BCI eszközök fejlesztésével és adatfeldolgozásának kérdéseivel foglalkoznak a Neuromodulációs⁶ valamint integratív idegtudományi⁷ laborjainkban. A látássérültek támogatásával, már több, mint 10 éve foglalkoznak a Magyar Bionikus Látásközpontban⁸ kutató kollégáim, szorosan kapcsolódva és együttműködve a többi gépi tanulóval foglalkozó kutatócsoporthal⁹.

Etikai és társadalmi kérdések a bionikában

A bionika jelenlegi fejlesztési irányai, ahol eddig nem látott mértékben tudjuk összekapcsolni az emberi szervezetet és az elektronikus eszközt, új kérdéseket vetnek fel az etika és a társadalmi egyenlőség területén. A mesterséges technológiákat alkalmazó eszközök, mint például a BCI vagy a látásjavító implantátumok, felvetik a határok kérdését az élő és az élettelen rendszerek között. Ezek a fejlesztések új perspektívákat nyitnak a személyiségi jogok és társadalmi egyenlőség kérdésében, hiszen a technológia révén egyre jobban működő kapcsolat épül ki az emberi test és a mesterséges eszközök között. Amerikában és a Nyugat-európai országokban már külön munkakört kaptak az intelligens protézisekhez kapcsolódó jogi és szabályozási feladatok, természetesen ennek alapjai és kérdésfelvetései már Magyarországon is megtalálhatók. Az etikai bizottságok egyre többször találkoznak ezekkel a kérdésekkel.

A Cybathlon hatása a kutatásokra és jövőbeli irányok

A Cybathlon eredményei nemcsak a technológiai innovációkban nyilvánulnak meg, hanem társadalmi szinten is jelentős hatást gyakorolnak. A bionikai fejlesztések egyre szélesebb körben kapnak támogatást, és egyre több kutatóközpont és vállalat vesz részt a fejlesztési programokban. A Cybathlon – előreláthatólag folytatódik – és a jövőben is elősegíti a bionikai technológiák bemutatását, társadalmi elfogadását és támogatását, ami egyre nagyobb teret enged a fogyatékkal élő emberek önállóságá-

³ <https://itk.ppke.hu/sport-bionika-es-adatintelligencia>

⁴ <https://itk.ppke.hu/protetika>

⁵ <https://itk.ppke.hu/erzekelo-robotika>

⁶ <https://itk.ppke.hu/neuromodulacio>

⁷ <https://itk.ppke.hu/integrativ-idegtudomany>

⁸ <https://itk.ppke.hu/magyar-bionikus-lataskozpont>

⁹ <https://itk.ppke.hu/gepi-tanulas-kutatasok>

nak és életminőségének javításához. A kutatási és fejlesztési kihívásokhoz kapcsolódóan a PPKÉ ITK-n komoly figyelemmel kísérjük a fejleményeket és igyekszünk a nemzetközi versenyben részt venni.

Rövid összefoglalás

A bionika területén végzett kutatások és fejlesztések új lehetőségeket nyitnak az orvosi rehabilitáció, a fogyatékkal élők támogatása és a társadalmi integráció terén. A Cybathlon nem csupán egy verseny, hanem egy olyan platform, amely ösztönzi a kutatási és fejlesztési innovációkat, és új célokat tűz ki a kutatók elé, mindemellett bemutatja a legújabb kifejlesztett technológiákat egy jól definiált tesztkörnyezetben a nagyközönség számára is. Az esemény reális és gyakorlati tapasztalatokat nyújt a bionikai eszközök hatékonyságának teszteléséhez, és elősegíti, hogy a technológia valóban emberséges célt tudjon szolgálni a jövőben.

Almási Zsolt

(INVOKÁCIÓS) TECHNOLÓGIA, TECHNOKRATA PARADIGMA ÉS AZ EGYÉN

Absztrakt:

Dolgozatomban Ferenc pápa az egyetem és kulturális élet képviselőihez intézett beszédének néhány gondolatának fényében veszem szemügyre a Mesterséges Intelligencia és az egyén kapcsolatát egyetemi oktatóként. A dolgozatban emellett érvelek, hogy a Mesterséges Intelligencia nem megkerülhető és az egyetem Ferenc pápa által javasolt feladata és tevékenysége értelmében és megkerülhetetlensége miatt használandó és oktatandó az egyetem falai között azzal az óvatossággal, amelyet Ferenc pápa javasol. Az érvelés három ponton nyugszik. Először is szemügyre veszem kortárs filozófusok, kultúrfilozófusok álláspontját a technológia és egyén kapcsolata tekintetében. Ezzel az elméleti háttérrel felfegyverkezve térek ki a Mesterséges Intelligencia neveire, hogy előzetesen megértsük, amennyire szükséges, ezt a technológiát. Ennek a megértésnek fényében pedig az egyetem feladatát, oktatói felelősséget veszem górcső alá, hogy a hallgatókat egy olyan lehetséges helyes irányba terelhessük, amely kiteljesítheti a szabad, autonóm személyiségüket.

(Invocational) Technology, the Technocratic Paradigm and the Individual

Abstract

In this paper, I explore the relationship between Artificial Intelligence (AI) and the individual from the perspective of a university lecturer, drawing upon key ideas from Pope Francis' speech addressed to university and cultural representatives at PPCU. I argue that AI is an unavoidable topic within higher education, and in accordance with the Pope's proposed role for universities, it should be both utilised and taught within academic institutions—albeit with the caution he advocates. The argument rests on three premises. Firstly, I review contemporary philosophers' and cultural theorists' positions on the relationship between technology and the individual. Armed with this theoretical framework, I then explore the various names of AI to enhance our understanding of this technology. Finally, in light of these insights, I scrutinise the role of universities and the responsibilities of educators in guiding students towards a path that may foster their development as free, autonomous individuals.

Ferenc pápa a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen elmondott beszéde¹ alapján szeretném feltárni a közbeszédben Mesterséges Intelligenciának nevezett technológia, a technokrata paradigma és az egyén, aki mint autonóm, szabad személyiség tételeződik, kapcsolatát. A mesterséges intelligenciának nevezett technológia 2022-es berobbanása a köztudatba óta az egyik legforróbb téma a közbeszédben, nap mint nap jelennek meg újabb és újabb sajtótermékek, és mivel statisztikailag és pszichológiailag a félelemkeltés a legkelendőbb portéka a közbeszédben, a Mesterséges Intelligenciával való riogatás a leginkább uralkodó diskurzus. A technológia és az egyén kapcsolatának problematikájának feltáráshoz kutatóként állok hozzá, és kiindulási pontom az, hogy egyfelől a technológia velünk van, és kutatóként, egyetemi polgárként nem tehetek úgy, mintha nem létezne, és gátat lehetne szabni a fejlődésének, terjedésének. Másfelől pedig amellet szeretnék érvelni, hogy a technológiától való közbeszédet uraló félelem nem az universitas falai közé való, oda inkább a nyitott érdeklődés, a megismerés tartozik, ami segítséget adhat a technológia helyes használata és a bénító félelem elkerülése érdekében. Mindennek második, de legalább ilyen fontos célja, hogy oktatóként a hallgatóimat egy olyan lehetséges helyes irányba terelhessem, amely kiteljesítheti a szabad, autonóm személyiségüket.

Kontextus: a technika, társadalom, egyén

Megfontolandónak tekintem Ferenc pápa óvatosságra intő szavait, amelyek a technokrata paradigma jellegzetességeire hívják fel a figyelmet. Ferenc pápa Romano Guardini gondolataiból kiindulva a technokrata paradigmát illető negatív következményekre figyelmeztet, mint például hogy a technológia az „élet uralkodójává válik”.² De pontosan mit is jelent az, hogy a technológia elszabadulhat, és rabszolgájává teheti az embert akár a technológia kitalálóinak, megvalósítóinak szándéka ellenére is.

Jacques Ellul már 1977-es *Le système technicien* [A technika rendszere] című könyvének zárófejezetében a technológia és emberi szabadság kérdéskörét járja körül. Abból az izgalmas állításból indul ki, hogy a technika, technológia „olyan környezetet képez, melybe [az ember] belép vagy beleilleszkedik.”³ Fontos ez az állítás, hiszen érdemes leszögezni azt, hogy amikor technikáról, technológiáról beszélünk, akkor nem egyes szerszámok, eszközök, alkalmazások gyűjteményére érdemes gondolni, hanem ennél egy sokkal átfogóbb, sokkal általánosabb fogalmi

¹ FERENC PÁPA: *Beszéd az egyetemi és kulturális élet képviselőihez*, Budapest, PPKE-ITK, 2023. április 30. <https://itk.ppke.hu/storage/tinymce/uploads/Karunk/Ferenc-papa-beszede-az-egyetemi-es-kulturalis-elet-kepviseloihez.pdf?u=1bJTqF>.

² Uo.

³ ELLUL, JACQUES: *Az ember a technika rendszerében: olvasókönyv a tudományos-technikai világfelf számolás tudatosítása köréből*, in TILLMANN JÓZSEF ADALBERT (szerk.): *A későújkor józansága*, ford. Varga Kornélia, Budapest, Göncöl Kiadó, 2004, 7–22, 8.

környezetre, amit illehetünk a kultúra terminusával. Ebben a technikai környezetben, amelybe az ember beleilleszkedik, a szubjektum nem úgy tételeződik, mint a technikától független, azt csak alkalmazó létező. Nem úgy, hogy van egy kézzelfogható, mindentől független probléma, amit egy eszközzel meg tud oldani, például, ha két fadarabot össze szeretne kötni oldhatatlan kötéssel, akkor keres egy szöget meg egy kalapácsot, majd pedig a két fába a megfelelő helyen beveri a kalapáccsal a szöget. Hanem arról van szó, hogy az oldhatatlan kötés fogalma, a szög és a kalapács jelenléte már eleve rendelkezésre áll, már eleve ott vannak kéznél, és az ember döntését már eleve meghatározzák. Ezt az állítást azzal egészíti ki, hogy az ember „nagyon gyorsan ennek a környezetnek megfelelően fog gondolkozni. Kényelemre és hatékonyságra van nevelve”⁴. A szubjektum, tehát, arra van szocializálva, hogy ebbe a környezetbe simuljon bele, ebbe a környezetbe kényelmesedjen bele. Ennél fogva pedig a hagyományos fékek és ellensúlyok már nem működnek, az ember társadalmát és a szubjektumot szinte láthatatlan módon meghatározza a technika. Ennek a létállapotnak, folyamatnak pedig a következménye a szubjektum szabadságának felszámolása lehet. Ahogy írja „A csak birtokbavételre irányuló megértés a barbárság racionalizálása, s ez civilizációnk szelleme. [...] a technikai rendszer szakértői teremtik, illetve váltják ki a választási helyzetet.”⁵ Azaz amikor a szubjektum látszólag a választás, döntés szabadságát éli meg a technika környezetben, reflexió nélküli használat során, valójában autonómiát és szabadságot feladó egyénnek nevezhető létezőként sodródik abban, amit a technika szerzői, mint választást elé helyeztek. A technikai környezetként tételeződése a megfelelő reflexió nélkül végső értelemben tehát a szubjektum szabadságát, és a szabadságból következő méltóságát, emberségét számolja fel.

Mintegy negyven évvel később, hasonlóan Ellulhoz, de immár a digitális technológia társadalmi problematikájára irányítja a figyelmet Shosana Zuboff *A megfigyelői kapitalizmus korszaka* (2019) című monográfiája. Ő is az emberi szabadság felszámolódása ellen fogalmazza meg a digitalizációt, hálózatosodást érintő kritikáját. Egyfelől felhívja a figyelmet arra, hogy az ember tárgyiasul, amennyiben adattá, kiszámítható profilúvá tehető, és ebből aztán vadkapitalista módon tőke kovácsolható. Ahogy fogalmaz, a felügyeleti kapitalizmus által „az életünket egyoldalúan adattá alakítják, kisajátítják és újrafelhasználják a társadalmi ellenőrzés új formáiban, mindez mások érdekeinek szolgálatában és anélkül, hogy tudnánk és védekezhetnénk”⁶. A felügyeleti kapitalizmus tehát eszköztelenül hagyja a szubjektumot, miközben adattá, kiszámítható profillá redukálja, hogy ebből aztán szinte minden

⁴ Uo.

⁵ Uo., 17.

⁶ ZUBOFF, SHOSHANA: *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Paperback edition, London, Profile Books, 2019, 57. (Ahol nem jelzem máshogy az idegennyelvű szövegek magyar fordítás az enyém – A.ZS.) „our lives are unilaterally rendered as data, expropriated, and repurposed in new forms of social control, all of it in the service of others’ interests and in the absence of our awareness or means of combat”

korlátozás nélkül cégek vagyont kovácsolhassanak. A szubjektum adatosodása a rabszolgaságnak egy új, előzmény nélküli formája. Ezen felül pedig Zuboff kiemeli, hogy ez az adatosodás látszólag nem kényszerből jön létre, hanem az egyén önként adja át magát. A megosztás kultúrájában látszólag belülről fakad az autonómia és szabadság feladása, és az adatok alapján elkészített profil kiszámíthatósága. Az egyén leigázása itt nem külső erőszak segítségével történik, hanem számos egyéb, inkább látszólag belső okból. Zuboff 16 okát sorolja fel annak, hogy az egyének miért is adják oda adataikat, és rabszolgásítják magukat.⁷ Ezen 16 ok az én olvasatomban visszavezethető arra, hogy az algoritmusok az örömrzés növelésével, az örömhányából adódó félelem, és egyéb pszichológiai kényszerek, valamint a tudatlanság segítségével kötik az egyént a közösségi platformokhoz és az ingyenes szoftverekhez.

Az otthonosság gondolatát, amely nem választható el az örömrzéstől, viszi tovább a koreai-német kultúrfilozófus Byung-Chul Han a „hyperkulturális turista” fogalmában. Ahogy Han érvel:

*Eleve otthon, a hiperkulturális turista vagy máshol van, vagy éppen úton jár. Nem arról van szó, hogy turistaként hagyjuk el otthonunkat, hogy később bennszülöttként térjünk vissza. A hiperkulturális turista már akkor is turista, amikor otthon van. Még mindig itt, már ott van. Soha nem érkezik meg a végcélhoz.*⁸

A hiperkulturális turista fogalma annyiban egészíti ki az előzőeket, hogy a ma digitalizált szubjektuma abban a dinamizmusban létezik, hogy egyszerre mindig az otthonában van, otthon van, az otthon kényelmében, biztonságában, azonosságában, de egyszerre mindig, pillanatról-pillanatra máshol, és ezért soha sincs otthon. A hiperkulturális turista ennél fogva mindig a lehetőségek, választások óceánjában iránytű nélkül, céltalanul téblábol. A lehetőségek óceánja kínálta szabadságot azonban nem tudja kihasználni, sehonnán sem megy sehova, és ezért a megérkezés, a visszatérés örömetől fosztatik meg. A hiperkulturális turista tehát az a céltalanul, a beteljesedést soha el nem érő csellengő szubjektum, akire nem vár a megérkezés, és ezáltal a megváltás öröme és beteljesedése sem.

Miután vázoltuk a technika és egyén, illetve társadalom viszonyrendszerét a következő következtetéseket vonhatjuk le. A technokrata beállítódás, azaz a technológia fejlődés reflexió nélküli hajszolása elszigeteli a szubjektumot, degradálja, rabszolgává teszi. A szubjektum több szinten is degradálódik, rabszolgává silányul. Először is, mint olyan létező, aki ugyan eleve integrálódik a technikába, mint környezetbe, és abból nem lát ki, nem tudja a szellem szolgálatába állítani, mert nem is

⁷ Uo., 321–324.

⁸ HAN, BYUNG-CHUL: *Hyperculture: Culture and Globalization*, Cambridge Medford, Polity press, 2022, 29. „Already at home, the hypercultura tourist is either somewhere else or on the go. It is not that we leave our houses as tourists in order to return later as natives. The hypercultural tourist is already a tourists when at home. Still here, he is already there. He never arrives at a final destination.”

veszi észre. A technikai környezetnek tehát abban az értelemben válik rabszolgájává, hogy a technika kínálta lehetőségek, megoldási módszertanokhoz rendezi be az életét, ebből kilépni nem tud, mégha akarna sem. Másfelől a szubjektum szolgálai mi-voltát jellemzi, hogy adattá, adatból profilkészítés produktumává válik, hogy a produktumok hálójának részévé váljon. Mindezt pedig saját önszántából teszi, hiszen a technikai környezet adta lehetőségekkel látszólag szabadon él az önkifejezés, mások számára való identitásalkotás céljából. Harmadsoron pedig a mindig otthon levő otthontalanság, céltalanul, ezért soha meg nem érkező turistává válik a szubjektum, amikor a lehetőségek tengerében beteljesedés nélküli választásokban oldódik fel.

Ahogy a fent említett szerzők, Ferenc pápa sem azt állítják, hogy ebből a helyzetből nincs kiút, hiszen a szubjektum létállapotának feltérképezése nem arra szolgál, hogy eleve a pesszimizmus hálójában vergődjünk, hanem csak mélyreható elemzéseik révén felhívják a figyelmet a jelen állapotban rejlő kockázatok lehetőségére. Ennélfogva annak kimunkálására van szükség, hogyan szerezhető vissza az egyén szabadsága, autonómiája a technológia, jelesül a Mesterséges Intelligencia korszakában. Ennek a kimunkálására ugródeszkeként ismét Ferenc pápa gondolatát szeretném idézni, ami az egyetem fogalmát illeti.

A Mesterséges Intelligencia nevei

A technokrata gondolkodást elkerülendő az egyetemnek a Ferenc pápa megfogalmazta hivatását kell betöltenie. Ahogy a dokumentumban olvassuk, az egyetem az a hely, „ahol a gondolat születik, növekszik és érlelődik, nyitott és szimfonikus; nem egyhangú, nem zárt, hanem nyitott és szimfonikus.”⁹ Ebben a szellemben szeretném szemügyre venni a jelen technológiát, hogyan alakultak a nevek, amelyek leírják, és egyszerre az ember hozzáállását is megfogalmazzák a technológiához.

Először is kezdjük egy vázlatos kultúrtörténeti áttekintéssel, amelyben a nevekre és azokhoz kapcsolódó kulturális jelentésekre hívom fel a figyelmet, mégpedig arra a történetre, amely a fizikai jellegzetességektől a látszat hatalmáig vezet. A számítógépek és azok hálózatba rendeződésének első divatos neve az „e” betű volt, ami arra hívta fel a figyelmet meglehetősen neutralitással, hogy ami eddig analóg volt, mostanra elektromos lett, a postai levélből lett az email. Úgy tűnik, az elektromosság, mint fizikai tényező tűnt fontosnak a hősidőkben. A 2000-es években az elektromosságtól átléptünk a digitális világba, vagyis egy absztrakciós szinttel feljebb kapaszkodtunk, és jutottunk el az elektromos fázis jelenlététől és hiányától a számok világába, hiszen a digitalizáció számmá (digit) alakulást jelöl, ahol az elektromos jelet már számmá, 1 és 0-vá alakítva találtuk fontosnak. A fizikai neutralitástól léptünk át a számok csodálatos, szimbolikus világába.

⁹ FERENC PÁPA: *Beszéd az egyetemi és kulturális élet képviselőihez.*

A következő nagy lépés a nevek területén az antropomorfizációé lett. A számok világából átléptünk az okos világba, és minden „smart” lett: a hűtőtől a karórán keresztül a telefonig, ahol az okos eszköz annyiban antropomorfizálódott, hogy az emberi tevékenységhez hasonlóan helyzeteket, pontosabban helyzeteket leíró adatok elemzett, és ez alapján döntést hozott meglehetősen egyszerűséggel és csak egy nagyon pontosan körülhatárolt problémát illetően. Ami pedig kifejezetten újdonság volt az okos eszközökben, hogy megteremtették a kapcsolatot a fizikai világ és a digitális világ között érzékelőkből származó adatok és a felhőben az adatok elemzése, és jel küldése révén a való világban. A technológia neve pedig a Dolgok Internete (Internet of Things, IoT, vagy egy kicsivel később az Internet of Everything, IoE). Egy egyszerűen, házilag is megvalósítható példa erre a szobanövények öntözésének automatizálása lehet: egy nedvesség érzékelőt telepítünk a virág földjébe, ami rendszeresen küldi a föld nedvességtartalmának értékét, amit a számítógép regisztrál, és amikor elér a szárazság tekintetében az érték egy küszöböt, akkor a számítógép beindít egy szelepet, kinyitva ezzel a csapot egy megadott időtartamra, majd elzárja. Minderről pedig egy előre megírt emailt elküld a tulajdonosnak, hogy a virágot megöntözte, legyen további szép napja. Mindehhez pedig néhány ezer forintból meg lehet vásárolni az eszközöket, mert elegendő egy RaspberryPi és egy wifivel felszerelt szenzor, egy elektronikusan nyitható szelep, illetve egy tucat sor kód például Python nyelven. Ebben az antropomorfizálódó digitális világban a gyakorlati problémamegoldó képesség, az okosság lett tehát az új divat. Az okosnak nevezett technológiát kiegészítette egyelőre még csak szinte szinonimaként az „I” betű használata, amely az intelligens és interaktív tevékenységet hívatott jelezni (iPod, iPhone). Az okosságtól pedig a 2020-as évekre már az intelligencia irányába tettünk lépést, ami nem az eszköz okosságát, hanem annak intelligenciáját, nem az instrumentális gyakorlatorientált kifinomultságát helyezte előtérbe, hanem az emberi identitás mindenre kiterjedő figyelmét és a világban való emberit imitáló tájékozódás általános kifinomultságát. A felhasználó teljesen koherens módon elbeszélgethet egy MI alkalmazással, megoszthatja vele legféltettebb titkait, lelkitanácsot kérhet. Az alkalmazás pedig fáradhatatlanul figyel, és válaszol teljesen emberinek tűnő módon, megértően, segítőkészen, hatékonyan. Azaz ez a rövid története a neveknek arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a jelenségeket megfogalmazó nevekben az elektromosság fizikai valóságától néhány évtized alatt eljutottunk az emberiség imitációjáig, a fizikai valóságtól a látszatig.

Az emberi intelligenciát imitáló Mesterséges Intelligencia neveit is érdemes szemügyre venni. Először is arra a distinkcióra érdemes felhívni a figyelmet, ami a Mesterséges Erős/Mély Intelligencia és a Mesterséges Szűk/Gyenge Intelligencia között tételeződik. Az előbbi azt jelenti, hogy egy olyan algoritmusról van szó, amely önállóan cselekszik, magától kezd egy folyamatba, és ki is vitelezi azt számos különböző tevékenységi területet felölelve, mintegy az öntudat imitációjaként. Nem meghatározott feladatok kivitelezésére van, hanem képes gondolkodást, tanulást

imitálni, és a megszerzett ismereteket egészen más helyzetekben alkalmazni. Ilyen-nel találkozunk a *She*, az *Ex machina* vagy a *Terminátor* filmekben. A mesterséges erős intelligencia azonban bár nem elvi lehetetlenség, de egyelőre nem létezik. Ezzel szemben a Mesterséges Szűk Intelligencia egy bizonyos feladat megoldására irt alkalmazás nagyon specifikus kontextusban, mint például arcfelismerés, önvezető autó vezérlése, szöveg-, kép-, videó- és zenealkotás. Ennek esetében arról van szó, hogy az ember egy feladattal bízta meg a gépet, azaz az alkalmazás nem önállóan, mintegy magától kezd el működni, továbbá nem általában tudja imitálni az egyén világban való tájékozódásának és cselekvésének képességét, hanem specifikus feladatok kivitelezésében. Tevékenységében nagyon hasonló a Mesterséges Szűk Intelligencia az okos, intelligens eszközökhöz, ám annyiban eltér tőlük, hogy sokkal szofisztikáltabb módon emberihez hasonló tevékenységet mutat.

Ennek a Mesterséges Szűk Intelligencián alapuló algoritmusoknak is több neve létezik a szakirodalomban és az alkalmazások neveiben. Például a leginkább ismert alkalmazás, ami 2022 novemberében robbant be a köztudatba a ChatGPT. Ez egy olyan alkalmazás, amit olyan feladat elvégzésére hoztak létre, mint általános és koherens szövegek létrehozása: erre utal a Chat, azaz csevegés szó. Nem tudományos szövegek, nem irodalmi szövegek, hanem olyan szövegek, amik általában az emberi kommunikációt jellemzik. Ügyes kérésekkel azonban az általános feladatokon belül megfelelő stílusjegyek megadásával akár tudományosnak, irodalminak tűnő szöveget is tud alkotni. További információt rejt a GPT betűszó, amely kibontása a Generative Pretrained (előtanított) Transformer. A név a technológiára utal, amely abban áll, hogy egy nagy nyelvi korpuszon mintázatokra betanítva a mélytanulás módszertanával képes szövegeket koherens, emberi szöveghez hasonlító szöveget létrehozni, pontosabban egy nagy szövegkorpuszt átalakítani egy rövid válasznak tűnő szöveggé. Ugyanezt a lehetőséget tartogatják a képeken, zenéken, videókon tanított más alkalmazások. De ugyanezen a módszertanon alapul más adathalmazokon való mintázatfelismerés, és a mintázat alapján egy szöveges elemzés generálása is, amit egyébként számos természettudományos tudományterületen segíti a kutatók munkáját.

A generatív technológia kifejezést tovább árnyalhatjuk, ha kultúrtörténeti szempontokat érvényesítve a jelenséget pontosabb terminusokkal jelöljük. Lev Manovich, a digitális kultúra és művészet elismert szakértője 2023-ban megjelent könyvében amellet érvel, hogy valójában az alkalmazás megkülönböztető jegye, *differentia specificá*ja nem a generálás, hiszen azt a módszertant más művészeti irányzatok már régóta használják, hanem az, hogy prediktív technológián alapul, és ezért Manovich „prediktív média”-nak¹⁰ nevezi. A szöveget ugyanis a felhasználó kérdése-kérése alapján úgy alkotja meg, hogy a saját maga felismerte és a betanított szabá-

¹⁰ MANOVICH, LEV: *Seven Arguments about AI Images and Generative Media*, in *Artificial Aesthetics* (np.: np., 2023), 1–25, 9, <http://manovich.net/content/04-projects/168-artificial-aesthetics/lev-manovich-ai-aesthetics-chapter-5.pdf>.

lyok alapján statisztikai alapon a következő szót/tokenet látja előre. Egy másik nyagon kifejező terminus arra helyezi a hangsúlyt, hogy az alkalmazásnak mindig szüksége van arra, hogy valaki meghívja egy kéréssel-kérdéssel. Chris Chesher, *Invocational media: reconceptualising the computer* című 2024-ben megjelent könyvében „invokációs média”-nak¹¹ nevezi az ilyen alkalmazásokat, amelyek mindig készen várnak arra, hogy valaki megszólítsa, és a kérdés-kérés elindítson egy nagyon komplex folyamatot, amely a kérdés-kérdés nyelvi feldolgozásával kezdődik és egy szöveg generálásával ér véget.

Összefoglalva tehát amikor mesterséges intelligenciára utalunk, valójában specifikus feladatok elvégzésére nagyon szűk kontextusban működő alkalmazásokra gondolunk. Ezen alkalmazások generatívak, azaz egy adathalmazon mélytanulási módszerrel betanítva egy bizonyos eredményt generál, alakít át egy adott kérdés tekintetében. Prediktív, amennyiben nem teljes képpel, világismerettel, a világ ismeretén alapuló gondolkodás képességével rendelkezik, hanem statisztikai alapon csak a következő kis adatot hozza létre az előző adatok alapján, legyenek azok szavak vagy pixelek. Illetve invokációs, amennyiben nem önállóan jár el, hanem a folyamat elindításához egy külső tényezőre, pontosabban az emberre van szüksége. Ez tehát az a technológia környezet, amelybe a szubjektum integrálódik, amely tevékenységi mintákat generál, amelyben a szubjektum adata egyszerűsödik, amelyben a hiperkulturális turista jellegzetességeit mutatja. Ez tehát az a technikai környezet, amelyben lehetőséget kell teremteni a szubjektumnak a szabadságra, autonómiára.

Mesterséges intelligencia, az egyetem és az egyén

Mindezek fényében pedig érdemes röviden megfogalmazni, mi is oktatóként a feladat az így felismert Mesterséges Intelligencia valóságában. Ferenc pápa útmutatása ismételten rendkívül fontos az egyetem küldetése tekintetében: „Elmélyül a szemlélődésben és olyan embereket formál, akik nincsenek kiszolgáltatva a pillanatnyi divatnak, hanem szilárdan meggyökereznek a dolgok valóságában.”¹² Mit jelent tehát ez az emberformálás, mint oktatói tevékenység?

Először is ismeretek átadása, hogy ne pillanatembereket formáljunk, hanem szilárdan a dolgok valóságban gyökerező embereket. Ezek az ismeretek magukban foglalják azt, hogy a divatoknak nem kell bedőlni, sem félni, sem fetisizálni, sem tabusítani, sem mérlegelés nélkül ünnepelni a technológiát nem érdemes. Meg kell érteni a technológia működési mechanizmusait, céljait és korlátait, nevén kell nevezni. A helyén kell kezelni a technológiát, rá lehet hagyatkozni távolságtartóan, az éppen használat és elengedés dialektikájában. Mindez magában foglalja nemcsak a tech-

¹¹ CHESHER, CHRIS: *Invocational Media: Reconceptualising the Computer*, New York-London-Oxford-New Delhi-Sydney, Bloomsbury Academic, 2024, 6.

¹² FERENC PÁPA: *Beszéd az egyetemi és kulturális élet képviselőihez*.

nológia történetét, hanem azt is, ahogy a technológia kifejti hatását a társadalomban, ahogy gyakorlatokat alakít ki a társadalomban, ahogy hatást gyakorol a társadalom, kultúra alakulására. Fel kell ismerni, hogy a technológia megjelenésével a számítógép-ember kommunikáció új fázisába lépett, hogy ennek a kommunikációnak milyen útvesztői, és milyen lehetőségei vannak. Ezen belül pedig meg kell tanítani a prompt-engineering alapjait, azaz azt, ahogy az alkalmazásokkal hatékonyan lehet kommunikálni, hogy a kívánt eredményt el tudjuk érni, a célt pontosan meg tudja a hallgató fogalmazni.

Míndezek mellett érdemes figyelmet fordítani a MszI-án alapuló alkalmazások etikai oldalaira is, amik magukban foglalják a tanulás alapjául szolgáló korpuszok megismerhetőségét, illetve az alkalmazások használatának jó, és tisztességes gyakorlatait. Az előbbi esetében az Open Source Initiative AI mozgalom tevékenységére érdemes felhívni a figyelmet, amely arra helyezi a hangsúlyt, hogy kidolgozzanak egy mindenre kiterjedő kritériumrendszert, amely lehetővé teszi megállapítani, vajon egy gépi tanuláson alapuló alkalmazás nevezhető-e nyílt rendszernek.¹³ Ehhez hasonló kezdeményezés ezen a területen a XAI (Explainable Artificial Intelligence), amely arra hívja fel a figyelmet, hogy az alkalmazás fekete dobozát, amennyire csak lehetséges, fel kell nyitni.¹⁴ Továbbá ide tartozik a MI alkalmazások regularizálást kodifikáló dokumentumok ismerete, például a 2024-ben megjelent Európai Parlament által jegyzett törvénykezést.¹⁵

Az egyetemeknek különleges szerepe van a Mesterséges Intelligencia szerepét illetően. Ahogy Kurtz és mtsai fogalmazzák, az egyetemek feladata:

annak biztosítása, hogy az AI rendszerek ne állandósítsák vagy erősítsék az előítéleteket; az egyének magánéletének és biztonságának védelme; az AI rendszerek megbízhatóságának és biztonságának garantálása, valamint az AI döntések megmagyarázhatóvá tétele az emberek számára. A felelősségteljes mesterséges intelligencia célja olyan mesterséges intelligencia-technológiák létrehozása, amelyek pozitívan szolgálják az emberiséget, összhangban vannak a társadalmi értékekkel és normákkal, és hozzájárulnak a fenntartható fejlődéshez.¹⁶

¹³ „The Open Source AI Definition” – Draft v. 0.0.9”, Open Source Initiative, 2024. augusztus 22., <https://opensource.org/deepdive/drafts/open-source-ai-definition-draft-v-0-0-9>.

¹⁴ LONGO, LUCA (szerk.): *Explainable Artificial Intelligence. Part 1*, Communications in Computer and Information Science 1901, xAI, Cham, Springer, 2023.

¹⁵ „EU AI Act: First Regulation on Artificial Intelligence”, Topics | European Parliament, 2023. június 8., <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence>.

¹⁶ KURTZ, GILA – AMZALAG, MEITAL – SHAKED, NAVA – ZAGURI YANAY – KOHEN-VACS, DAN – GAL, ERAN – ZAILER, GIDEON – BARAK-MEDINA, ERAN: *Strategies for Integrating Generative AI into Higher Education: Navigating Challenges and Leveraging Opportunities*, in *Education Sciences* 14, 5 (2024. május 7.): 503, <https://doi.org/10.3390/educsci14050503>.

Ennek a komplex feladatnak pedig része az, amit Chan úgy fogalmaz meg, hogy az egyetemek feladata „a mesterséges intelligencia használatára vonatkozó egyértelmű irányelvek kialakítása, beleértve az etikai irányelveket és a jogi felelősséget, annak érdekében hogy segítsék a hallgatókat és a munkatársaknak eligazodni ezekben az összetett kérdésekben.”¹⁷ Ez utóbbi feladatnak elvégzéséhez jó példákat találhatunk a Northeastern University of London¹⁸, Ulster University¹⁹ és a University of Edinburgh²⁰ honlapjain. Továbbá ugyancsak érdemes figyelemmel kísérni neves kiadók útmutatásait, állásfoglalásait, amelyek közül az egyik legfontosabb az Elsevier kiadó útmutatója szerzőknek²¹.

Másodszor azt is meg kell tanítani, hogyan lehet felelősségteljesen használni ezt az egyébként hasznos és szofisztikált technológiát. A felelősségteljes használat magában foglalja a generált eredményekhez való kritikai hozzáállást. Az alkalmazásoknak nincs valóságismeretük, csak betűsorokat és a pixeleket, hangokat számol, de ezek nem állnak össze világismeretté, így minden eredmény, ami koherensnek, meggyőzőnek tűnik, nem feltétlenül igaz is. Az adatok és eredmények helyessége, a premisszák és konklúziók igazsága ellenőrzést kíván, legyen az saját vagy mások által generált szöveges, vizuális vagy zenei tartalom. Az utóbbi jelentősége abban is áll, ne legyünk áldozatai esetleg terjesztői igaznak, hitelesnek tűnő, de valójában hamis híreknek, tartalmaknak.

A felelősségteljes használat magában foglalja továbbá, hogy a használat ne pótlékként jelenjen meg az emberi kapcsolatok helyett. Ferenc pápa helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy „Hány és hány elszigetelt, nagyon 'közösségi' és kevésbé közösségi ember él közöttünk, akik mintegy ördögi körben a technológia vigaszaihoz folyamodnak, hogy kitöltsék azt az ürességet, amelyet éreznek [...]”²². Ezzel kapcsolatban szeretném idézni Joseph Weizenbaum-ot, aki *Computer Power and Human Wisdom* című könyvében írja, a relatíve egyszerű, Doctor nevű csevegő programja kapcsán:

Megdöbbenett, hogy a DOCTOR-ral beszélgető emberek milyen gyorsan és milyen mélyen kötődtek érzelmileg a számítógéphez, és milyen

¹⁷ CHAN, CECILIA KA YUK: *A Comprehensive AI Policy Education Framework for University Teaching and Learning*, in *International Journal of Educational Technology in Higher Education* 20, 1 (2023. július 7.): 38, <https://doi.org/10.1186/s41239-023-00408-3>.

¹⁸ NORTHEASTERN UNIVERSITY LONDON, „AI Strategy 2023-24”, Northeastern University London, elérés 2024. július 26., <https://www.nulondon.ac.uk/academic-handbook/strategies/ai/ai-strategy/>.

¹⁹ ULSTER UNIVERSITY, „Guidance on Use of AI for Students”, Ulster University, 2023. szeptember 21., <https://www.ulster.ac.uk/learningenhancement/cqe/strategies/ai/guidance-for-students>.

²⁰ UNIVERSITY OF EDINBURGH, „AI Guidance for Staff and Students”, The University of Edinburgh, 2023. június 9., <https://www.ed.ac.uk/bayes/ai-guidance-for-staff-and-students>.

²¹ ELSEVIER, „Guide for Authors”, www.sciencedirect.com, elérés 2024. július 26., <https://www.sciencedirect.com/journal/journal-of-biotechnology/publish/guide-for-authors>.

²² FERENC PÁPA: *Beszéd az egyetemi és kulturális élet képviselőihez*

*egyértelműen antropomorfizálták azt. Egyszer a titkárnóm, aki hónapokig figyelte, ahogy a programon dolgozom, és ezért biztosan tudta, hogy az csupán egy számítógépes program, beszélgetni kezdett velem. Néhány szövegváltás után megkért, hogy hagyjam el a szobát. Egy másik alkalommal felvettem, hogy megbütykölhetsz a rendszert, hogy megvizsgálhassam az összes beszélgetést, amit valaki folytatott velem, mondjuk, egy éjszaka alatt. Rögtön azzal a váddal bombáztak, hogy amit javasoltam, az az emberek legintimebb gondolatainak kémkedését jelenti; egyértelmű bizonyíték ez arra, hogy az emberek úgy beszélgetnek a számítógéppel, mintha az egy személy lenne, akit megfelelő és hasznos módon bensőségesen lehet megszólítani. Természetesen tudtam, hogy az emberek mindenféle érzelmi kötődést kialakítanak a gépekhez, például a hangszerekhez, motorkerékpárokhoz és autókhoz. És hosszú évek tapasztalatából tudtam, hogy sok programozónak a számítógépéhez fűződő erős érzelmi kötődése gyakran rendkívül gyorsan alakul ki a géppel. Amire nem jöttem rá, az az, hogy egy viszonylag egyszerű számítógépes programmal való rendkívül rövid kapcsolat erős téveszmét tud kiváltani teljesen normális emberekből. Ez a felismerés arra készítetett, hogy új jelentőséget tulajdonítsak az egyén és a számítógép közötti kapcsolat kérdéseinek, és ezért elhatároztam, hogy el fogok gondolkodni ezekről.*²³

Ami igazán megdöbbentő ebben a történetben az az, hogy 1976-ban jelent meg a könyv, és az első beszélgető robot, az Eliza egyik első verziója volt a Doctor. Ennek fényében, a még szofisztikáltabb, még emberibbnek tűnő nagy nyelvi modelleken alapuló szövegalkotó programok sokkal könnyebben megtéveszthetik a felhasználókat, antropomorfizálódnak, és az egyént elszigetelik, sőt kiszolgáltatottá tehetik.

Egy absztraktabb szinten pedig azt is át kell adni a hallgatóinknak, hogy végeredményben az önismerethez is elvezet az intelligens alkalmazások helyes használata. Ez pedig összhangban van azzal ugyancsak, mint amire Ferenc pápa felhívta a figyelmet: „A kultúra elvezet minket önmagunk megismeréséhez.” Miképpen vezethet önismeretre egy szöveget, képet generáló alkalmazás? Primér szinten a felhasználó kérdéseire adott válaszok árulkodhatnak kulturális tendenciákról, előfeltevésekről, amelyeket adottnak veszünk. Ezek feltárása a saját kultúránk mélyebb megértéséhez vezethet, és ezáltal saját előfeltevéseinket és így magunkat is jobban megérthetjük.

Ennél továbbmenve szöveg, kép, videó, zene generáló alkalmazásokat jól használva saját magunkra is találhatunk annyiban is, hogy csak azért, mert valami jól hangzik, koherensnek és meggyőzőnek tűnik, szépnek látszik és hangzik, még nem szükségszerűen a miénk. Ha a pusztán generálásnál megállunk a használatban, való-

²³ WEIZENBAUM, JOSEPH: *Computer Power and Human Reason: From Judgment to Calculation*, San Francisco, Freeman, 1976, 6–7.

jában elidegenedünk magunktól, hiszen sajátunknak tekintünk valamit, ami valójában nem a miénk. Ha itt megállunk, rabszolgái leszünk végeredményben a technológiának, hiszen önmagunkat feladva elveszítjük autonómiánkat, függő viszonyba kerülünk a technikától. Tovább kell haladni az úton alapos utómunka, szerkesztés révén, hogy megtaláljuk saját ideális stílusunkat az alkalmazásokkal együttműködve, hogy ugyanúgy, csak jobban alkossunk szöveget, képet, zenét és videót, mint ahogy magunkban tennénk. Ehhez azonban ismerni kell, vagy lépésenként kell megismerni saját stílusunkat, azt, amik vagyunk, a nem pillanatnyi divatok, elvárások alakította valónkat, amiben mélyebben fedezhetjük fel Isteni képmásiségünk gyönyörűségét és egyediségét, azt, amik mi vagyunk értékeinkkel és törekvésünkkel együtt. Így az eszköz nem önmagunk kényelmes feladása lesz, hanem saját magunk mélyebb elfogadásának, megismerésének, tökéletesítésének eszközévé válhat.

Ha oktatóként az ismeretek átadásának, kontextualizálásának, a generatív, prediktív, invokációs Mesterséges Szűk Intelligencia megértésének, a kritikus hozzáállásnak és az önismeretre, és így szabadságra és autonómiára vezetésnek tudjuk szentelni az oktatói tevékenységünket, talán egy kicsit közelebb kerülhetünk annak az ideálnak a megvalósításához, amit Ferenc pápa hirdetett meg az egyetem küldetését tekintve. Az egyetem ugyanis „az egyetemesség és a szabadság központja, a humanizmus termékeny műhelye és a remény laboratóriuma legyen.”

Botos Máté

**A KONZUMIZMUS KÍSÉRTETE.
AZ EGYHÁZ VÁLASZA A FENNTARTHATATLANSÁGRA
MINT MORÁLIS PROBLÉMÁRA**

Absztrakt

A Magisterium következetesen tagadja, hogy az emberibb világ a materiális feltételek gyarapodásával lenne azonos. A kezdetleges marxi materializmustól a jelenkorunk fogyasztói társadalmáig ívelő fejlődés számos kérdést felvet, ilyen a fenntarthatóság kérdése is, amely a II. vatikáni zsinat óta állandó jelleggel megjelenik a katolikus egyházi tanításokban. A fenntarthatóság az Egyház tanításában napjainkra alapvető morális kérdéssé változott, az önkorlátozást igazságossági problémaként értékelve.

The spectre of consumerism.

The Church's response to unsustainability as a moral problem

Abstract

The Magisterium consistently denies that a more humane world is synonymous with an increase in material conditions. The development from primitive Marxist materialism to the consumer society of our time raises a number of questions, including the question of sustainability, which has been a constant feature of the teachings of the Catholic Church since Vatican II. Sustainability has become a fundamental moral issue in Church teaching today, with self-limitation being seen as a problem of justice.

„Magyarországon egymást követték azok az ideológiák, amelyek igazságként mutatkoztak be, de szabadságot nem adtak. És ez a veszély ma sem szűnt meg: gondolok itt a kommunizmusból a konzumizmusba való átmenetre. Mindkét «-izmus» közös vonása a szabadság hamis eszméje; a kommunizmus «szabadsága» olyan «szabadság» volt, amelyet rákényszerítettek az emberekre, amelyet kívülről korlátoztak, amelyben mások döntöttek; a konzumizmus «szabadsága» pedig egy szabadelvű, hedonista, eltorzult «szabadság», amely a fogyasztás és a tárgyak rabszolgáivá tesz bennünket. Milyen könnyű eljutni gondol-

...kodásra szabott korlátoktól, ahogy a kommunizmusban, a korlátok nélküli gondolkodásmódig, ahogy a konzumizmusban; a korlátozott szabadságból egy korlátok nélküli szabadságba. Jézus viszont kiutat kínál, amikor azt mondja, hogy az az igaz, ami az embert felszabadítja, ami az embert a függőségeiből és bezárkózásaiból kiszabadítja.” (FERENC Pápa: Beszéd az egyetemi és kulturális élet képviselőihez, Budapest, PPKE-ITK, 2023. április 30.)

A Felvilágosodás által megfogalmazott paradigmarendszer alapján hajlamosak vagyunk még ma is azt gondolni, hogy a haladás és a fejlődés két, egymással párban álló fogalom. Hajlamosak vagyunk feltételezni azt is, hogy a haladás lineáris és határozott cél felé tart, mely nem más, mint az ember boldogsága. A közelebről meg nem határozott boldogság fogalma azonban nem korfüggetlen: az elmúlt 250 év során számos változáson ment keresztül csak az európai civilizációban, és akkor más kultúrák definícióiról még nem is szóltunk. A ma embere mást ért szabadságjogok alatt, mint a francia forradalmárok – már ha azok egyetértettek egyáltalán a jelszavakon túl bármiben is. Mindenesetre Benjamin Constant egy olyan szabadságról beszél a régiek és a modernek kapcsán, amely alapvetően politikai jellegű.¹

Csakhogy a posztmodern ember a szabadságot nem a politikai jogok gyakorlásában, a jogegyenlőségben, vagy a szólás szabadságának biztosításában határozza meg, hanem a saját autonóm cselekvése szabadságát tartja ennek legfontosabb elemének. Az egyéni szabadság pedig szükségszerűen az egyéni boldogság-célok elérésére fókuszál. Ez napjainkban kettéválasztotta a világot a holisztikus gondolkodás és az általunk, európaiak által képviselt individuális szemléletmód képviselőire. Utóbbi esetben az egyéni szabadság és az abból következő boldogság legfőbb akadályozóit – a tekintélyeket – sorozatos forradalmakkal távolítottuk el az útból. Némelyiket erőszakkal (hagyományos, isteni legitimáción nyugvó, tekintélyelvű politikai hatalom); némelyiket részben erőszakkal, részben jogi okoskodással (egyházi világi, illetve spirituális hatalom); némelyiket pedig pusztán ignoranciával és a gúny eszközeivel tettük szalonképtelenné (szülői tekintély, az idősebb ember tekintélye stb.).² A morális fékektől elszabadított európai racionalizmus pedig a teremtett világ szentségét is relativizálta, amikor a tényeket és az érveket érzelmekkel és véleményekkel helyettesítette. S hasonlóképpen bánt el a környezettel is, dehumanizálva és számtalan módon pusztítva azt. A XVII. századdal színre lépő modernitás az ószövetségi ember és természet viszonyát teljes mértékben és saját azonnali jobbléte érdekében önkényesen félreértelmezve, a kereszténység nevében újrafogalmazta a két fél szerepét. Az ember többé nem gazdája, hanem haszonélvezője volt a világnak. Nem a rábízott javak gondos és felelősségteljes felügyelője, hanem hajcsárja, kiaknázója, leigázója. Mindez a jólét növekedésével és ennek következtében a népesség jelentős

¹ CONSTANT, BENJAMIN: *A régiek és a modernek szabadsága*, Budapest, Atlantisz, 1997.

² DELSOL, CHANTAL: *A világ gyűlölete*, Budapest, Typotex, 2019.

megnövekedésével járt ugyan, de újabb és minden korábbinál súlyosabb problémákat eredményezett.

A XVII–XVIII. század során kialakuló, a korábbi – sokak által statikusnak tartott – földjáradék-alapú gazdálkodási rendszert (közismertebb nevén a feudalizmust) a hitelen nyugvó befektetési rendszer váltotta fel Európa néhány területén.³ Ez a metódus a jelentős kockázatot ellensúlyozó kimagasló haszonnal járt, emiatt a földjáradék-alapú jövedelem lineáris növekedéséhez képest exponenciális jövedelemtermelést és ezáltal tőkefelhalmozást tett lehetővé. Ezt a folyamatot meglehetősen éles szemmel írta le Marx a *Tőke* első kötetében, a szemléletmódot „kapitalizmusnak” nevezve el.⁴ Azonban a haszonmaximalizálásra törekvő gondolkodásmód nem ideológia, hanem egy egyszerű techné, azaz egy olyan jövedelemszerzési metódus, amely kikerüli a különböző korlátozó tényezőket, mint például a szociális kötelezettségek, a morális korlátok, a jog tiltó rendelkezései. Ez pedig azt jelenti, hogy a technológiai fejlődés függvényében a kapitalista vállalkozói magatartás a piaci lehetőségekhez igyekszik igazodni, sőt, adott esetben alakítja is azokat. Amikor tehát Marx a kapitalizmust mint rendszert igyekezett leírni, a termelési módokat igyekezett meghatározni, mert úgy vélte, hogy aki a „termelőeszközök” birtokában van, azé a felelősség és az igazságosságot a termelésből származó jövedelmek méltányos elosztásához kötötte. Ez egy alapvető tévedésnek bizonyult. Ebben a korban (1891) már az egyházi tanítás is felveti azokat a problémákat, amelyekre a marxi elmélet nem tért ki: például a méltányos bér meghatározására. A munkás létfenntartása, több kell legyen a pusztta megélhetésnél, ebből el kell tudja tartani a családját, valamint képesnek kell lennie arra, hogy félretegyen belőle annak érdekében, hogy később maga is önálló vállalkozóvá válhasson (*Rerum novarum*). Másfelől – szemben a politikai, azaz hatalommegragadási célú – spekulációkat megfogalmazó marxizmussal az egyházi állásfoglalás a bismarcki modell kiterjesztését (általános és kötelező társadalombiztosítás) és a munkafeltételek javítását szorgalmazta. Ebbe nemcsak az éjszakai munka vagy a gyermekmunka tiltása tartozik bele, hanem a női munkaerő jobb anyagi megbecsülése is.

A kapitalista rendszer azonban nem pusztán a termelés, azaz a kínálat oldaláról értelmezhető, hanem a keresleti, azaz fogyasztói oldalról is. A XX. század és az azt követő két és fél évtized rámutatott arra, hogy az archaikusból modernné, az agráriusból urbánussá, a primer és szekunder szektorban dolgozókból inkább a terciér szektorban elhelyezkedőkből álló társadalom fogyasztói igényei a változással egyenes arányosságot mutatnak. A szolgáltató ágazat rendkívül gyors fejlődése olyan igényeket keltett és elégített ki, amelyekről a XIX. századi kritikusok nem is ál-

³ Ezek a – Róma által morális szempontból kifogásolt és ezért elítélt – gazdálkodási módok természetesen korábban is megjelentek már, akár a XIV. századi Flandriában, akár a XV. századi délnémet, illetve észak-itáliai térségben, vagy a század végétől a tengeri kereskedelemben – de csak mint néhány érintett kereskedő technikája. Ez az eljárás általánosan elfogadottá a XVIII. századtól válik.

⁴ MARX, KARL: *A tőke* (I. kötet), Budapest, Kossuth, 1973.

modhattak. Ezt a kort a jóléti állam és annak fogyasztói társadalma inkább jellemzi, mint a „termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételének” állítólagos igénye. Thomas Pikettynek a tőke modern kori helyzetét elemző művében rámutat arra, hogy az egyéni érdekkövetési stratégiák – a járadék-alapú tulajdonosi szerkezet és a fogyasztói szemlélet – hogyan egészítik ki és hogyan feltételezik kölcsönösen egymást a 3. évezred hajnalán.⁵ Ez a szemlélet nem pusztán a társadalmi konfliktusok elhárítását tette lehetővé (a cunami-hatással, azaz az epicentrumból induló lökéshullámok ott jelentéktelenek, az igazi pusztítást a távoli partvidékeken okozzák), hanem olyan új problémákat eredményezett, amelyekre sem a piac, sem az azt szabályozó állam nem volt felkészülve.

A fogyasztói szemlélet – nevezzük Ferenc pápa szavaival konzumizmusnak – ugyanis pontosan úgy hártotta át a felelősséget a környezet rombolásával, a harmadik világ kizsákmányolásával és az indokolatlan módon korlátlanak tekintett erőforrások minél gyorsabb elhasználásával, mint ahogyan azt a marxizmus által bírált kapitalista, majd a Lenin által megvalósított kommunista tervutasításos rendszer tette.

Ezt a gondolkodásmódot az Egyház is viszonylag korán bírálni kezdte. VI. Pál pápa a *Populorum progressio* kezdetű enciklikájában a következőkre hívja fel a figyelmet:

„Sem az egyének, sem a nemzetek nem tarthatják végső céljuknak az anyagi javak egyre növekvő bőségét. Minden gyarapodásnak két oldala van ugyanis: egyfelől szükséges az ember számára, hogy növekedjék általa emberségben, másfelől azonban béklyóba veri ugyanezt az embert, ha úgy törekszik rá, mint a legfőbb értékre, ami nem is engedi azután önmagán túltekinteni. Ilyenkor végül a szív megkeményedik, a lélek bezárul a másik ember előtt, s az emberek nem azért alkotnak csoportokat, hogy barátokra, hanem hogy haszonra tegyenek szert, ez pedig csakhamar szembeállítja Őket és megbontja közösségüket. Ezért a puszta gazdasági javak megszerzése mint folyamat nemcsak hogy megakadályozza az ember emberségének növekedését, hanem objektíve ellentétes az ember valódi nagyságával. Azok a népek vagy emberek, akiket megfertőz a fősvénység ragálya, az erkölcsi alulfejlettség legkézzelfoghatóbb tüneteit produkálják.”⁶

A Szentatya azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az anyagi jólét természetesen lehetőség is a felemelkedésre, de egyben veszély is, ha öncéllá válik. A jólét nem szükségszerűen távolít el a vallási igazságoktól, de az európai társadalmak elvallástalanodását figyelve ez a feltételezés nem feltétlenül igazolódik. Sőt, a jóléti társadalmak kiépülésével fordítottan arányos a vallási buzgalom fejlődése. Azt mondhatnánk, hogy

⁵ PIKETTY, THOMAS: *A tőke a 21. században*, Budapest, Kossuth, 2015.

⁶ VI. PÁL PÁPA: *Populorum progressio*, 19.

a fogyasztói társadalom terjeszkedésével a vallási relativizmus, a világnézeti semlegesség, a laicizmus és a szekularizáció folyamatai is egyre inkább teret nyertek. A jólét valójában sokkal nagyobb kísértés arra, hogy az ember vallási kötelezettségeit elhanyagolja, mint a nélkülözés. Azonban annak reménye, hogy a jólét révén az emberi élet felszabadulhat a különböző nehezítő körülmények súlya alól, kétséges. Maga VI. Pál is erre figyelmeztetett:

*„A szegényebb népek sohasem lehetnek elég óvatosak azzal a csábítással szemben, amely az anyagilag virágzó népek jóvoltából leselkedik rájuk. Ezek ugyanis műszaki fejlettségük és kulturális színvonaluk révén kiváló eredményeket tudnak felmutatni a maguk életében, példát adnak a szorgalmas munkálkodásra, aminek elsődrendű következménye – anyagi jólét. Nem úgy értjük, mintha ez önmagában véve akadályt volna a szellemi-lelki életnek; ellenkezőleg: a jólét birtokában „az emberi lélek felszabadul a tárgyak rabságából, és így akadálytalanabban emelkedhet föl a Teremtő imádatára és szemlélésére”.*⁷

A túlfogyasztás, az anyai érdekek kizárólagos követése a II. vatikáni zsinaton is megjelenik. A *Gaudium et spes* konstitúcióban az Egyház így fogalmaz:

*„Isten a földet minden kincsével együtt minden ember és minden nép használatára rendelte. Ezért a teremtett javaknak méltányos arányban kell eljutniuk mindenkéhez a szeretettől kísért igazságosság vezetése mellett. Bármilyen formája is van a tulajdonnak különféle és változékony körülmények között az egyes népek jogrendjében, a javak ezen egyetemes rendeltetésére mindig figyelni kell. Az embernek tehát, amikor a teremtett javakat használja, úgy kell tekintenie jogosan birtokolt vagyonát, hogy az nemcsak a sajátja, hanem egyúttal közös is, abban az értelemben, hogy ne csak önmagának, hanem másoknak is hasznára lehessen.”*⁸

A világ javainak használata tehát nem jár felelősség nélkül. A pusztá termelési és fogyasztási folyamat nem a létezés célja, hanem feltétele. Természetes, hogy a vállalkozó a – remélhetőleg tisztos – haszonra törekszik, de az ő attitűdje ezen túl kell terjedjen. A létezés legfontosabb eleme a méltóság, amelynek tiszteletben tartása vallási igazságon nyugvó erkölcsi kötelesség. Ám ha a társadalom ezeket a kötelességeket tehernek és korlátnak tartja és azt saját szekuláris törvényeivel hatálytalanítani kívánja, az Egyház az, amely ezellen felemeli a szavát és erkölcsi tekintélyénél fogva meg kell fogalmazza elvárásait a világ felé. Szent II. János Pál pápa így fogalmazott *Centesimus annus* kezdetű enciklikájában:

⁷ *Populorum progressio*, 41-43

⁸ II. Vatikáni Zsinat: *Gaudium et spes*, 69.

„Az Egyház elismeri a haszon jogszerű funkcióját, mint amely a vállalkozás jó működését jelzi. Ugyanis amikor egy vállalkozás nyereséget ér el, az azt jelenti, hogy a termelési tényezőket helyesen választották meg és az ember szükségleteit megfelelőképpen elégítették ki. De mégsem a haszon a vállalkozás egyetlen fokmérője. Előfordulhat ugyanis, hogy a gazdaságossági számítások helyesek, de a vállalkozás legértékesebb vagyonát képező embereket méltóságukban megalázzák és megsértik. Ez erkölcsileg nemcsak hogy megengedhetetlen, hanem nagy valószínűséggel a vállalkozás hatékonyságának is kárára van. A vállalkozás célja ugyanis nem kizárólag a haszonszerzés, hanem cél maga a vállalkozás is mint emberek közössége, mert az emberek különböző módon törekednek alapvető szükségleteik kielégítésére, és az egész társadalom szolgálatára alkotnak ilyen sajátos csoportot.”⁹

A haszon tehát – ahogy a pápa fogalmazott – legitim, ám a dologi nem írja felül az emberit, az általános jólét nem pusztán a fogyasztási lehetőségek kitégítését jelenti.

„Egy minőségileg még inkább megfelelő és gazdagabb lét igénylése önmagában véve törvényes. A hangsúly azonban az újfajta felelőségekre és az adott történelmi korszakkal járó veszélyekre tevődik. Azokban a helyzetekben, amelyekben az új szükségletek jelentkeznek és megfogalmazódnak, mindig megtalálható az embernek és igazi javának többé-kevésbé megfelelő szemlélete: a termelés és a fogyasztás megválasztásában kifejezésre jut az adott kultúra, mint az élet átfogó értelmezése. Ebből származnak a fogyasztási hajlamok. Amikor az új szükségleteket és kielégítésükre az új módszereket meghatározzák, mindenképpen a teljes emberképet kell figyelembe venni, amely átfogja léte minden dimenzióját, és fizikai és ösztönös világát alárendeli belső és lelki világának.”¹⁰

⁹ SZENT II. JÁNOS PÁL Pápa: *Centesimus annus*, 35.

¹⁰ *Centesimus annus*, 35. A Szentatya ugyanakkor a nevelésre és az oktatásra is felhívta a figyelmet, amikor ugyanebben a bekezdésben így fogalmazott: „Viszont az, aki közvetlenül az ösztöneire hagyatkozik és elvonatkoztat tudatos és szabad személyi mivoltától, a testi–lelkiegészségére gyakran káros és önmagában hibás fogyasztási szokásokat és életstílusokat alakíthat ki. A gazdasági rendszer nem tartalmaz olyan ismérveket, amelyek lehetővé tennék, hogy helyesen különböztessük meg az emberi szükségletek kielégítésének új és magasabb szintű formáit a ma divatos szükségletektől, amelyek az érett személyiség kialakulását akadályozzák. Átfogó nevelő és kulturális tevékenységre van tehát sürgősen szükség, amely magában foglalja a fogyasztók nevelését, hogy képesek legyenek okosan választani, továbbá a termelőkben és különösen a társadalmi kommunikációs eszközök szakembereinek körében a felelősségtudat kialakítását, anélkül, hogy a közhatalomnak be kellene avatkoznia.”

A szent pápa így folytatja:

„Az nem baj, hogy az ember jobban akar élni, de az már hiba, hogy a jobb életet olyan életstílusnak tulajdonítja, amely a birtoklásra, s nem a létezésre irányul; amikor többet akar birtokolni, nem azért teszi, hogy többé váljon, hanem azért, hogy az élvezet töltse be életét. Ezért olyan életstílust kell kialakítani, amelynek elemei az igaz, a szép és a jó keresése, valamint a többi emberrel alkotott közösség a közös fejlődés érdekében. Ezeknek az elemeknek kell a fogyasztási, takarékoskodási és a beruházási szokásokat meghatározni.”¹¹

A birtoklási és fogyasztási vágy¹² azonban súlyos környezeti kockázat forrása is: a véges erőforrásokkal rendelkező környezet nagyon sérülékennyé tudja tenni azt az ökoszisztémát, amelyben az ember él.

„A fogyasztás kérdése mellett az ehhez szorosan kapcsolódó ökológiai probléma is komoly nyugtalansággal tölt el. Az ember ugyanis, akit inkább a birtoklási és az élvezeti vágy, semmint a létezés és a növekedés óhaja vezérel, túlzásba viszi és mértéktelenül fogyasztja a föld és sajátjétének erőforrásait. A természetes környezet esztelen rombolása mögött egy antropológiai tévedés húzódik, amely – sajnos – nagyon elterjedt korunkban. Az ember, amikor felismeri, hogy munkája által képes átalakítani és bizonyos értelemben „megteremteni” a világot, elfelejti, hogy ezt a munkát mindig a teremtett dolgok eredeti isteni adományozása alapján végzi.”¹³

Az emberhez méltó környezet megteremtése, az emberi méltóság megőrzését szolgáló feltételekhez való ragaszkodás az egyházi álláspont legjellemzőbb vonása. Az emberi tényező tiszteletben tartása erkölcsi kötelesség, mert nemcsak a fizikai-természeti környezet, hanem az emberi közösségek – de az egyes személyiségek is – elveszíthetik eredendő méltóságukat. II. Szent János Pál pára erről így ír:

„A természeti környezet esztelen rombolásán kívül fel kell idézni az emberi környezet még súlyosabb rombolását, amelyre távolról sem szentelnek kellő figyelmet. Amikor az ember – még ha távolról sem a szükséges mértékben, de – teljes joggal fáradozik azon, hogyan mentse

¹¹ *Centesimus annus*, 36.

¹² „A fogyasztói társadalom kirívó fogyasztékosága a kábítószer terjedése, mely sérti az ember egészségét és méltóságát, s amelyet nem könnyű ellenőrizni. Terjedése a társadalmi rendszer súlyos zavarának jele, feltételezi az emberi szükségletek materialista és bizonyos értelemben romboló „olvasatát”. Így a szabad piacgazdaság újító törekvései végülis egyoldalú és nem megfelelő eredményre vezetnek. A kábítószer, s ugyanúgy a pornográfia és más fogyasztási formák, kihasználva a gyengék törekénységét, azt a lelki ürességet akarják betölteni, amelyet ők hoztak létre.” (*Centesimus annus*, 35)

¹³ *Centesimus annus*, 37.

meg a kipusztulással fenyegetett különböző állati fajok természetes környezetét, mert megérti, hogy valamilyen módon mindegyik hozzájárul a földi egyensúly fenntartásához, kevés gondot fordít a „humánökológia” erkölcsi feltételeinek védelmére. Isten nemcsak a földet adta az embernek, akinek – amikor rendelkezik felette – figyelembe kell vennie az eredeti szándékot, hogy mire kapta ezt a vagyont, hanem magát az embert is Isten ajándékozta önmagának, és ezért tisztelnie kell azt a természeti és erkölcsi struktúrát, amellyel felruházta. E vonatkozásban meg kell említenünk a modern urbanizáció súlyos problémáit, olyan urbanizációra van szükség, amely figyelembe veszi a személyek életét és tekintettel van a „munka társadalom-ökológiájára is.”¹⁴

A válságban lévő fogyasztói társadalom¹⁵ legfontosabb problémája alapvetően erkölcsi kérdés: a társadalom érdekeit is figyelembe venni kész gazdaság felfogása helyett egy öntörvényű és önérdék-érvényesítő gazdaság modellje bontakozik ki, amely morális szempontból azért bírálható, mert a fogyasztás egyedüli értékévé és értékmérővé válik benne. Azonban az emberi értékek nem kvantifikálhatóak.

„Ezek a bírálatok nem is annyira a gazdasági rendszert, mint inkább az etikai–kulturális viszonyokat támadják. A gazdaság valójában csak az egyik összetevője és dimenziója az emberi tevékenység sokféleségének. Ha abszolúttá válik, ha az ártermelés és -fogyasztás a társadalmi életben a központi helyre kerül, és minden mástól függetlenül a társadalom egyedüli értékévé válik, akkor az okot nemcsak és nem annyira magában a gazdasági rendszerben kell keresni, hanem abban, hogy a szociális–kulturális értékrend – miután nem ismeri el az etika és a vallás jelentőségét – meggyengült, és csupán a javak termelésének és a szolgáltatásoknak tulajdonít jelentőséget.”¹⁶

Az emberi szabadságot – ideértve a fogyasztás szabadságát is – abszolutizáló gondolkodásmód elfogadhatatlan, hiszen a jogok és köteleességek egyensúlya alkot méltányos viszonyokat. A valódi szabadság nem a fogyasztásban rejlik, hanem a javaktól való lelki függetlenség elnyerésében.

Azok a rendszerek ugyanis, amelyeket nem korlátoz észszerűen és előrelátóan a közhatalom – a spirituális hatalom támogatásával –, azok szükségszerűen súlyos veszteségekre kárhoztatnak másokat: vagy a világ más tájain élő és a „bűn struktúráiba” bekapcsolt társadalmakkal, vagy a következő generációkkal fizettetik meg az aktuális jólét számláját.

¹⁴ Centesimus annus, 38.

¹⁵ PONGRÁCZ ALEX – TÉGLÁSI ANDRÁS: *Szociális állam jóléti állam. Elméleti és történeti alapvetés*, in (szerk.) BÓDI STEFÁNIA – SCHWEITZER GÁBOR: *Alapjogok. Az emberi jogok alkotmányos védelme Magyarországon*, Ludovika, 2021, 295-310.

¹⁶ Centesimus annus, 39.

A fenntarthatóság tehát egyfajta észszerűségi és egyben erkölcsi parancsolattá nemesedett az elmúlt fél évszázad alatt. Ferenc pápa így fogalmaz:

„...sokan ismét tudatára ébrednek, hogy egy olyan valóságnak köszönhetően élünk és cselekszünk, amelyet előzetesen kaptunk ajándékba, és amely megelőzi képességeinket és létezésünket. Ezért amikor „fenntartható használatról” beszélünk, mindig figyelembe kell venni az egyes ökoszisztémák regenerációs képességét, különböző részterületeik és sajátosságaik szerint.”¹⁷

A Szentatya által kárhozottatott fogyasztói szemlélet¹⁸ azt eredményezi, hogy a hosszú távú érdekek – azaz a fenntarthatóság – áldozatul esik a rövid távú haszonmaximalizálási törekvéseknek. „A fogyasztói kultúra, mely elsőbbséget ad a rövid távú gondolkodásnak és a magánérdekeknek, túl gyors intézkedésekre készíthet vagy elnézheti az információk eltitkolását.”¹⁹

Pedig gazdasági – azaz adott esetben fogyasztási témájú – döntéseinknek következményei vannak és ebből a szempontból nézve alapvető fontosságú XVI. Benedek megállapítása: „A vásárlás nem pusztán gazdasági tett, hanem mindig erkölcsi cselekvés is.”²⁰ Ferenc pápa a *Laudato sí* kezdetű enciklikájában ennek tudatosítására törekszik:

„A kulturális és környezeti válság súlyosságának tudata új szokások kialakításához kell, hogy vezessen. Sokan tudják, hogy sem a jelenlegi fejlődés, sem a tárgyak és élvezetek pusztá halmozása nem elegendő ahhoz, hogy értelmet és örömet adjon az emberi szívnek, mégsem érzik képesnek magukat lemondani arról, amit a piac kínál nekik. Azokban az országokban, amelyeknek a legnagyobb változtatásokat kellene végrehajtaniuk fogyasztói szokásaikban, a fiatalok új ökológiai érzékenységgel és nagylelkű szellemiséggel rendelkeznek, és néhányan közülük csodálatosan küzdenek a környezet védelméért, de olyan erősen fogyasztói és jóléti közegben nőttek fel, amely megnehezíti más szokások kialakítását. Következésképpen egy nevelési kihívással állunk szemben.”²¹

Ez a nevelő feladat az Egyházra és annak intézményire, jelesül a katolikus oktatási intézményekre és főként a katolikus egyetemekre hárul. Tudatosítani kell a fogyasztás kultúrájának fenntarthatatlanságát és tisztában kell lennünk azzal, hogy a következő nemzedékek életét tesszük tönkre, lehetetlenítjük el, ha a jelenlegi állapotokhoz ragaszkodunk.

¹⁷ FERENC PÁPA: *Laudato sí*, 140.

¹⁸ „Annak a politikai magatartásnak a drámája, amely azonnali eredményekre törekszik, és amelyet a fogyasztói szemléletű rétegek is fenntartanak, kiprovokálja a rövid távú növekedés szükségességét.” (*Laudato sí*, 178.)

¹⁹ *Laudato sí*, 184.

²⁰ XVI. BENEDEK PÁPA: *Caritas in veritate*, 66.

²¹ *Laudato sí*, 209.

„A jövő nemzedékekre rengeteg romot, sivatagot és szennyet hagyhatunk. A fogyasztás, a pazarlás és a környezetkárosítás üteme meghaladta a bolygó lehetőségeit; olyannyira, hogy a mostani életmód, mivel nem fenntartható, csak katasztrófákhoz vezethet, miként egyes térségekben már ténylegesen visszatérően ez történik. A jelenlegi egyensúlyvesztés hatásainak enyhítése attól függ, mit teszünk most, különösen, ha figyelembe vesszük azt a felelősséget, amelyet nekünk tulajdonítanak azok, akiknek majd viselniük kell a legsúlyosabb következményeket.”²²

A világi normarendszerek is hasonlóképpen sürgetik a morális alapú korlátozásokat: a Riói nyilatkozat a környezetről és a fejlődésről 1. alapelve így fogalmaz: „a fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak”.²³ Ferenc pápa maga is utal ezekre a kezdeményezésekre, mint pozitív példákra.²⁴

A Szentatya ugyanakkor a fenntarthatóság legfontosabb kritikájaként a környezetvédelem terén elmaradt lépésekre utal – az enciklika szövegében csak rejtve utal a kyotói egyezményre, amit sem az USA, sem Kína nem írt alá, ezzel a felelősséget implicite meg is állapítja a jelenlegi helyzet miatt:

„A biológiai sokféleség védelmével és az elsivatagosodással kapcsolatban sokkal kevésbé jelentős az előrelépés. Az éghajlatváltozással kapcsolatban pedig sajnos nagyon kis előrelépés történt. Az üvegházhatású gázok kibocsátásának mérséklése őszinteséget, bátorságot és felelősséget követel, különösképpen a leggazdagabb és legszennyezettebb országok részéről. A fenntartható fejlődéssel foglalkozó ENSZ-konferencia, melyet Rio+20-nak neveznek (Rio de Janeiro, 2012), kiadott egy terjedelmes és hatástalan zárónyilatkozatot.”²⁵

Az enciklika hivatkozza az úgynevezett „Föld Chartát” is, amit Hágában fogadtak el 2000. június 29-én. Ez önmagában pozitív ugyan, de amíg ennek nem fog érvényt szerezni egyetlen nagyhatalom sem, addig ez nem fog érdemi változást előidézni.

Összességében tehát elmondható, hogy a nem a teremtett világ paradigmájában gondolkodó szekuláris ideológiák és mozgalmak is az egyre jelentősebb önmérsék-

²² *Laudato sí*, 161.

²³ *Riói nyilatkozat a környezetről és a fejlődésről*, 1992. június 14. <https://climeneews.com/rioi-nyilatkozat>

²⁴ „A pozitív tapasztalatok között említhetjük például a Bázeli egyezményt a veszélyes hulladékokról, amelyhez bejelentési kötelezettség, szabványok és ellenőrzési rendszer tartozik; de a kötelező érvényű [Washingtoni] egyezményt is, amely a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelmét szabályozza, és amely a tényleges végrehajtás ellenőrzésének kötelezettségét is magában foglalja. Az ózonréteg védelméről szóló Bécsi egyezménynek, valamint az ennek végrehajtásáról aláírt Montreali jegyzőkönyvnek és módosításainak köszönhetően az ózonréteg elvékonyodásának problémája – úgy látszik – a megoldás szakaszába lépett.” (*Laudato sí*, 168)

²⁵ *Laudato sí*, 169.

letre törekednek, a különféle környezetvédelmi mozgalmak az Egyházzal egybehangzó módon ugyanazt szorgalmazzák.

Ennek ellenére van egy fontos különbség: a katolikus álláspont nem antropocentrikus abban az értelemben, hogy nem csak az emberről gondolkodik, hanem a teremtett világ megőrzésének kapcsán Istenről is. Az embernek meg kell tanulnia hosszú távra tervezni és erre többek között a saját túlélése érdekében is szükség van (racionális érv):

„A természeti erőforrások fenntartható használatáért tett erőfeszítések nem haszontalan kiadást jelentenek, hanem olyan befektetést, amely már középtávon további gazdasági hasznot hozhat. Ha nem vagyunk szüklátókörűek, felfedezhetjük, hogy az innovatívabb és kisebb környezeti hatással járó termelés diverzifikációja nagyon nyereséges lehet. Meg kell nyitnunk az utat az olyan alternatív lehetőségek előtt, amelyek nem jelentik az ember kreativitásának és fejlődésre vonatkozó álmának gátját, hanem csak új csatornába irányítják ezt az energiát.”²⁶

Ferenc pápa szavaiból az az optimizmus árad, ami mind erkölcsi álláspontjának magasabbrendűségéből és az észszerűségéből egyaránt táplálkozik:

„A termelés diverzifikációja a lehetőségek végtelen tárházát nyitja meg az emberi értelem előtt, hogy alkosson és újítson, ugyanakkor óvja a környezetet és több munkahelyet teremtsen. Ez olyan kreatív mozzanat lenne, amely újfent képes kivirágoztatni az emberi lény nemességét, mert méltóbb – bátran és felelősségérzettel – arra használni értelmünket, hogy megtaláljuk a fenntartható és méltányos fejlődés formáit, az életminőség tágabb fogalmának keretében.”²⁷

A már VI. Pál által is bírált „túlfejlettség” motívuma Ferenc pápánál is megjelenik, mintegy mutatva a Katolikus Magisterium következetességét a kérdésben, amelynek alapján hol „kapitalizmus-párti”, hol „szocializmust támogató” pápákról beszéltek a politikai köznyelvben az elmúlt másfél évszázad alatt. Mindez természetesen téves, mert a Szentszék nem ideológiákhoz viszonyul, hanem önmagában fogalmazza meg azt, amit a katolikus hívők és minden jóakarató ember elé mérceként és erkölcsi kötelességként állít. Ez adott esetben a fogyasztásnak a fenntarthatóság érdekében való korlátozását is jelentheti.

„Mindenesetre, ha néhány esetben a fenntartható fejlődés a növekedés új formáihoz vezet is, más esetekben, látva azt a mohó és felelőtlen növekedést, amely sok évtizeden keresztül zajlott, azt is meg kell gondolni, hogy csökkentsük egy kicsit a sebességet, észszerű határokat húzzunk, sőt, hogy visszaforduljunk, mielőtt késő lenne. Tudjuk, hogy

²⁶ *Laudato sí*, 191.

²⁷ *Laudato sí*, 192.

tarthatatlan azok viselkedése, akik egyre többet fogyasztanak és pusztítanak, míg mások még emberi méltóságuknak megfelelően sem élhetnek. Ezért elérkezett az idő, hogy elfogadjunk bizonyos mértékű csökkenést a világ egyes részein, és arra fordítsunk erőforrásokat, hogy a világ más részein egészséges növekedés mehessen végbe.”²⁸

Összességében tehát önkorlátozó magatartásra, a fogyasztói szokásaink megváltoztatására van szükség első lépésként. Ám mindezek mögött ott rejlik a valódi, a legfontosabb – és épp ezért a legnehezebb – döntés: a fejlődésről alkotott felfogásunk gyökeres megváltoztatása. Amennyiben nem leszünk tisztában a rendelkezésre álló források végességének, úgy nemcsak gyermekeink, de már magunk számára is élehetetlen világot hozunk létre. Újra kell definiálni a fejlődést. Ferenc pápa szavaival:

„Azt a technológiai és gazdasági haladást, amely nem jobb világot és nem magasabb életminőséget hagy maga után, nem lehet fejlődésnek tekinteni. Sokszor az emberek valódi életminősége – a környezet pusztulása, a rossz minőségű élelmiszerek vagy egyes erőforrások kimerülése miatt – éppen egy növekvő gazdaság keretében csökken. Ebben az összefüggésben a fenntartható növekedésről szóló diskurzus gyakran félrevezető és felmentő eszközzé válik, amely elnyeli a környezetvédelmi diskurzus értékeit a pénz és a technokrácia logikáján belül, a vállalatok társadalmi és környezeti felelőssége pedig gyakran olyan tevékenységekre szűkül, amelyek marketingjüket és arculatépítésüket szolgálják.”²⁹

A fogyasztói társadalom nem teremt elégedett társadalmat: a világ leginkább megelégedett társadalma nem a világ legnagyobb piacán élő, a legnagyobb fogyasztást biztosító körülmények között élő népeké, hanem a Bruttó Nemzeti Boldogság koncepcióját kidolgozó himalájai miniállamé, Bhután lakóié, akik példát mutathatnak nekünk, a jóléti társadalmakban élőknek arra, amire a római Magisterium a XX. század közepe óta folyamatosan figyelmeztet – és amit ma már világszervezetek is sürgetnek.³⁰

Kísértet járja be Európát: a konzumizmus kísértete. Rajtunk áll, hogy a kísértetet okozta rettegést hagyjuk-e eluralkodni magunkon – vagy szembenézünk vele.

²⁸ *Laudato sí*, 192.

²⁹ *Laudato sí*, 194.

³⁰ Happiness: towards a holistic approach to development: resolution / adopted by the General Assembly of the United Nations. <https://web.archive.org/web/20171017150819/http://repository.un.org/handle/11176/291712> (2024.11.11.)

Kuminetz Géza

**A TUDOMÁNY LÁTÓHATÁRA ÉS A TUDÓSOK, ÁLLAMFÉRFIAK
FELELŐSSÉGE – KATOLIKUS SZEMMEL
(AVAGY EGY EMBERLEPTÉKŰ TUDOMÁNY LEHETŐSÉGE)¹**

Absztrakt

A tanulmány a tudomány értékelhetőségének, megítélhetőségének fontos szempontjait veszi számba úgy, hogy kiindulópontként megállapítja, ma – sajnálatosan – a szcientizmus, a tudomány megváltói szerepkörben való feltüntetése dominál. E szcientizmus ellenében elsősorban Kornis Gyula, Noszlopi László és Ernst Friedrich Schumacher konvergáló meglátásai kerülnek bemutatásra. E fontos szerzők egybehangzóan intenek, a bölcsességet nélkülöző tudás könnyen válhat a manipuláció eszközévé, a világnézetet nélkülöző tudomány könnyedén megfedelkezhet a vonatkozó erkölcsi dimenziókról, az egyoldalú racionalitás eszközzé silányítja az embert, a felhalmozott fragmentált tudásanyag foglya maradhat olyan antinómiáknak és ambivalenciáknak, melyeket csak átfogó bölcsesség oldhat fel.

**The horizon of science and the responsibility of scientists and statesmen
– through Catholic eyes (Or the possibility of a human science)**

Abstract

The paper takes stock of the important aspects of the evaluability and judgability of science, taking as a starting point that today, unfortunately, scientism, the presentation of science in the role of a saviour, dominates. In opposition to this scientism, the converging views of Gyula Kornis, László Noszlopi and Ernst Friedrich Schumacher are presented. These important authors unanimously warn that knowledge without wisdom can easily become a tool for manipulation, that science without a world view can easily forget the relevant moral dimensions, that one-sided rationality reduces man to a tool, that the accumulated fragmented body of knowledge can remain a prisoner of antinomies and ambivalences that only comprehensive wisdom can resolve.

¹ Ferenc pápa egyetemünkön tett látogatása első évfordulójának tiszteletére rendezett konferencia-kötetében készült tanulmány (PPKE 2024. május 08.).

„A tudomány diktatúrájában meghal
a művészi, költői és vallásos ember
és a robotok paradicsoma marad fenn csupán”.
(Owe Wikström)

„Szerettem az igazságot,
gyűlöltem a hamisságot,
ezért halok meg száműzetésben”.
(VII. Gergely pápa)

„... a bölcs
sürgés nélkül működik,
szó nélkül tanít,
nézi az áramlást, és hagyja, nem erőlködik,
alkot, de művét nem birtokolja,
cselekszik, de nem ragaszkodik,
beteljesült művét nem félti,
s mert magának nem őrzi,
el se veszíti”.
(Lao-ce)

A felismert igazság paradoxonja:
Csak ha Hozzá kötöd magad,
lehetsz igazzá, szabaddá, testvérré.
(K. G.)

1. Bevezetés

A tudományos technikai forradalom átalakította és egyre gyorsulóbb módon alakítja életünket, környezetünket. Ma már látjuk, tapasztaljuk ennek a folyamatnak nemcsak kedvező, de káros hatásait is. Ezért a tudomány mai megítélése ambivalens. A tudomány áldásai vagy inkább átkai tehát elsősorban helyes vagy helytelen felfogásaitól és praxisától függenek.

Ma egyrészt leginkább a szcientizmus uralkodik, vagyis a tudománynak szinte egyetemes üdvözítő, megváltó szerepet tulajdonítanak. A tudomány a kultúra szerves része, de nem mindenható. Horváth Balázs a tudomány istenítését a legszentebb mémjeink közé sorolja.²

Ám ez a tudományt magasztaló felfogás ténylegesen mit jelent? Milyen praxist hív életre? Kornis Gyula víziójával válaszolunk: „Korunk szellemének első [...] tragikus vonása az egyoldalú észak-kultúra, a merő racionalizmus. [...] Azt hisszük,

² Vö. HORVÁTH BALÁZS: *A fenntarthatóság pszichológiája. A környezeti problémák emberi oldala*, Budapest, 2020, 352-356.

hogy elég mindent megismerni, tudni, s akkor már a helyes cselekvés is biztosítva van: a morál a belátás, a fölvilágosodás eredménye. Nagyobb fontosságot tulajdonítunk ezért a tanításnak, mint a nevelésnek, az értelem kicsiszolásának, mint az akarat fejlesztésének. Pedig az erkölcsnek, mint önértéknek, az intelligencia csak végrehajtó eszköze. Az ész ismeretét éppúgy felhasználhatja a jó, mint a rossz akarat. [...] A pusztá ész az embert kíméletlenül elszemélyteleníti, pusztá quantummá süllyeszteni, eszközzé lefokozni iparkodik. [...] A mai társadalom rengeteg szociális baja, lelki elernyedtsége és melankóliája a patriarkálisabb korok idillikus világával szemben a hidegen számító és kíméletlen racionalizmusból fakad. Ugyancsak ez a forrása az egyoldalú naturalizmusnak, mely a világ lényegét az ésszerűen kezelhető anyagba vagy energiába helyezi s a szellemet csak ezek függelékének tartja. [...] Ha a természet törvényei uralkodnak mindenben, az emberben is: akkor az élet törvényei szabják meg az erkölcsöt is, a tény és a norma egy. Így keletkeznek auf naturwissenschaftlicher Grundlage etikák, melyek szerint nincsenek objektív önértékek, minden érték teljesen szubjektív és relatív. A magában igaznak és jónak nincsen értelme. Ez a relativizmus az értékfelfogás teljes anarchiájára, a világnézet teljes szétzüllesztésére vezet, mert nincsenek értékek és eszmények, melyekben szilárdan hinne az emberiség. [...] Így nincs az életnek igazi hajtóereje, rendeltetéstudata, nincs ratio vitae. Mivel nincs végtelen cél, fáradtság és ellaposodás következik be. A tömeg kezd világszerte uralkodni a maga félműveltségével, élvezetvágyával és ösztöneivel. A tömeg ízlése válik a kultúra mértékévé. A mai ember értéktábláján mintha egy érték mégis abszolút jelleget öltene: a gazdasági érték. Az értékhierarchiát ez a kiszámítható hasznossági érték monopolizálja: a kor pánökonizmusa minden egyéb értéket: vallást, művészetet, erkölcsöt, elméletben és gyakorlatban a gazdasági értéknek hajlandó alárendelni. [...] A kornak ebből az egyoldalú utilitarizmusából folyik túlzó technikai szelleme, mely szoros összefüggésben van fönnebb jellemzett racionalizmusával, naturalizmusával és relativista értékfelfogásával is. [...] A technika magában véve helyes cél híján nem vívmány. [...] Ha a tudomány szülte technika hasznos gépeket szerkesztett, azonban ezeknek gazdasági kihasználása közben a tőke önzése óriási embertömegeket kizsákmányolt: ezt nem a tudomány, hanem az emberi kapzsiság számlájára kell írunk. [...] Hiába találja fel a tudomány a gyógyító szereket, ha az emberi társadalomnak nincsen elég erkölce és akarata, igazságérzése és szeretete ahhoz, hogy ezeket alkalmazza”.³ A pánökonizmus mellé ma már hozzátehetnénk a pánpolitizmust, a világhatalmi szervezkedést, mely rabszolgáivá tette a tudományt és a tudósokat. A tudomány birodalma tehát nem szabad, s a tudomány világába erősen beférkőztek ideologikus elemek.

³ Vö. KORNIS GYULA: *Bevezetés a tudományos gondolkodásba. A tudomány fogalma és rendszere*, Budapest, 1922, 266-272.

Másrészt korunk a sarlatánok, vagyis az áltudományok és áltudósok kora. Ez is torzulata a valódi tudománynak. Vajon mit hoz az igazság utáni, nélküli világ?⁴ Mit kell tudnunk az igazi tudományról? Először is azt, hogy „se nem mágikus, se nem tökéletes. [...] A tudomány nehéz és szakképzettséget igényel, a bonyolult kísérletekből és megfigyelésekből pedig tehetség és ítélőképesség nélkül nem olvashatók ki az adatok. Ahol pedig tehetségről és ítélőképességről beszélünk, ott a kételynek és a vitának is helye van”.⁵ A tudósok is tévedhetnek, csakúgy mint a bölcsészek vagy a bíróságok. Ám a tudósok tévedései is okozhatnak tartós katasztrófákat.⁶ Lásd ózonlyuk, ölmozott benzin, heroin.⁷

Harmadrészt, mivel nincs meg a tudás egysége, nincs az életnek valódi rendje, ezért a valóság egymásnak ellentmondó részekre, mozaikokra töredezik az emberi tudatban és tevékenységben. Noszlopi László szerint korunk szelleme „abban különbözik régebbi korok szellemétől, hogy korunknak – nincs szelleme. Szellem helyett inkább szellemek sokaságáról beszélhetnénk, olyanokról, melyek részben áthatják egymást, részben harcolnak egymás ellen. A modern ember úgy érzi, hogy amíg egy értéknek odaadja, addig száz más értéktől elzárja magát. [...] A modern kultúra kritikusai már évtizedek óta kulturális válságot emlegetnek, vagyis azt az állapotot, amikor a korszellem az antinómiák és ambivalenciák között kátyúba kerül. Antinómia annyit jelent, hogy a gondolat mintegy fel van akasztva két ellentét között és ezek egymást kizárni látszanak, pedig mind a kettő mellett is, ellenük is egyaránt találunk érveket. Ambivalencia meg azt jelenti, hogy az értékelés két ellentétes, de egyformán kívánatos célkitűzés között elhatározásra jutni nem tud. Egyazon tárgyra vagy személyre két ellentétes, egymással összeegyeztethetetlen érzelem irányul, pl. szeretet és gyűlölet”.⁸

Az emberi élet egyik legnehezebb feladata az ambivalenciák és az antinómiák kellő feloldása, e zsákutcákból való kijutás. Ám ehhez valóban átfogó tudásra (bölcseiségre) és az igaz vallás hiteles megélésére kellene szert tennie az embernek, s ezeket kéne fenntartania a társadalmi tudatnak.⁹

⁴ Vö. BÁRDOS DÁNIEL – TUBOLY ÁDÁM TAMÁS: *Tudományok és áltudományok elhatárolásáról*, in BÁRDOS DÁNIEL – TUBOLY ÁDÁM TAMÁS (szerk.): *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*, Budapest, 2023,

⁵ Vö. COLLINS, HARRY: *Mi a tudomány és milyen szerepe lehet veszélyes időkben?* in BÁRDOS DÁNIEL – TUBOLY ÁDÁM TAMÁS (szerk.): *Emberarcú tudomány. Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*, Budapest, 2023, 8.

⁶ Vö. HORVÁTH, i.m. 324.

⁷ Uo. 324-335.

⁸ Vö. NOSZLOPI LÁSZLÓ: *A meghamisított szellem korszaka*, Budapest, 1947, 8.

⁹ Ezeknek az emberi létet szorongató harapófógnak a kényszeréből többféleképp ’szabadulhatunk’, ám ezek nem visznek a valódi szabadságra. Ilyenek a megalkuvás, az egyik oldal kizárólagos igenlése (a másik teljes ignorálásával, elutasításával), a nyers életakarat (ez inkább visszatér a barbarizmusba, semhogy elviselje a magasabb szellemi élet szülte ellentétek és problémák nyomását), az utópiákba menekülés (ez ábrándos világjavító elgondolások dédelgetése, a bennük való vakhit), az ellentétek misztikus egységébe vetett hit (ez az antinómiákkal szemben az Ab-

A tudomány esetében is „inkább fel kellene mutatnunk a szakma fontosságát a politikusoknak, és a szégyen kultúráját kellene erősítenünk a csalókkal szemben. Aljas dolog a tudományt azzal gyengíteni, hogy az igazságot feláldozzuk a haszon oltárán. [...] A feddhetetlenség központi szerepet játszik a tudományban, ugyanis olyan hivatás, amely a sikertelenségek ellenére sem a pénzt vagy a hatalmat keresi, hanem az igazságot. [...] A tudomány pontosan az, amit 'veritokráciának' hívhatnánk: egy igazságon alapuló demokrácia”.¹⁰

Ám ezt a veritokráciát csak az igazságra kíváncsi és csak az előtt hódoló tudósok, csakis a megbízható tudományos ismeretre építő politikusok, józan ítélőképességű polgárok tudják fenntartani.

Hogy lesz hát az emberből előbb kutató, majd tudós, s végül bölcs ember? A helyes értés, értelmezés és értékelés művészete ez. Annak a belátása és e belátás mindenkori szemmel tartani tudása, hogy előbb érteni, s csak aztán változtatni, különben elsokasodnak a nem szándékolt, megannyiszor káros hatások. Ám e habitus kialakulásához a tudósnak fejlődnie kell nemcsak a szakismeretekben, de tudománya világképében, világnézeti háttérében is. Látnia kell, hogy a tudomáynak halhatatlan nagy eszköz-értéke van. A tudomány révén a tudósnak felépül a maga szellemi gazdagsága is, személyiséget fejlesztő, kiteljesítő valósága, de jellemet sorvasztó hatása is. Hiszen a tudomány sem nélkülözheti az etika birodalmát, mondanánk, lényegi eleme az etikai dimenzió is.

A tudomány és a technológia haladása tehát nem üdvözít, kártékony mítosz ez – rabszolgává tesz, ám ha a tudományba és a technológiákba ismét lényegi elemként polgárjogot nyer a valódi etika, akkor a tudomány visszanyeri a maga helyes eszméjét, eszményét. Csak ezen az úton-módon kerülhetjük ki a szcientizmus és az áltudomány, a mágia (a tudás egyfajta hatalom is a dolgok felett) zsákutcáit, s tudjuk kellő módon kijelölni a tudomány látóhatárát, relevanciáját.

szólutumhoz fellebbez, ám mégsem tudja a mindennapi valóságban feloldani az ellentétet). Valódi megoldást kínálnak ellenben az alábbi lehetőségek: a paradox gondolkodás, mely megvilágítja az ellentét mindkét oldalát és közvetítője a magasabb egységbe jutásnak, valamint a humor, mely a „tragikumnak és komikumnak, optimizmusnak és pesszimizmusnak, komolynak és tréfásnak, megilletődésnek és nevetségesnek, lelkesedésnek és iróniának, könnynek és mosolynak, fenségesnek és mulatságosnak, szárnyalásnak és józanságnak stb., tökéletesen egységes életérzelemmé való összeolvasztása. Az életet a humor nagynek és kicsinynek, értékigenlőnek és értékellenesnek, tragikusnak és komikusnak egyaránt látja. [...] A humor tartós kedélyhangulat, életérzelem, amely az élet ellentéteit és ellentmondásait, nagy és kicsiny egyes érzelmeit újra meg újra szintézisbe, átfogó egységbe olvasztja össze, egyesíti”. Vö. NOSZLOPI LÁSZLÓ: *A világnézetek lélektana*, Budapest, 2012, 137-138. és 150.

¹⁰ Vö. COLLINS, i.m. 11-12.

2. A valóság és a tudomány viszonya: avagy a tudomány valósága és a valóság tudománya

A tudomány a valóságról próbál igaz ismeretet szerezni, s a tudósnak tudnia kell, hogy a valóság mindig nagyobb. Ezért a valóság kutatója egyszerre természettudós, filozófus, költő és teológus. S mindegyik nézőpont és módszer egyformán jogosult, s a köztük levő határok nem élesek, nem elzártak, hanem szerves kapcsolatban vannak, egymást mintegy kiegészítik, de azért sajátos hierarchiába rendeződnek.¹¹

2.1. A tudomány fogalmáról röviden

A tudomány „először is jelentheti mindazt a tevékenységet, mely igaz ismeretek megszerzésére irányul. Ebben az értelemben tehát a tudomány nem kész, már megállapított ismertek foglalatára, hanem folytonos kutatás új igazságok után. [...] Ettől az élő, aktív tudománytól, vagyis tudományos tevékenységtől meg kell különböztetnünk ennek eredményét: az ismereteknek azt a kész összefüggő rendszerét, mely pl. a tudományok kézikönyvekben található”.¹²

Adott tudomány a valóság egy részét adott szempontból, adott módszerrel vizsgálja. Ennek a tevékenységnek az eredménye a tételekbe rendezett igazságok összessége. Ezek tehát a megismerő ész objektivációi, melyeket tanulással felfoghatunk és alkalmazhatunk.

A tudomány végül nemcsak tevékenység, nem is csak annak eredménye, objektivációja, hanem jelentheti „magát azt a végső célt is, melyre a tudományos tevékenység irányul. Ez pedig az igaz ismeretek, azaz igazságok teljes rendszere. Ilyen értelemben a tudomány nyilvánvalóan csak logikai eszmény, mely felé az új ismeretek szerzése, igazolása és rendszerezése által folyton törekszünk”.¹³ Ebből adódóan a tudomány sohase befejezett, sohasem lezárt: Az igazságok száma bővíthet, azok egymás közti összefüggései árnyaltabbakká válhatnak, netán igaznak tudott-hitt ismeretet a későbbi tapasztalat megcáfol. De az is előfordulhat, hogy fontos igazságok feledésbe mennek, illetve a tévedéseket is száműzi a tudományos problématudatból. Tehát „nem az igazságok változnak és fejlődnek, hanem csak a rájuk vonatkozó emberi ismeret, vagyis a történetileg fejlődő emberi tudomány”.¹⁴

A tudományos ismeret továbbá igazolt, módszeres és rendszeres ismeret is, vagyis „igazolt ítéleteinket egységes összefüggésbe hozzuk, melyben mindegyiknek meg-

¹¹ Idézi (nem) kis kiegészítéssel Szent-Györgyi Albertet Benkő Antal. Vö. BENKŐ ANTAL: *Bevezetés a valláslélektanba*, Róma, 1979, 57. A tudománynak vallással, erkölccsel és művészettel való kapcsolatáról bővebben lásd: KORNIS GYULA: *Bevezetés a tudományos gondolkodásba. A tudomány fogalma és rendszere*, Budapest, 1922, 248-272.

¹² Vö. KORNIS, i.m. 7.

¹³ Uo. 8.

¹⁴ Uo. 8

van a maga sajátos helye és jelentősége. Minthogy az ítéletek tárgyai egymással különféle viszonyban állanak, minden igaz egyes ítélet szükségképpen önmagán túlra, más ítéletekre utal. A viszony (reláció) az a mozzanat, mely a látszólag elszigetelt igazságtól a tudományhoz, az ítéletek egységesen összefüggő rendszeréhez továbbhajt bennünket. [...] Az összefüggésnek a viszonyok fonalán továbbhaladó iránya rendesen nem vonalszerű (lineáris), hanem sokkal bonyolultabb: sugaras természetű (radiális), mert hisz végső elemzésben minden mindennel összefügg. Már az a körülmény, hogy a tudomány igazolt ítéletekből áll, túlvezet az egyes ítéleteken, mert ahhoz, hogy ez igazoltassék, már egyéb, vele valami viszonyban levő ítéletekre van szükség. Hogyan teszünk szert új tudományos ismeretre? Úgy, hogy ítéletünket már igazolt ítéleteink összefüggésébe, azaz rendszerébe próbáljuk elhelyezni. Ítéletünk igazságát éppen az bizonyítja, hogy a többi, már igazolt ítélettel összehangzik, velük logikusan megfér. Ha nem, akkor vagy ítéletünk nem igaz, vagy a régebbi, igaznak tartott ítéletek helytelenek s ezek módosítandók. A nagy tudományos forradalmak az utóbbi esetben lépnek föl: az ítéletek egész rendszere megdől egy új, kétségtelen ismereten, mely velük logikusan nem fér meg. [...] A tudomány fejlődése abban áll, hogy mi az igazságoknak ezt a végtelen hálózatrendszerét mindig jobban s nagyobb területen meg tudjuk ragadni. Maguk az igazságok mindig, időtlenül igazak, csak emberi felismerésük fejlődik, gazdagodik, bár így is örökre töredékes marad”.¹⁵

Természetesen, ugyanahhoz a tudományhoz tartozó igaz ítéletek különböző módon rendszerezhetők, újabb és újabb elméletekbe rendezhetők. Elvileg, ahogy gya­ rapszik adott tárgyra vonatkozó ismeretünk, annál átfogóbb elméletbe foglalhatók.

Végezetül azt is látnunk kell, hogy a tudományba nemcsak az igazolt ismeretek és mind átfogóbb rendszereik tartoznak, hanem szerves részét alkotják „azok a problémák, vizsgálatok, valószínű föltevések, fikciók és elméletek is, amelyek az érvényes ítéletekhez, igazságokhoz vezetnek”.¹⁶

A tudomány tehát olyan állítások rendszere, mely „arra szolgál, hogy egy meghatározott témakörre vonatkozóan és egy bizonyos szempont szerint ismereteket szerezzen és rendszerezzen oly módon, hogy állításainak igaz voltát meg tudja alapo­ zni, azaz egy vitában a mellette szóló érveket belátható módon elő tudja adni”. Továbbá „nincsen teljesen előfeltevés-mentes ismeret. Ez negatív megfogalmazása annak a felismerésnek, mely pozitív módon megfogalmazva így hangzik: minden ismeret, tudás (és ennél fogva tudomány) olyan alapvető meggyőződésekre épül, melyek nem bizonyíthatók. Abban az értelemben tehát, hogy nem minden állítás bizonyítható mindig egy másik állítás által, minden tudás valamiféle ’hitre’ épül”.¹⁷

¹⁵ Uo. 13-14. Íme, Kornis megfogalmazza már jóval Thomas Kuhn előtt a tudományos forradalmak létét, a tudományokat fejlesztő jellegüket.

¹⁶ Uo. 15.

¹⁷ Vö. WEISSMAHR BÉLA: *Hit és tudomány a katolikus teológia szemszögéből*, in *Magyar Tudomány* 106 (1999/5) 514.

Kérdés mármost, mi a tudományos igazság, hiszen különböző igazság-eszmék, modellek léteznek. És ezzel máris átléptünk valamiképp a világnézetek világába.

2.2. A világnézet és a tudomány kapcsolata

Amikor a világnézet és a tudomány viszonyát vizsgáljuk, akkor az emberi ismeretnek két egymásra teljességgel visszavezethetetlen, ám belsőleg összefüggő területével van dolgunk. Paradox módon a legcsekélyebb tudás (vagyis a helyes világnézet), amit a legnagyobb dolgokról nyerhetünk, kívánatosabb, mint a legbiztosabb tudás a kisebb dolgokról (tudomány). Ezért a kívánt alternatíva a viszonyuk helyes megállapítása, tudatosítása és kellő érvényesítése.

A kettő óhatatlanul hat egymásra, de nem mindegy, hogy miképp hatnak. Próbálhatja egyik a másikat ignorálni, magába olvasztani, de egészséges szinergiára is törekedhetnek, helyesebben művelőik. A világnézet és a tudomány kapcsolatát vizsgálva két dolgot kell tisztáznunk:

1) Hogyan tekint a világnézet a tudományra: A tudomány jelentőségét a világnézet sem nem tagadja, sem nem mellőzi, hiszen összeköti őket az ember igazságigénye. Míg a tudomány „merőben igazság-megállapító és igazság-mérlegelő eszműveletekkel igyekszik célja felé; elve és lelke a kutatás”, addig „a világnézet [...] eligazodást keres a mindenségben; nem akarja és nem tudja megvárni a soha le nem záruló kutató tevékenységnek sokszor amúgy is átmeneti és bizonytalan eredményeit. Nem kutatni akar, hanem látni, eligazodni; s ezért, jóllehet elvben nem kapcsolja ki az elméleti tevékenységet, ám elsőbbségben részesíti a valóság megragadásának más eszközeit. Nemcsak a kutatóktól tanul, hanem a látóktól is, sőt elsősorban tőlük; azoktól, akik a lángelmének vagy a karizmás lelkületnek szemével mélyebben néztek bele a lét összefüggéseibe, és ha mindjárt sejtésszerűen, mégis átfogó tekintettel látták és mutatták meg azt a csillagot, mely felé a lét halad. A világnézet tehát elismeri az elme mellett a sejtő, ösztönszerűen megérező, művészi, zseniális látó-érzék illetékességét. Ahol az elmélő még mérlegel, függőben tart, ott a cselekvő egy érzelmi vagy akarati gesztussal biztos állásfoglalást szerez. Hisz eligazodást keres, cselekedni akar; és itt nem segít rajta a tudománynak természetszerű kísérője, az elméleti tétováság. Ezért döntő ismeretforrása az egyénfölötti tekintély jellegű útmutatás, mely a múltból jön és a történeti beválás erejével, sőt felülről jövő bölcsességeként kínálkozik fel. Ezért a világnézet kiváltképpen egyén-fölötti, szociális jellegű alakulat. Világnézetet az ember nem alkot, hanem keres; a tudományt én ragadom meg, a világnézet engem fog meg. S ezért egészen más is az ereje és hatása, mint a tudománynak. A tudomány kijelent és tanít, a világnézet parancsol és eligazít. A világnézet az egész embert akarja befogni, erőivel és ambícióival együtt; tud nyugtatni és fölkaivarni, boldogítani és megszenvedtetni; de mindenképpen élet- és világalakító erő, mert az éleletszülő mélységekben fakad”.¹⁸

¹⁸ Vö. SCHÜTZ ANTAL: *A bölcsélet elemei*, Budapest, 1944, 239-240.

A világnézet és a tudomány közti szoros kapcsolatot jelzi az is, hogy a világnézet mindig egy világgépre támaszkodik, aminek megalkotásában a tudománynak van nagy szerepe. Természetesen, magának a világnézetnek is ésszerűnek, ésszel igazolhatónak kell lennie. Ez közelebből azt is jelenti, hogy „ami tudományosan tarthatatlan, nem foglalhat ésszerűen helyet a világgépben, tehát az ésszerű világnézetben sem. Ezért a tudomány igényelhet benne kritikai szerepet, de csakis illetékessége területén.¹⁹ Nem szabad ugyanis szem elől téveszteni, hogy a világnézet kialakulásának legmélyebb gyökerei nem tudományos, hanem vallási jellegűek és a világnézet választásában szintén nem tudományos megfontolások viszik a döntő szerepet. Hogy ki milyen világnézetet választ, elsősorban azon fordul, milyen történeti és szociális miliőbe születik bele, milyen fajhoz vagy nemzethez tartozik, milyen a karakterológiai jelleme”.²⁰

2) Hogyan tekint a tudomány a világnézetre: „A tudomány a világnézettől állandóan kap föladatokat. A világnézetben sürgetés és indítás van arra, hogy meglátásai érvényesüljenek a lét egész területén. Tehát tételei, eszményei, követeléseik megvalósulásuk útján előbb-utóbb beleütköznek a tudományba is és elutasíthatatlanul együttműködésre szólítják”.²¹

A fenti megállapításokból az következik, hogy hol az egyik, hol pedig a másik hat termékenyítőbb módon a másikra, ám egymást kioltani nem tudják (ha erre törekszenek, mindketten kárát látják). A legpozitívabb módon művelt tudományokban is szükségképp van világnézeti elem, s a világnézet is elfogadott tényekre, tudományosan megalapozott világgépre támaszkodik.²²

Ma már a tárgyilagos tudomány is ráébredt a határaitra, s a bölcsélet és a vallás teoretikusai is tudják, hogy a tudomány szolgáltatva világgépet nem lehet semmibe venni. Azaz egymással termékeny párbeszédre hivatottak, mindazonáltal a világnézeti értékelés helyezi el a tudományos ismereteket az egészben (a tudás egészében), illetve jelöli ki a tudomány feladatait. Ezért óhatatlanul övé a vezérszerep. Mármost ez a világnézeti értékelés a tudomány eredményeinek teljes felvonultatása közben is, óhatatlanul hitekből, reményekben és szeretetekben, röviden bölcsességben ölt testet.

¹⁹ Ne feledjük, a tudományos racionalitásnak is megvannak a maga határai. Erről bővebben lásd: CSÁNYI VILMOS: *A racionalitás korlátai*, in CSÁNYI VILMOS: *Van ott valaki?*, Budapest, 2010, 211-219. és DÜRR, HANS PETER: *A tudomány határai. Hasonlatok és szóképek a tudomány világában*, Budapest, 2011. Egy másik szempontból szemlélve a dolgot a tudományok képtelenek valóság egészére rákérdezni, mivel empirikusak, tematikusan redukáltak és módszeresen elvontak. Vö. ANZENBACHER, ARNO: *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, 1993, 26-29.

²⁰ Vö. SCHÜTZ, i.m. 241.

²¹ Uo. 242.

²² Sőt, Csányi Vilmos a tudományokat egyenesen nyitott, szabályozott hiedelemrendszereknek tekinti. Vö. CSÁNYI VILMOS: *Van ott valaki?*, Budapest, 2010, 243-247.

3. Az ép világnézet (az igaz vallás), mint a valódi tudomány lehetőségi feltétele. Ernst F. Schumacher modellje

Hogy mennyire kulcsfontosságú az ép világnézet (vallás) egyéni és társadalmi tudatot egyaránt meghatározó ismeretére való eljutás és annak a mindenkori társadalmi élő hagyomány részévé tétele, továbbá annak gazdagságából élni tudás, azt szerzőnk úgy jelzi, hogy meghökkenítő címet adott e témát feszegető munkájának: *Tévelygők útikalauza*. S útikalauzában, mely az igaz világnézetre (bölcsségre) jutásnak bábája, négy fő tájékozódási pontot, négy alapigazságot és azok állandó tanulmányozását jelölte ki: 1) Először is maga a világ tanulmányozandó, s e tanulmányozás eredménye az, hogy a világ hierarchikus szerkezetű, azaz a létezésnek legalább négy nagy szintje van. 2) Másodszor tanulmányozandó az ember és eszközei, melyekkel a világban elboldogulhat, s itt az alkalmazkodás (adaequatio) elve érvényes. 3) Harmadszor tanulmányozni kell az ember módszereit, melyekkel a világot próbálja megismerni, s itt a tudásnak négy területét fedezhetjük fel. 4) Negyedszer, meg kell válaszolnunk azt a kérdést, hogy mit jelent élni ebben a világban. E területen akkor igazodunk csak el, ha helyesen tudjuk egymástól megkülönböztetni a konvergens és a divergens problémákat.²³

Mielőtt e pontok elemzésébe kezdenénk, érdemes egy rövid pillantást vetni a világnézeti probléma történeti alakulására. Schumacher azt állítja, hogy az utóbbi századokban a világnézeti (bölcseleti) probléma nagy elszegényedést hozott-okozott; gyakorlatilag eltűnt az emberi ismeret vertikális dimenziója, mivel az ún. egzakt tudományok sem képesek megragadni olyan fogalmakat és az azokban megjelölt realitásokat, mint a magasabb és a mélyebb. Márpedig a filozófia örök feladata szerzőnk szerint Etienne Gilson-t idézve az alábbi: A filozófiának és művelőjének „állandó kötelessége, hogy rendezze és szabályozza a tudományos ismeretek egyre szélesebb területét, és elbírálja az emberi viselkedés mind összetettebb problémáit. Soha nem szűnő feladata, hogy a régi tudományokat a természetes határaik között tartsa, kijelölje helyüket és megvonja határaikat az új tudományokkal; végül, de nem utolsó sorban, hogy minden emberi cselekedetet, bármennyire változóak is körülményeink, a magasabb értelem uralma alatt tartson, mely által csupán az ember marad saját munkájának bírója és Isten után a maga sorsának ura”.²⁴

Ha a filozófia, mint a világnézet épségének egyik fő felelőse, feladja tulajdonképpeni küldetését, akkor a vertikális dimenzió (a magasabb bölcsség) elvesztésével az emberi életre legfeljebb a haszonelvűséget lehet alkalmazni, vagyis olyan kérdés felvetése és megválaszolása látszik csak értelmesnek, mint a mit kezdjek az étellemmel, vagy olyan szentenciák tűnnek érvényes axiómáknak, mint a tedd magadnak annyira kényelmessé az életedet, a társadalmadat, amennyire csak tudod. Értelmetlenné válik a hagyományos bölcsség ide vonatkozó válasza: „Az ember

²³ Vö. SCHUMACHER, ERNST F.: *Tévelygők útikalauza*, Budapest é.n. 16.

²⁴ Uo. 21.

boldogsága abban rejlik, ha fölfelé tör, ha kifejleszti a legmagasabb rendű képességeit, ha tudást szerez a legmagasabb dolgokról, és ha lehet, meglátja Istent”.²⁵ Ne felejtjük el, hogy a magasabb rendű ismeret és élet (bölcesség) megszüntetve, megőrizve és felemelve magába foglalja valamiképp az alsóbb szintek ismeretét is (ezért is állíthatja a kereszténység az Isten színe-látását boldogítónak, mindent beteljesítő eseménynek, a tudás egysége forrásának). Ellenben, ha „az ember lefelé törekszik, és csak azokat az alsóbbrendű képességeit fejleszti, amelyekben közös az állatokkal, akkor mélységesen boldogtalanná teheti magát, egészen a kétségbeesés határáig”.²⁶

Lássuk most e négy fő tájékozódási pontot kicsit részletesebben!

Ad 1) A világban a létezésnek legalább négy egymásra épülő, egymással kapcsolatban levő szintje van: az ásványi, a növényi, az állati és az emberi. Az egyes szintek közti különbséget az élő és az élettelen, az élő és az érző (tudat), illetve az érző és az öntudatos kifejezések adják vissza. Sőt, az ember a megsejtt trendet meg is hosszabbítja, hiszen elvileg miért ne lehetnének tiszta szellemi teremtmények (tiszta öntudat), illetve miért ne állna egy minden tekintetben abszolút személy a lét hierarchiájának csúcán. Ha pedig van ilyen lény, akkor ő a legbölcsebb, a legszabadabb, a leginkább mindeneket fenntartó és kormányzó valóság. További lényegre tapintó észrevétele a szerzőnek, hogy az ember nem képes anyagot teremteni, csak a konkrét anyagi struktúrákat bizonyos fokig lerombolni (illetve korlátozott módon építeni); nem képes a halottat életre támasztani, nem képes a megszüntetett öntudatot újra teremteni. Valamiképp ebből adódik az a következtetése, hogy a lét szintjei között (anyag, élet, tudat és öntudat) nemcsak fokozatiak, hanem lényegiek a különbségek. Ez olyasmit is jelent, hogy e négy létszint „ontológiailag (vagyis alaptermészetében) különböző, összehasonlíthatatlan, összemérhetetlen, összefüggéstelen. Csak egyikük hozzáférhető közvetlenül az objektív, tudományos megfigyelés számára öt érzékszervünk segítségével”.²⁷ S ez az anyag, ám a többiről is vannak bizonyos ismereteink belső tapasztalataink alapján.

Mármost a mondottakból nyilvánvaló, hogy az ember „sokkal nagyobb belső egységgel rendelkezik, mint bármely alsóbb szintű létező, bár az intelligenciája (a modern pszichológia tapasztalatai szerint) nincs adva a születéskor, és ennek megszerzése marad egyik fő feladata. Biológiai rendszerként a legharmonikusabban integrált; az értelem szintjén az integráció kevésbé tökéletes, de iskolázással nagyon tökéletesíthető. Személyként, tehát öntudatos lényként azonban általában olyan gyengén integrált, hogy több különböző személyiség összességének érzi magát, melyek mindegyike azt mondja: én. [...] Az integráció a belső egység, a szilárdság és a szabadság központjának megteremtését jelenti úgy, hogy a lény megszűnik pusztá tárgyannak lenni, melyet a külső erők mozgatnak, és alannyá válik, amely a saját belső

²⁵ Uo. 22-23.

²⁶ Uo. 23.

²⁷ Uo. 37.

teréből cselekszik az őt körülvevő térben”.²⁸ S ami a személy teljes integráltságát biztosítja, az épp a felsőbb bölcsesség (ép világnézet) megszerzése, illetve, ha ez a bölcsesség is birtokába veszi tulajdonosát. Ám ez a bölcsesség az érzékeink számára elérhetetlen, s ki kell fejlesztenünk szellemi, lelki szemeinket, hogy meglássuk. Az ember tehát rendelkezik ezzel a tökéletesedési lehetőséggel, sőt épp azáltal bontakoztatja ki emberségét, ha kifejleszti magában a láthatatlan, a magasabb ismeretre jutás és a belőle élés képességét.

Ad 2) Az *adaequatio* elve: Ez azt jelenti, hogy testi és intellektuális érzékszerveink révén képesek vagyunk a valóság lényegét kitapintani. Minthogy a valóság hierarchikus szerkezetű, van értelme magasabbról és alacsonyabbról, illetve magasabb rendű és alacsonyabb rendű tudásról beszélni. A szerző hangsúlyozza, hogy „a szív szemének ereje, mely a belátást biztosítja, sokkal magasabb rendű, mint a gondolat ereje, mely csupán véleményeket formál”.²⁹ Ám ehhez a látáshoz csak fokozatosan, tapasztalva és végül mintegy megvilágosodva juthat el az ember. A tudás csúcsa tehát nem a szaktudományok művelte és adta tudás, hanem a bölcsesség. Ez a legmagasabb rendű tudás, amit az ember elérhet és el is kell érnie, különben pokollá teszi a földi életet. S fő rendeltetése ennek a kivívott bölcsességnek épp az, hogy előrelátóvá tegyen, és hogy általa az alsóbb tudást kellően értékelni és ellenőrizni tudjuk. Minél feljebb jutunk a bölcsességben, annál inkább fogy a kiszámíthatóság, s a valószínűségek vezetik az embert. Ha nincs ez a bölcsesség velünk, akkor az összes alsóbb rendű ismeretünk, így a tudományunk is a manipuláció eszközeivé válik. Szabad emberekkel szemben a manipulációnak azonban nincs helye, csak a bölcsesség lehet a vezető. A bölcsesség bizonyos értelemben az a felsőbb tudás, aminek révén az öntudattal rendelkező ember helyesen tud bánni a lét különböző fokozatain levő létezőkkel, lényekkel, beleértve önmagát is.

Ad 3) A tudás négy területe: Az emberi tudás dimenziói nagy vonalakban az alábbiak: 1. Valójában mi történik a saját bensőnkben (Mit érzek?). 2. Mi történik más lények belsejében (Mit érez más?). 3. Milyennek tűnök más lények szemében (Mit látok?). 4. Valójában mit észlelek a körülvevő világból (Mit lát más?). A szerző rögtön megállapítja, hogy közvetlen hozzáférésünk csak az első és a negyedik pontban kérdezettekhez van, míg a másik két tudásterülethez csak közvetett a megismerésünk.³⁰ Ám ez a közvetlenség sem automatikus, hanem állandóan alakul, változik; fejlesztendő adottság és feladat. Sok minden belső zavaró tényezőtől kell megszabadítani magunkat, hogy valóban magunkat, és a külső valóságot is lássuk. Ezek közül a zavaró valóságmeghamisító tényezők közül kiemelkedik az önzés, az érdekeinkhez való ragaszkodás, közelebről a kapzsisághoz, a gyűlölethez és a tévelygéshez való

²⁸ Uo. 48-49.

²⁹ Uo. 70.

³⁰ Uo. 90.

bűnös kötődésünk. S épp a helyesen gyakorolt vallás az, ami kiszabadít minket ezekből a kelepcekből, mivel újra és újra össze akar kapcsolni a valósággal (re-ligio).³¹

Egy igazi vallás bölcsessége és szabályai nélkül a tudás első területe, vagyis a bensőnk megismerése elhanyagolt terület marad, azaz, tudatlanságot, tévedéseket eredményez. A bölcsességként felfogott vallás afféle programként funkcionál, melyel az öntudat, az én mintegy programozza önmagát. Az agy afféle komputer, amit programozni kell, mivel nélküle az én nem tud hatékonyan működni. E megállapításból kiviláglik, hogy a programozó magasabb rendű a komputernél, hasonlóan ahhoz, ahogy az öntudat is magasabb rendű a pusztá tudatosságánál. A nagy vallások igazi üzenete valamiképp abban áll, hogy arra „bízattják az embert, hogy tárulkozzék ki a tiszta én vagy önmaga, vagy az üresség, vagy a benne lakozó isteni erő előtt, váljék komputerból programozóvá, változtassa tudatosságát öntudattá. Csakis az érzékek és a gondolkodás rabszolgaságából megmenekülve – amelyek természetükénél fogva maguk is szolgák, nem pedig gazdák –, csakis a látható dolgoktól a láthatatlanok felé fordulva lehet átélni ezt az ébredést”.³²

A tudásunknak mind a négy területét művelnünk kell, mivel megbomlik a tudás egysége, ha bármelyik területet is elhanyagoljuk, vagy ha olyan eszközökkel és módszerekkel műveljük, amelyek csak adott területen megfelelőek, ám a másikon torzítóak. Vagyis a tudásunk mindegyik területén más eszközök és módszerek a megfelelőek. A tudás négy szintje arra szolgál, hogy összekapcsoljon minket a létezés négy szintjével. A tudás egyes – kellően művelt – területei mintegy egymást egyensúlyozzák ki.³³

Ad 4) Az élet alapvetően problémákkal való megbirkózás: A megoldatlan problémák szorongáshoz vezetnek. Ám különböző természetűek az életben adódó és megoldandó problémák. E megoldandó problémák szerzőnk szerint lehetnek ún. konvergens és divergens típusúak. Az előbbi esetében a megoldási javaslatok konvergálnak, vagyis egymáshoz közelítenek (ilyen probléma, pl. egy jármű tervezése). Az utóbbiban ellenben a problémát tanulmányozó emberek egymásnak ellentmondó véleményre (megoldásra) jutnak (Ilyen probléma, pl. a gyermek nevelése). Ez utóbbiak az élet nagy problémái, tehát azok alapvetően divergens típusú problémák (mintegy meghaladják a természet logikáját). Ezek sajátos ellentétekben jelentkeznek, s a feladat épp az, hogy magasabb egységbe tudjuk azokat emelni. A társadalmi élet problémái szintén divergens típusú problémák. Például ellehetetlenül a társadalmi élet, ha nem érvényesül benne egyszerre az igazság és a megbocsátás. Mindkettőt érvényesíteni kell, különben az igazság egyoldalú érvényesítése kegyetlenséggé, míg a megbocsátás kizárólagossá tétele a társadalom felbomlását eredményezné. Csak „egy magasabb rendű erő békítheti ki ezeket az ellentéteket: a bölcsesség. A problémát nem lehet megoldani, de a bölcsesség fölülelmedhet rajta. [...] (...) A tár-

³¹ Uo. 101.

³² Uo. 108. és 112.

³³ Uo. 162-164.

sadalmaknak is szükségük van stabilitásra és változásra, hagyományra és újjításra, közérdekre és magánérdekre, tervezésre és szabadversenyre, rendre és szabadságra, növekedésre és felbomlásra. Mindenütt a társadalmak egészsége a kölcsönösen szembenálló tevékenységek egyidejű folytatásán nyugszik. Egy végső megoldás elfogadása az emberi méltóság halotti beszéde lenne, és vagy kegyetlenséget vagy felbomlást, általában mindkettőt jelentene”.³⁴

A divergens problémák elutasítása az emberi szellem magasabb képességei ki-munkálásának az elutasítását jelenti. Ez közelebről a logika fölötti képességeink kifejlesztésének az elhanyagolását jelenti. Ezt a képességet úgy fejleszthetjük, ha az életet magát is iskolának, vagyis egy nagy és állandó pedagógiai tényezőnek tekintjük. A nagy vallások e bölcsesség hordozói, tanítói, tehát az emberi szellem legmagasabb rendű működésének a kifejeződései. Ez a bölcsesség az ember végső állás-foglalása önmagával, a másikkal, a világgal és az istenséggel szemben. Csak ennek birtokában tud emberként élni, képes emberi társadalmat létrehozni és fenntartani.

Külön beszél szerzőnk a világnézeti változások nemzedékről nemzedékre történő alakulásáról, s így egy új világnézeti eszme a hatását érezhető módon csak több nemzedék után fejti ki igazán; illetve arról, hogy az ép vallást, az ép bölcsességet (a hagyományt) örökítse át az egyik nemzedék a másiknak, minthogy egyedül ez képesíti az embert arra, hogy a világot átélje és kellően értse, értelmezze és értékelje. Ennek hiányában az eredmény a sokalakú elidegenedés lesz.³⁵

Végeredményben a schumacher-i bölcsesség is hitekben, vagyis a valóság egészének a megértési törekvésében, reményekben, vagyis a valóság és benne az emberi lét alakításának és megőrzésének vágyában és szeretetekben, vagyis önmagunkhoz, másokhoz, a világhoz és a Teremtőhöz való helyes ragaszkodásban nyilvánul meg.

4. Vajon halad-e, s merre, illetve mennyiben fejlődik a tudomány?

A válasz két részre bontandó. Egyrészt figyelembe kell vennünk a tudás tartalmát és eszközeit, másrészt pedig az azokat létrehozó szellemi alkotóerőt. A tudás tartalma és megszerzésének technikai eszközei az utóbbi századokban hallatlanul gazdagodtak, fejlődtek, ellenben az ember szellemi alkotóereje gyakorlatilag nem változott, hiszen kutatásvágya, teremtő fantáziája, szellemének igazságot vágyó és megragadó képessége nagy vonalakban ugyanaz maradt. Vagyis „a tudás anyagának mennyisége csodálatosan megnövekedett, de formai szempontból a gondolkodás világossága, logikai egysége és belső mélysége aligha”.³⁶

³⁴ Uo. 175.

³⁵ Vö. SCHUMACHER, ERNST F.: *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtan-ról*, Budapest, 2014, 85-117.

³⁶ Vö. KORNIS GYULA: *A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata II.*, Budapest, 1943, 255.

Ugyanakkor „az emberi szellem kollektív fejlődési folyamata párhuzamba hozható az egyéni fejlődéssel, az emberiség nagy szellemi törzsfelődése, mintegy filogenetikája, az egyes gondolkodó egyedben végbemenő szellemi fejlődés szakaszszorával, a szellemi ontogenetikával. Az emberiség hatalmas tudományos életművébe ma is belejátszanak, és ki is nyomozhatók benne, az emberi szellem gyermek- és serdülőkori motívumai. Egyik nemzedék tudománya a másik nemzedék vállán emelkedett. Ez a haladás azonban a tudomány fejlődésében sem folytonos és egyenletes, éppúgy mint a kultúra többi ágazatában: a vallási-erkölcsi élet, a művészet, a társadalmi, politikai és gazdasági szervezet terén sem. A történelmi sors, éppúgy, mint az egyénnek, az emberiségnek életét is folytonosságában gyakran megszakítja, addigi életművét csapásaival lerombolja, s az új nemzedékeknek a tudomány épületének felemelését előlről kell kezdeniük”³⁷

Ma a tudományok tehát mennyiségben és minőségben növekednek a fokozódó szakosodás, specializáció révén, ám ezzel nem tart lépést a gondolkodás világossága, logikai egysége és belső mélysége. Tény, hogy „a tudományban a módszeres és kritikai gondolkodás tagadhatatlanul emelkedett. Ez azonban csak a tudományos főknék viszonylag kis körére vonatkozik. A tudományos iskolázás és nevelés minden mai fejlettsége és kiterjedtsége ellenére az átlagemberek, a nagy tömegek intelligenciája ma is éppoly önállóan, vakon hívó, sugalmazható, gyorsan általánosító, szenvedélyektől irányított, mint Platón panaszai szerint az ókorban vagy Bacon idolum elmélete szerint az újkor elején. [...] A problémák meglátására, feldolgozására és megoldására szolgáló készség kétségkívül fokozódott és gazdagodott, de viszont az ember fokozatosan a tudásnak nem ura, de rabszolgája lett. Az embernek a maga tudásához való közvetlen személyes szubjektív kapcsolata mintegy meglazult s a tudományba, mint objektív ismeretrendszerbe, megy át a súlypont. A tudomány sok tekintetben ma azon az úton van, hogy elszakadjon a gondolkodó alanytól s az igazságkutatás szervezett üzemmé, iparszerű tevékenységgé, kiosztott hivatalnoki munkából támadó műve alakuljon át. A gyakorlati-technikai érdek túlságosan elmetodizálja, szürke agyvelők nagy csapatának, a megismerés szorgos iparosainak folyton mérő, tényeket gyűjtő és eszméket gyaluló szorgalmas munkájává formálja a tudományt”³⁸.

A tudományt ebből a valószínűleg ismétlődő zsákutcából újra csak két erő vezetheti ki: Egyik a reális, a másik az ideális hatalom. Az előbbi szerint „a tudomány az a reális út, amelyen megismerjük azt, ami az emberi lételemények kielégítését legjobban szolgálja. Az étellel a tudomány háromféle termékeny kapcsolatban van. Először is segít a primitív biológiai szükségletek alkalmasabb kielégítésében: a táplálék, a nyersanyagok megszerzésében és feldolgozásában, a lakóhely építésében, az egészség ápolásában, a betegségek eltávolításában és megelőzésében stb. Másodszor: a tudomány nagy segítségére van az embernek a szükségletek célját szolgáló

³⁷ Uo. 255.

³⁸ Uo. 255-256.

eszközök előteremtésében és kellő szétosztásában: az ipart, a szállítást, a közlekedést, a társadalom egész közigazgatását, politikai és gazdasági gépezetét állandóan fejleszti. [...] Harmadszor: a társadalom maga-magát is megismerni akarja, vajon hogyan fejezi ki lelkét kultúrájában: vallásában, erkölcsében, művészetében, jogi és gazdasági intézményeiben. A társadalomnak ezt az öneszméletre törekvését megint a tudomány hajtja végre”.³⁹

A másik erő ideális jellegű hatalom, amely az igazság megismerésére irányuló önzetlen sóvárgást jelent. Az ember „olyasmit is kutat, ami nem életszükségletének pusztá kielégítését szolgálja, ami nem az érzéki vágyaknak, hanem objektív értékeknek, magukban értékesnek hitt eszményeknek szférájába tartozik. Ilyen az igazság, amelyet a tudomány, az erkölcs, amelyet a helyes cselekvés, a szépség, amelyet a művészet valósít meg”.⁴⁰

Fejlődés tehát csak akkor van, ha a tudomány az igazsághoz és annak kellő tisztetetéhez viszi közelebb az embert. Ellenkező esetben, ha az igazságok kutatása és alkalmazása csak a hatalom és a gazdaság önzését szolgálják, bár gyarapítják a tudományt, mint igazolt ismeretek birodalmát, ám fejlődésről ekkor nem, sokkal inkább természetet, társadalmat, egyént érő rombolásról kell beszélnünk.

5. A tudomány rendeltetése és a tudósok (és államférfiak) felelősége

A tudomány és minden emberi ismeret arra szolgál, hogy megtaláljuk a helyünket a Mindenségben, és hogy megtalálva betölthessük azt. Igaz ez egyénre és népekre, sőt az emberiségre is.

A tudós örök feladata: megkeresni újra és újra azt a pontot, ahonnan ráláthat az Egészre. Paradoxon ez is, hiszen a Mindenséget, mint olyat nem láthatjuk, róla érzéki tapasztalatunk nem lehet, ám eszünkkel felfoghatjuk.

A tudós örök feladata: Ne engedje a tudományos problématudatot elszegényedni – ne engedjen ideológiáknak, a tudomány helyesen értett szabadságát ne adja fel se a kínálkozó sikerért, se dicsőségért, se a biztos megélhetésért.

Elsősorban tudós-kutató akarjon lenni; helyesebben kutatva tudós, tudva kutató. E kettő együtt adja azt a látásmódot és erkölcsi tartást, ami megmentheti őt a rövidlátástól (dogmatizmus), a tudományiparba való szolgálai behódolástól.

A tudós akkor válik tehát a valóság hű kutatójává, ismerőjévé, bölcs alakítójává, ha a valóság egészét akarja megragadni. E nagy cél megközelítéséhez nemcsak szaktudásban, de bölcsességben is növekednie kell. Vagyis vallását, erkölcsi tudatát és szépérzékét egyaránt fejlesztenie kell. A tudása és annak alkalmazása, illetve a kutatásai csak ekkor válnak valóban az emberi jólét és jól-lét igazi szolgálójává, s

³⁹ Uo. 256-257.

⁴⁰ Uo. 257.

teszik az embereket, a népeket képessé és készsé arra, hogy békésen munkálkodva tagozódjanak bele a Mindenség nagy rendjébe.

Az államférfiak feladata pedig az, hogy biztosítsák a valódi veritokrácia feltételeit, lehetőségeit, a tudás valódi egységének az építését, fenntartását, fejlesztését, hiszen csak ez az átfogó és távlatos, szemlélve cselekvő és cselekedve szemlélő látás/tevékenység adja a valóság helyes érzetének, értésének, értelmezésének és értékelésének kulcsát, s teremt egy fenntartható (időtálló) civilizációt, kultúrát.

6. Befejezés

Mindent összevetve, a tudomány mai helyzetével kapcsolatban még aktuálisabbak Kornis Gyula szavai, mint amikor mintegy nyolcvan évvel ezelőtt papírra vetette azokat: „A nagyrafejlett tudomány az észnek ragyogó alkotásaival nem védte meg az életet a belső elszegényedéstől és ellaposodástól, a fenyegető ürességtől s a jel-szavak értelmetlen és aggasztó uralmától. A két világháború esztelenségei láttára, amelyek a tudományt, mint eszközt, túlon túl felhasználták, nyíltan be kell vallanunk: az észnek Tudománya nem tudott az Életnek mélyebb tartalmát és értelmét, öntudatosságát és benső erkölcsi erőt kölcsönözni, nem tudta az emberben a Logost a ragadozóállat ösztönös Biosával szemben diadalra juttatni. A tudomány egymagában, mint az ész hideg fénye, nem tudja az emberi lelket jobbá és szebbé melegíteni. Ehhez a kultúra többi ágával: a vallással, erkölccsel és művészettel való benső összhangra van szüksége”.⁴¹

A tudomány valódi látóhatára, relevanciája csak azok előtt a tudósok előtt tárul fel, akikben szerves egészben van a tudósi, a világnézeti-vallási és a művészi látás; akik valóban alázatos szolgálói a három abszolút értéknek: az igazságnak, a jósnak és a szépségnek, s mindezek fokozhatatlan teljességének: a Szentnek. A tudósok és államférfiak közös feladata, hogy megalkossák és fenntartsák a tudomány valódi látóhatárát, vagyis helyének és rendeltetésének kellő tudatát.

Itt az ideje tehát annak, hogy végre belássuk a szcientizmus és az áltudományok romboló vonásait, evilág hatalmasainak a tudományt gonosz célokra való befogását és bevetését, s egy az emberi életet valóban szolgáló holisztikus tudományeszmével kötelezhessük el magunkat, építve egy valódi veritokráciát. Egyedül az így értett, értelmezett és értékelt szabadság tehet valóban szabadokká, testvérekké bennünket!

⁴¹ Uo. 258.

Lázár Kovács Ákos

SZIMFÓNIA AZ EGYETEMESSÉG NÉLKÜLI EGYETEMHEZ

Absztrakt

A tanulmány első része filozófiai módszerrel vizsgálja az egyetemi művelődést *a természetfelettel, a társadalommal, a történelemmel, a teremtéssel* kapcsolatos mondanivalója kapcsán, és olyan munkaként írja le, amelyben a fenti fogalmak élő alapelvei maradnak az aktuális egyetemi diskurzusoknak. A második részben Bernhard Giesen háromféle hagyományt elkülönítő *kollektív identitás* tipológiája alapján elemezzük az egyetemeken tevékenykedő értelmiségi csoportokat, és Karl Erik Rosengrenre támaszkodva kimutatjuk, hogy az egyetemi lét már nem társadalmi létforma, nem is társas létmód, hanem csupán *individuiális életstílus*. A harmadik részben főként Søren Kierkegaard, T. S. Eliot, Johann Baptist Metz és Jürgen Habermas vonatkozó írásai alapján az *univerzalizmusra nehezedeő tudománytalanság vádjait* háritjuk el, míg a negyedik részben kimutatjuk, hogy az európai „kis erkölccsel” szemben, az egyetem képviselje, hogy az *apokaliptikus éllel kidolgozott eszkatológia*, amely a szenvedők szenvedésére való emlékezésben ölt testet, a bibliai szellem voltaképpen, egyetemi kulturális szempontból is leírható hozománya lehessen. (J. B. Metz)

Symphony for a University Without Universality

Abstract

The first part of the study philosophically examines university education in relation to its declarations about the *supernatural, society, history, and creation*, describing it as a work in which these concepts remain vital principles of contemporary university discourse. In the second part, we analyze the intellectual groups active within universities based on Bernhard Giesen's typology of *collective identity*, which distinguishes three types of tradition, and, drawing on Karl Erik Rosengren, we argue that university existence is no longer a form of social being or a mode of common life, but merely an *individual lifestyle*. In the third part, primarily based on the writings of Søren Kierkegaard, T. S. Eliot, Johann Baptist Metz, and Jürgen Habermas, we *refute the charges of unscientificity leveled against universalism*. In the fourth part, we demonstrate that, in contrast to the European "little ethics," the university should represent an *eschatology developed with an apocalyptic edge*. This eschatology takes shape in the memory of the suffering of the sufferers. This

is the true legacy of the biblical spirit, one that is also describable from a university cultural perspective. (J. B. Metz)

„Milyen könnyű eljutni a gondolkodásra mért korlátoktól, amelyek a kommunizmuséi, a saját magunk korlátok nélküli elgondolásához, amely a konzumizmusé! A korlátolt szabadságból egy korlátok nélküli szabadságba.”

Ferenc pápa¹

Allegro – a gondolkodás egyetemessége

Az egyetemről gondolkodni ugyanaz, mintha a gyerekekről, az aggastyánról, az oktatásról, a szocializációról, a bölcsességről, a tudásról, a hitről, a kultúráról vagy az emberről gondolkodnánk. Sok minden benne van, viszont ha sok minden van benne, akkor szinte nincs mit gondolnunk-mondanunk róla, illetve nagyon is sokat kellene gondolnunk, mondanunk róla. Nem ugyanaz, de analóg ez a probléma azzal, mint ha Istenről gondolkodnánk. Egy fogalom kiterjedési köre és tartalmi köre maga a totális és végtelen különbség: a szék fogalmának kiterjedési köre igen széles: nagyon sok van belőle, tartalmi köre viszont igen szűk: egyfajta ülőalkalmatosság, és ennyi. Istenről is lehetne gondolkodni, viszont Isten fogalmának a világban megtapasztalható kiterjedési köre szinte csak a fogalma, tartalmi köre viszont a minden. Negatívan kifejezve: a világ az egyetemes Isten hiányának vagy legalábbis kenózisának a helye, maga a négydimenziós partikularitás, egyetemességihiány. Isten egyetemesége, végtelensége, kimondhatatlansága ugyanaz, mint a Koponyák hegyi, Duns Scotus-i, kierkegaard-i, heideggeri emberhez illő létgond – elgondolni az elgondolhatatlant. Mit lehet arról mondani, amihez nincs hozzámérhető életünk, nyelvünk? Vallás, művészet, tudomány – az meg mi is, ahhoz képest, aki én vagyok. Vagy még inkább: ki az Isten? Ki az ember és ki az Isten? „A teremtés bármilyen széles, ólnál is szűkösebb.”² Egy fogalom tartalmi köre és kiterjedési köre totális ellentéte egymásnak – minél tágabb, annál szűkösebb. Arnold Gehlen a „*tehermentesítés*” fogalmát³ használja erre a folyamatos menekülésre, vesszőfutásra, arra a módra, ahogyan jelen vagyunk a világban, és menekülünk is előle: folyton eltekintünk valamitől, nehogy lemerevedjünk egy leukémiás gyerektől vagy egy családkiakoltástól, csak hogy a szívünk tovább verhessen, hogy az élet élni tudja bennünk magát,

¹ Ferenc pápa beszéde az egyetemi és kulturális élet képviselőihez, melyet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai és Bionikai Karán mondott 2023. április 30-án, és amelynek felszabadító gondolatait oly sokan örömmel hallgathattunk, <https://itk.ppke.hu/storage/tinyce/uploads/Karunk/Ferenc-papa-beszede-az-egyetemi-es-kulturalis-elet-kepvisel-ihez.pdf?u=1bJTqF>

² PILINSZKY JÁNOS: *Elég*, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00001/pilinszky00145/pilinszky00145.html>

³ GEHLEN, ARNOLD: *Az ember*, Budapest, Gondolat, 1976, 22–23.

és mintha a kultúra is csak a természet elviselhetősége miatt keletkezne bennünk, köröttünk.⁴ De legyünk mégis reményteliek, mert hiszünk: Jézus élete, halála és feltámadása megértette velünk, hogy Isten gyermekei vagyunk, és egymásnak testvérei, és hogy aki őt látja, az látja az Atyát is. Induljunk el innen, nem azért, mert Isten ügynökei, papjai, szolgálói, hanem mert a gyermekei vagyunk, és egymásnak testvérei, legalábbis ezt hiszem, ezt tudom, ezt szeretem.

Vajon valahonnan innen indulhatott el Ferenc pápa is, amikor az egyetemről kezdett gondolkodni a Pázmány ITK-n, és megkülönböztette a kétféle tudományfelfogást – a létbe belehelyezkedőt és a létet birtoklót? És aztán, mindezek után, szemlélődésének egy fokán körülnézett, és szinte elszégyellte magát attól, amit a szellemi szemléletével látott. „Ezzel nem akarok pesszimizmust kelteni – ez ellentétes lenne azzal a hittel, amelyet örömmel vallok –, hanem elgondolkodni szeretnék a »létezés és a birtoklás önhittségén«, amelyet Homérosz már az európai kultúra hajnalán is fenyegetésként ismert fel, és amelyet a technokrata paradigma tovább súlyosbít, az algoritmusok olyasféle használatával, amely az emberség további szétesésének veszélyét jelentheti.” És válaszolt is erre röggvest, amikor azt mondta: „Az egyetem ugyanis, amint azt már a neve is jelzi, az a hely, ahol a gondolat születik, növekszik és érlelődik, nyitott és szimfonikus; nem egyhangú, nem zárt, hanem nyitott és szimfonikus. Ez az a »templom«, ahol a tudás arra hivatott, hogy kiszabaduljon a birtoklás és felhalmozás szűk korlátai közül, hogy kultúrává váljon, vagyis »művelése« legyen az embernek és az őt megalapozó viszonyoknak: *a természetfelettil, a társadalommal, a történelemmel, a teremtéssel.*” Igen, itt is ez van: túllépni a reménytelenségen, transzcendálni az embertelen szoftverek zsákutcáinak gettóit. Hogy az egyetem valóban művelése legyen az embernek és az őt megalapozó viszonyoknak: természetfelettinek, társadalomnak, történelemnek, teremtésnek. A teremtésben megismertem, mert megismertetett engem magammal, és megismertette magát a létben és Jézusban, „aki született, de nem teremtmény”. A történelem zajlik és egyetemes is – minden kezdet és vég ugyanoda gravitál, ez elegendő a Nobel-díjas kvantumfizikusoknak is,⁵ akkor nekünk is elegendő lehet. Itt emlékezünk meg arról is, hogy az egyetem történetének, amely kezdeti formáiban az emberiség történetével egyidős, van archaikus és történeti időszaka is. Folyamatos elmélődések tárgya, hogy a kínai, indiai, egyiptomi, buddhista, zsidó, keresztény, muzulmán gondolkodás mikor mit is gondolt a képzésről, az oktatásról, a nevelésről, a bölcsesség és tudás átadásáról. Ha csak a nyugati egyetem történeti re-

⁴ FREUD, SIGMUND: *Rossz közérzet a kultúrában*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1992.

⁵ A természettudományos Nobel-díjasok 85 százaléka mondta magát vallásosnak (amíg ezt megkérdezhették tőlük). Amikor természettudományos Nobel-díjas tudósok, feleségeik és barátaik beszélgetés közben leülnek egy Walchen-tavi nyaralóban Beethoven-szerenádot játszani és hallgatni, akkor ott a szalonban és a teraszon a délutáni verőfényben egy pillanatra akár egyetemessé válhat a valóságtapasztalat. HEISENBERG, WERNER: *Rész és az egész – Beszélgetések az atomfizikáról*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1983, 317–322.

flexiók bőséges anyagaiba tekintünk bele,⁶ akkor is világossá válhat, hogy a jóság-, szépség-, igazságtudás keresésének és átadásának története együtt halad az emberi művelődés önreflexiójának felfejtésével, a vallási élmény feldolgozásával és a (külső-belső) élet folyamatos javításának technikai vágyával.⁷ A társadalom ennek a folyamatnak a társas rendszerekből kialakuló összessége – a természetfeletti evolúciójának megismerése pedig ugyanolyan jelentőségű társadalmi szintű feladat, mint akár a természettudományos procedurális alapú gondolkodás elmélyítése. Ahogy fentebb már elhangzott, az egyetem valóban művelése legyen az embernek és az őt megalapozó viszonyoknak: természetfeletti, társadalomnak, történelemnek, teremtésnek. Az egyetemen zajló eme egyetemes törekvés (az ember művelése) adhat értelmet az universitasnak, amely egyébként a középkorban nem jelentett mást, mint a tanárok és diákok összességét. Ez az összesség a tanárokon és a diákokon, illetve belőlük áll. Az universitas összességet jelent, jelenthet egyetemességet is ugyanúgy, ahogyan a tanár és a diák együtt kiadja annak a világnak az összességét, ami az universitas, az egyetem. Csakhogy ez a művelés is *munka*. Az egyetemeken zajló egyetemes törekvés az ember művelésére munka. Munka a mezőgazdasági, az ipari, az egészségügyi, a rendfenntartói tevékenység is, úgy, ahogyan a társadalom önszabályozása számára meghatározza. Az egyetem nem független annak a társadalomnak az önszabályozásától, amely a műveléssel megbízza, feljogosítja és munkáját finanszírozza. Az egyetemeken értelmes munka folyik. Minden olyan munka értelmes, amely megfelel az értelemhasználat vonatkozó kritériumainak. Az értelmiségi munka is az adott társadalom tematikus és kritikai nyilvánosságmezőiben zajlik.

Andante – az egyetemi munkások értelmiségkódjai

Különböző identitásképző kódok alapján hozunk döntéseket arra vonatkozóan, hogy éppen milyen magatartásformák mentén kívánunk/kívánnánk elhelyezkedni a tengelyidőben, az adott kódú értelmiségi csoporthoz sorolódni vagy soroltatni – hogyan gondolkodunk önmagunkról, közösségeinkről és a társadalmunkról, ha egyetemi

⁶ A (nyugati) egyetemekre és tudásra vonatkozó, magyarul is meglévő végeláthatatlan szövegek közül néhány: COMENIUS, JOHANNES AMOS: *Didactica Magna*, Pécs, Halász és Fiai, 1992; EARLE, JOHN: Nemes úrfi az egyetemen, in KULIN KATALIN (szerk.): *Utazás a régi Angliában*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1964, 179–180; HERDER, JOHANN GOTTFRIED: Levelek a humanitás előmozdítására, in uő: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1978, 455–457; FICHTE, JOHANN GOTTLIEB: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről, in uő: *Az erkölcsstan rendszere*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1976, 9–74; HUMBOLDT, WILHELM VON: A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről, in *Wilhelm von Humboldt írásai*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985, 247–268; BENDL JÚLIA: Schleiermacher, F.: Alkalmi gondolatok a német módra elképzelt egyetemekről, in TÓTH TAMÁS (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltásai – Felsőoktatás-történeti tanulmányok*, Budapest, Professzorok Háza, 2001, 197–214.

⁷ Zseniális dokumentuma ennek a komplexitásnak: NEWMAN, JOHN HENRY: *The Idea of a University*, London – New York – Bombay – Calcutta, Longman, Green and Co., 1907.

munkások (polgárok) vagyunk, diákok vagy tanárok akár. Kollektivitásunk alapja az önfelfogásunk, amellyel a munkánkat vonatkozásba hozzuk magunkkal, vagy ahogyan magunkat elhelyezzük abban az alapállapotban, amely közép-európai társadalmi életmódunk egyetemi munkára vonatkozó társas kereteit adja.⁸ A cselekvő (például egy adott tanár), ha (a) „én”, akkor egyetemi cselekvésmintája individuális *életstílus*ként értelmezhető; ha (b) társas lény, akkor egyetemi társassága az *életmód*ja; ha (c) társadalmi lény, akkor egy adott társadalom polgárának *életformájá*t éli. Az ágencia a cselekvő egyén (ágens) „azon képessége, hogy a fennálló társas és társadalmi struktúrákon belül élni tud a választás lehetőségével, azaz képes másként is cselekedni”.⁹ Képes tehát arra, hogy szándékos hatalmat gyakoroljon, hogy alternatívát válasszon, és reflektáljon cselekedeteinek következményeire. A diák-ság, a tanár-ság egy adott kor egyetemén életstílus (individuális kognitív, affektív és egyéb képességek), életmód (egyetemi társas pozíciók) és életforma (társadalmi struktúrákon belüli élet) – ezek mind egyéni, társas és társadalmi szintű kommunikációkban érvényes cselekvésminták. Nincs az egyetemi ágensnek csak életstílusa (individuális kognitív, affektív és egyéb képességeinek kamatoztatása), nincsen csak életmódja (egyetemen belüli társas cselekvésminták alkalmazása) és nincsen csak életformája (akár nemzeti, nemzetközi társadalmi helyzetekben létezés) – az ágens, a cselekvő mindhárom egyben: az adott tanár életstílusa, életmódja és életformája az ő tanársága. Tanárként egy adott társadalom tanárai közé tartozunk, buszvezetőként a buszvezetők, politikusként a politikusok közé. Egy adott kollektív önazonosság részesei, tagjai vagyunk – ez egy adott életmód, a tanárság életmódja.

Történetileg legalább három ilyen lehetséges kollektív identitásképző kóddal¹⁰ lehetett dolgunk Közép-Európában, olyanokkal, amelyek korunkban már nem tudnak érvényre jutni bennünk és közöttünk – nyomaikat őrizzük:

A kezdeti kódú értelmiségiek (1) nem, nemzedék, rokonság, származás, rassz, nemzetiség, szerint tagozódnak be értelmiségi csoportjukba. Itt a csoport felé elvégzett „*tisztulási szertartásokkal*” lehet a hűséget, a lojalitást különböző (szakmai, pszichológiai, rétegszimpátián alapuló, az elfogadott teljesítményeket teljesítő vagy származással számot vető) formáit (doktorálás, pozíciók tudományos szervezetekben, kinevezések, részvétel az impaktfaktorként értelmezett tudománygyárban) igazolni tudatosítani, és ezekkel a csoporthoz tartozást mind a külső, mind a belső tagok felé megjeleníteni. Ezek az értelmiségi csoportok a csoporthoz nem tartozókat (a külsős számukra már eleve erős identitású), ezért démonizálják. „A kezdeti kódú értelmiségiek redukzív gondolkodásmódjuknak megfelelően azt állítják, hogy

⁸ GIESEN, BERNHARD: *Kollektive Identität – Die Intellektuellen und die Nation – Eine deutsche Achsenzeit*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1993, 24–67. Bővebben a kérdéstről: LÁZÁR KOVÁCS ÁKOS: *Önfeladás és megmaradás – Vallásos értelmiség Magyarországon 1948–1991*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 104–122.

⁹ Az ágencia, életstílus, életmód és életforma témájáról bővebben: ROSENGREN, KARL ERIK: *Kommunikáció*, Budapest, Typotex, 2006, 79.

¹⁰ GIESEN, 38.

a makrorendszerek – elméletek, intézmények, törvények – mikroelemekre vezetendők vissza, és nem fordítva.”¹¹

A tradicionális kódú értelmiségtípus (2) valamely közösségen alapuló magatartás implicit szabályai, a hagyomány és a különböző társadalmi rutinok ismeretéből hozza létre kollektív identitását (értelmiség). Tisztulás helyett itt az emlékezés különböző rítusai képezik a csoporthoz tartozás alapját – valamely közösség és annak emlékezete (ki a doktor fater, a kutatócsoport alapítása, alapítója és az itteni pozíció, a státusz, a reprezentáció a tudomány helyi erőviszonyaiban) áll a középpontban. Egy *alapítási mítoszt és a reprezentáció eszméjét* találjuk a csoport önértelmezésének középpontjában. A tradíció elfogadása hűség a tudóscsoporthoz: ez biztosítja az érvényesülést és az előrelépést. A tagok nem egyenrangúak, hanem egy közösen elfogadott vezető (személy vagy eszme) alá tartoznak, úgy, ahogyan az Osztrák–Magyar Monarchia és annak egyetemei működtek.

Az univerzalista kódú értelmiség (3) eszméje a megváltás vagy a parúzia. A *vallási élmény* (legyen konkrétan vallási, öko-, marxista vagy gender-társadalompolitikai) áll a középpontjában, ez lehet szentelés, megszentelődés, szent cselekedetek gyakorlása, mindenféle „kereszttség” (vallási cselekedetek, első tüntetés, atomreaktor-kerítéshez láncolás, az első coming out stb.) birtoklása. A földit, ami most van, égivé kell alakítani – ennek *stratégiája a pedagógia, a misszió és a meggyőzés*, hiszen minden ember potenciális tag, a megváltás elvégre mindenkié. A rejtett lényeg áll szemben tehát a külső megnyilvánulással, a történeti egyediség a történelmi totalitással. Nem az egyén hatalmi törekvései az irányadók, hanem a *kollektív küldetéstudat* (vallási misszió, egy adott tudományeszmény érvényesítése és érvényességének kiterjesztése, a civilizáció meghonosításának feladata, genderszabadság, ökomegváltás stb.). Így működhetett például a római császárság, az iszlám birodalom, az újkori európai gyarmatbirodalmak, a francia forradalom, a szocialista birodalmak stb.). A missziót és a csoportot irányító értelmiségi elitnek természetesen aszketikus (tudományos, erkölcsi, politikai, vallási, öko-, gender-) eszményeknek kell megfelelnie.

Egyenként (egyetemi polgárként) egy konkrét kérdés esetén a három (kollektív értelmiségi) identitásképző kód egyikét választjuk, míg egy másik kérdéskörben esetleg egy másikat – ettől aztán igen bonyolult akadémiai „szemantikai mezőbe” keveredünk, amelyet egyéni életünk tudáskészletével lehetetlen áttekinteni – nálunk nagyobbban van dolgunk. Ráadásul a csoportokon belüli folyamatok sem egyirányúak: összességében az universitas mint értelmiségtér olyan bonyolult szellemi tér, ahol kezdeti kódokat ugyanúgy működtetünk, mint ahogyan valamely tradícióra hivatkozunk, illetve egy univerzális elvárás- vagy eredményrendszer tagjának mondjuk és ismerjük el magunkat. Az életformánk (egyetemi oktatói – társadalmi – szerep), az életmódunk (a kinevezéseink – kutatási segéd, tanársegéd, egyetemi tanár stb.) és az életstílusunk az a három stratégia, amellyel helyet követelünk magunknak

¹¹ Uo. 39.

a társas és társadalmi cselekvésviszonyok közepette, mint egyetemi oktatók, tanárok.

Nincs mód a sokféle egyetemi individuális életstílus-stratégia feldolgozására (mivel nincsenek egyetemi társas viszonyok, és nincs átfogó vagy érvényes egyetemi társadalmi tudat sem – nem működnek már a korábbi értelmiségi kollektív kódok sem), így maradnak az egyéni önfelfogások és érvényességi kritériumok, amelyek életstílusokat hoznak létre, így a tanárság, a szakma radikálisan individualizálódik és stilizálódik. A többszerzős *publikációk* jelentős többsége sem élő gondolkodói kollektívumok együttműködésének természetes következménye, hanem a (nagy többség által nem akart, mégis létező) minden egyetemi individuumra ránehezülő publikációs kényszer terméke. Ha többen publikálnak (többnyire ez is csak individuális életstílusú döntés, és nem életforma vagy társas életmód), a hivatkozások eleve sokszorozódnak, ha többekre hivatkoznak, az *impaktfaktor*-eredmények – egy jó *algoritmus* segítségével – egy tétel esetében is hatványozódhatnak. Ez az algoritmusok végső győzelme a tanárság felett. Nem elég jónak lenni, de látszani is kell.¹² Ennek a folyamatnak a végállomása, hogy az egyetemen oktató és kutató tanárok megítélése (az eredményességi mutatók tekintetében) szinte már nem különbözik egy akadémiai, magánintézeti kutatóintézetben dolgozó főállású kutató megítélésének módjától: pusztán a hivatkozások algoritmusai alapján hozhatunk (igaz, mert egzakt, mert természettudományos stb.) (elő)ítéletet magunkról és egymásról. Ilyen értelemben mindenképpen azok egyéni stratégiáinak sikerterepe az egyetem, akik életstílusa (individuális kognitív, affektív és egyéb képességeik vagy azok hiánya) nincs szerves kapcsolatban az életmód (egyetemi társas feladatok, ilyen például az oktatás vagy urambocsá a nevelés, illetve szakdolgozati, OTDK-s és egyéb oktatással kapcsolatos foglalatosságok) megvalósításával. És életformájuk (a társadalmi, tudományos közéleti – és nem egyéb, pozíciókban is jól kifizetődő politikai – tevékenységeik az önkéntesség és ingyenesség kultúrájának értelmében) sem egyéni és társas tudományos életük komplex társadalmi terepe, hanem az individuális életstílus érvényesülésének pusztá díszlete. Jelenleg az *impaktfaktor-univerzum* az életstílus egyetlen legitim helye – látszólag nincs társadalmi jelentősége annak, amit csinálunk (hacsak nem természettudományt művelünk), és nincsenek közösségeink, társaságaink, ahol kommunikatív konszenzusokkal dönthetnénk arról, hogy mi a

¹² Ennyi talán megengedhető itt: akadémiai életem egyik tudományos-tudománytalan alaplényem a nemrég meghalt Jelenits Istvánhoz köt, a Pázmány jóval később megszüntetett esztétika tanszékét próbáltuk „felállítani”, és az akkreditációhoz kellett a publikációs jegyzékek is. Nekem lehetett vagy öt tétel, és amikor mint tanszéki mindenestül Jelenits úr jegyzékét szakszerűen kértem, mosolyogva szétárta a kezét, és azt mondta: „Nekem ilyenem sincs.” Másnap két lelkes hallgatónkat „ráállítottam” a Jelenits-lista könyvtározás összeszedésére, kaptak rá egy hetet. Egy hét múlva egy végeláthatatlan dokumentummal érkeztek, amit Jelenits-publikációknak nevezünk azóta is. Ebben az időben készítette Mohay Tamás is a maga még inkább végérvényességre törő Jelenits-listáját – ebből a kettőből lett aztán valami, de a végleges Jelenits-lista sohasem lesz seholy, senkinél, neve szerencsére még az MTMT-ben sincs benne, csak a róla szóló ügyek kapcsán – saját jogon és akarás miatt semmiképpen.

(tudományos) érték, és mi nem az. Annak van inkább igaza a vitákban (ha mégis kialakulnának ilyenek), akinek nagyobb az idézettségi indexe – a kutatói életstílus eluralta egyetemi társas és társadalmi viszonyainkat. A természettudományos világ- és egyetemkép ránk erőltette ugyan az impaktfaktoros algoritmusok (látszólagos és igen korlátozott érvényességű, mégis kellő „magabiztosságot” sugárzó) egzakttságát (vagy csak szolgálai módon behódoltunk neki), de egyre inkább látható a *tudományos öncélúság*, a megélhetési tudományosság ezeken a területeken is. Az orvostudomány például már ez ügyben is egzaktabb (mivel a számokra eleve érzékenyebb) módon képes kimutatni az impaktfaktor-univerzum visszáságait,¹³ mint mondjuk a teológusok, bölcsezszek vagy társadalomtudósok.

Menuetto - az univerzalizmus tudománytalanságának gyanúja

Egyetemeink már ma is univerzalizmus és univerzalisták nélküli „*universitasok*”. Semmi sem gyanúsabb ma, mint az, ami egyetemes. Jószerint a legfőbb megtévesztő, intellektuális és erkölcsi csapdának számít, amelyet éppen az egyetemek nevében kell végérvényesen kiiktatni, és ezt csak támogatja az univerzalista, a pluralitás és a különbözőség kognitív leértékelésével vádolható szemléletmódok által megjelenített, folytonosan kísértő veszély iránti posztmodern érzékenység. Tudományos világunk specializálódása ma már ugyanis nemcsak a természettudomány szakterületein nyer teret, hanem az úgynevezett szellemtudományok körében is, és nemkülönben a filozófia területén, amely a jelek szerint már hosszú ideje elvesztette az emberi ész egységébe és egyetemességébe vetett bizalmát. Így hát ma már kétségkívül a teológusok az „*universitasok*” utolsó univerzalistái. És ennek az ára nemritkán (már ha a feladhatatlan univerzalizmusukat nem áldozzák fel a posztmodern, esztétikai vagy pszichológiai trendnek behódolva) fokozódó kognitív elmagányosodás és elszigetelődés a tudományok épületén belül. [...] A teológusok az utolsó univerzalisták: ha nem adják fel az előbbieken vázolt univerzalizmust, attól még a legkevésbé sem kell szektariánus fundamentalistákká vagy megmerevedett tradicionalistákká válniuk. Mert hiszen ennek az univerzalizmusnak a megmentésétől függ – túlságosan is –, lesz-e jövője emberi világunknak [...].¹⁴

¹³ Csak egy példa sokból: Szabó Csaba, korábban Amerikában Nobel-díjasokkal, most Németországban tevékenykedő magyar farmakológusprofesszor kapcsolódó könyvéről írja ajánlásában Karikó Katalin: „Ez a könyv egy merész kiáltvány, amely leleplezi az orvosbiológiai kutatás jelenlegi, elkésztető állapotát – minden becsület és elkötelezett tudós nevében. Szabó professzor alapos elemzést ad az észszerűtlen kutatási ösztöndíj-odaitélési rendszerekről és a korrump publikációs gyakorlatokról, és átfogó reformokat sürget” (Szabó Csaba: *Elpazarolt orvostudomány – Hiteltelen kutatók, megbízhatatlan kísérletek*, Budapest, Corvina, 2024.

¹⁴ METZ, JOHANN BAPTIST: Az utolsó univerzalisták, in uő: *Az új politikai teológia alapkérdései*, Budapest, L'Harmattan, 2004, 148.

Itt ugyan teológiáról és filozófiáról esik szó, de többek között mi az egyetem, ha nem a teológia és a filozófia művelésének a helye? Az univerzalitás nélküli univerzitások az egyetemesség nélküli egyetemek egydimenziós *plauzibilitások és partikularitások* gettójává válnak, lemondanak az egyetemes összefüggések keresésének és képviselésének igényéről. A tudósok (is) mindenféle társadalmi értelemben dezorientáltak és megosztottak, illetve nincs elég értékeik tekintve alternatív tudós társaság, amely iránypontja lehetne a tudományos, egyetemi sikerkonceptiók kialakíthatóságának – vagyunk viszont individuumok, egyetemi oktatók, akiknek sikeressége maga az individuális önérvényesítésünk, amely maga az életstílusunk. Az egyetem sikere maga a sok-sok kicsi individuális érvényesülés (partikuláris tudások, érzékenységek és egyebek), az egyéni stílus esztétikája – ennek megítélése azonban már nem fogalmi természetű ítéletek által történik (általános érvényű igazság), hanem (szubjektív érvényességű) ízlésítéleteken keresztül a tetszés – nem tetszés érzékelésesztétikai „mocsarába” fulladva. T. S. Eliot szerint:

*Tudjuk, hogy műveltség, intelligencia és a művészetek iránti érzékenység nélkül a jó modorból előbb-utóbb merő automatizmus lesz; a tudás jó modor és érzékenység nélkül csak tudálékosság; hogy az értelmi képesség más emberi tulajdonságok nélkül csak olyan ámulatot kelt bennünk, mint egy sakkjátékos csodagyerek; hogy a művészet értelmi összefüggések nélkül: hiúság csupán.*¹⁵

*Sőt, azt is tudjuk, hogy a kulturális szakosodásból kulturális felbomlás, dezintegráció származhat: és ez a leggyökeresebb dezintegráció, amelyet egy társadalomnak el kell viselnie. Nem ez az egyetlen fajtája a dezintegrációnak, vagy nem csupán ebből az aspektusból vizsgálhatjuk; ámde bármi legyen is oka vagy következménye, a kultúra dezintegrációja a legsúlyosabb, és helyreigazítani is ezt a legnehezebb [...]. Kulturális dezintegráció akkor keletkezik, midőn két vagy több réteg egymástól olyan mértékben elkülönül, hogy gyakorlatilag különböző kultúrákká alakulnak; s akkor is, midőn a kultúra a felső csoport szintjén részekre töredezik, s mindenik rész csupán egyetlen kulturális tevékenységet képvisel. Ha nem tévedek, a nyugati társadalomban már végbement azon osztályok bizonyos dezintegrációja, melyeknek kultúrája a legmagasabb rendű (vagy annak kéne lennie), és szintúgy végbement bizonyos kulturális elkülönülés a társadalom szintjei között. A vallási gondolkodás és a vallási gyakorlat, a filozófia és a művészet – valamennyien elszigetelt területekké kezdenek alakulni, és olyan csoportok művelik őket, amelyek nincsenek beszélő viszonyban egymással.*¹⁶

¹⁵ ELIOT, T. S.: *A kultúra meghatározása*, Budapest, Szent István Társulat, 2003, 21.

¹⁶ Uo. 25.

Ez a *dezintegráció* a természettudományos észhasználat paradigmájának végső térnyerésével kezdődött, olyannyira, hogy a társadalomtudományok vonatkozásában már a posztstrukturalizmus utáni egyetemesszmény is szóba kerülhet Foucault, Derrida, Deleuze és mások tudomány- és egyetemfelfogásából kiindulva.¹⁷ Most nem térünk át a tudománygyárak AI által érintett területeire és arra sem, hogy a professzionális hírkészítők és a hírbefogadók közötti hagyományosan éles különbség egyre inkább elmosódik, mivel a hagyományosan befogadásra szorító közönség egyre nagyobb szerepet kap a hír és valamiféle tudás létrehozásában (és ebbe a tevékenységébe médiacsoportok igen jelentős összegeket fektetnek).¹⁸ Elegendő ehhez annyi, hogy a valóságviszony és -feldolgozás és a cselekvésvilágai, így a tudományos is egy sajátos társadalmi gyakorlatba kerül, és ott értelmeződik, amit Johann Baptist Metz „kis erkölcsnek” nevez. Megállapítása szerint

*a kis erkölcs lekicsinyített és könnyen váltogatható mértékekkel operál; lemond a túlságosan hosszú távú, akár az egész élet során fenntartott lojalitásokról, minden kockázat ellenére fenntartja az önmegvalósítás szabadságát, az elköteleződés minden formájánál ragaszkodik a változtatás jogához, egészen általánosan szólva: olyan erkölcs, amely individuális síkra helyezi az összes konfliktust, közömbös az átfogó konszenzusok iránt, és minden univerzalista fogalmat gyanús szemmel néz. Az európai szellem ma már szemlátomást kicsiben szereti.*¹⁹

Ezzel szemben mondhatta mintegy ébresztőt kiáltva Jürgen Habermas a frankfurti Szent Pál-dómban elmondott beszédében, hogy „az egyenlőség elvét hirdető észjognak is vallási gyökerei vannak”, illetve hogy „a szekuláris és a vallásos érvek közti határok amúgy is folyamatosan változnak. Ezért a vitatott határ megvonását kooperatív feladatnak kellene tekinteni.”²⁰

Ennek a „*kooperatív feladatnak*” a teljesítésén múlik melleleg Európa mély szellemi válságának átbillentése annak holtpontjain. A közös munkának persze voltak előzményei, illetve a habermasi szintnek megfelelő 20. századi csúcsteljesítményei. Ennek a feladatteljesítésnek volt kiváló, igen sok kritikát, mellőzést és lenézettséget elviselő szolgálja mások mellett Erik Peterson, Romano Guardini, Karl Rahner, Richard Schaeffler és Wolfhart Pannenberg is. A teológiai-filozófiai utóvéd-erőlködés hátterében, mintegy annak szélárnyékában a szellemtudományok elirigyelték a természettudományos módszertan látszólagos biztonságát, s a nyelvtudományok, a történettudományok szép lassan kibújtak saját bölcseleti megalapozásuk alól, és

¹⁷ CONOR, HEANEY: What is the University today?, in *Journal for Critical Education Policy Studies*, 13/2 (2015) 287–314.

¹⁸ Erről például PRESTON, PASCHAL: *Making the News – Journalism and News Culture in Europe*, London, Routledge, 2009.

¹⁹ METZ, 96.

²⁰ HABERMAS, JÜRGEN: Hit, tudás – megnyitás, *Nagyvilág*, 46/12 (2001) 1905–1912.

számolni kezdtek, számolni szavakat, költői képeket, metaforákat, hangalakzatokat, vagy épp számítógépes leíróprogramokkal hoztak létre modelleket, verziókat százszámra, ugyanarról.

A teológia elgyöngülését természetesen követte a gyakorlati szellemtudományok által cserben hagyott filozófiáé. A szellemtudományokat (a „humán tárgyakat”, hiszen a teológia már a nem létező kategóriájába süllyedt, így kritikát sem várhat) ma már nyíltan lenéző és becsmérő álláspontok éppen abból fakadnak, hogy a szellemtudományok, vagyis a „humán tárgyak” lemondtak egyetlenegy képességükről és jogukról, a nyilvános észhasználattal járó, az emberrel kapcsolatos összes tudásformára (a sajátjukra is) vonatkozó bölcséleti és vallási-kritikai képességük alkalmazásáról. Ehelyett kalapot emelgetve köszöntik a felvilágosodás által jól megvilágított, rivaldafénybe állított észmítoszt és annak vulgármódszertanát, a természettudományos absztrakciót és mindazt, ami ebből következik: tudományipart, tudománygyárat, tudománymetriákat, egyetemi önképeket, köszöntik az autókat, a fegyvereket, a metrószerelvényeket, önbecsülésük feladását, illetve hálásak, ha egyáltalán valaki beléjük törli a talpát.²¹ A metafizikai absztrakció feladása a karto-tékadatoló matematikai absztrakció hegemoniáját eredményezte. (A teológiával és bölcsélettel foglalkozók felelőssége ebben a folyamatban is súlyos, hiszen ők mondtak le fokozatosan saját észkritikai feladatukról és arról, hogy figyelmeztessenek más tudásformák axiómáinak partikuláris tarthatatlanságaira.) A bölcsészettudomány lemondása saját metafizikai többletéről (a Habermas által említett teológiai és bölcséleti megalapozottságáról) kritikai potenciáljának, kritikai észhasználatának önfelszámolását eredményezte. Többek között *maga a nyelv* (értelemkeresés, istenkérdés, metafizikai hagyomány, általában a vallási problematika, bűn, halál, bibliai antropológia stb.) egy másik ok, amely miatt továbbra sem tetszik a teológiai és a filozófiai (kritikus, kritizáló) beszédmód, az egyetemességigényre vonatkozó kényelmetlen és nem népszerű törekvésük, figyelmességük zavaró jelenléte okán.

Presto - avagy a kortárs kultúra egyetemein

*Csak helyeselni tudom a fogalmi tisztaságra törekvő pozitivista gondolkodásmódot, de úgy vélem, nem valami hasznos álláspont, hogy elutasítják a tágabb összefüggések vizsgálatát, pusztán azért, mert e téren nem állnak rendelkezésünkre kellő élességgel körülhatárolt fogalmak.*²²

²¹ A teológia és filozófia keserűnek ítélt önkeltetéséről lásd KIERKEGAARD, SØREN: *Félelem és reszketés*, Budapest, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986, 50 skk.

²² HEISENBERG, 273.

És mégis, minden erőnkkel törekednünk kéne, hogy megragadjuk értelmüket, mert nem lehet vitás, a valóság kulcsfontosságú aspektusait feszegetik: illetve – ha igaz, hogy a régi nyelv többé nem képes közvetíteni őket – meg kellene kísérelni értelmük modern nyelvre fordítását.²³

Ma a *társadalomtudományok* területén leginkább angol nyelven próbálják a filozófia és a vallásfilozófia életben maradását kivívni konzervatív filozófusok, társadalomtudósok – szociológiára vállalkoznak a teológia és a filozófia elgyöngülése miatt. Ahogyan a teológia halálát főleg német gondolkodók a vallásfilozófia igen magas szintű művelésével próbálták (látszólag sikertelenül) feltartóztatni, úgy a filozófia végső elmúlását (a frankfurti iskola kései hívei mellett) a konzervatív társadalomtudósok próbálják késleltetni. Ebben az értelemben a szociológiai megalapozottságú frankfurtiak nevezhetők kultúrpeszsimistáknak (a művelődés, a kultúra a félműveltek kezébe kerül, akik modern [kultúr]barbárságot hoznak létre), s harcostársuk ebben a küzdelemben érdekes módon a szekularizációs tézist valló (szociológiai, teológiai, filozófiai síkon mozgó) taylori iskola²⁴ és mindazok (a filozófus Roger Scruton és társai, akik egyébként sokat merítettek T. S. Eliot, Matthew Arnold és Frank Raymond Leavis kultúrafelfogásából), akik általában a tömegkultúra, a tömegmédiá jelentőségének növekedése ellenében és egyéb kultúraértelmezésekkel szemben még kötődnek valamiféle, utóvédharcait vívó, történelmileg megragadható kulturális hagyományhoz, elithez, kódokhoz. Az idejétmúlt elméleti vitáktól angol nyelvterületen a tömeg, a nép már eleve ellépett a második világháború végétől kezdődő időszakban. A gesztus tulajdonképpen az angol munkásfiatalok és a gyarmatokról beáramló, az adott nyelvet jól beszélő bevándorlók – akik aztán maguk is értelmiségiek lettek – nagy szellemi vívmánya, akik a régi kultúrelittel, a polgársággal szemben – újra vagy inkább most végre, először – proletárkézbe kívánták venni, és fejben, nyelvbe helyezve tartani a (társadalom)tudományos közbeszédet. A munkások nem a polgártól akarták megtanulni, hogy kik is ők – saját nyelvjátékokra, saját szempontokra és értelmezőkeretekre vágytak. A kultúratudomány (*Cultural Studies*, a továbbiakban: CS), amely nagyjából a meglévő proletárkultúra, az angol gyáruniverzum kultúrájának szintjéről indított, a háborús sokk után nem törődött a szellemi utóvédharcokkal, hanem valami üdítően újba, vonzóba kezdett. A német, marxista alapú, kultúrpeszsimista társadalomkritikával (Adorno, W. Benjamin, Horkheimer, Habermas), a teológia és a filozófia felszámolásának (ön)kritikus (és késő polgári) gyászmenetével részben szemben vagy azt inkább kiegészítendő az angol CS már a proletárkultúra feltérképezésén, leírásán és fejlesztésén fáradozott. Megtette azt a fordulatot a marxista alapozású társadalomtudományon belül, amelyet az egyház talán Ferenc pápa (régén volt új!) hangsúlyválasztásaiból következően most talán maga is ismét és még inkább hangsúlyoz majd. (Ezek a hangsúlyok

²³ Uo. 278.

²⁴ Bővebben lásd TAYLOR, CHARLES: *A Secular Age*, Cambridge (MA) – London, Harvard University Press, 2007, 505–539.

természetesen nem különböznek a II. vatikáni zsinat alapbelátásaitól, és nem érvénytelenítik őket, hanem kiegészítik az eddig volt pápák és a teljes egyházi hagyomány teológiai, bölcséleti, szociális természetű, időről időre átalakuló hangsúlyait. Ferenc pápa, ahogyan életközeli vonulataiban a monoteista zsidó-kereszténység is tette és teszi, radikálisan komolyan veszi a szegények, a szavakban, tudásban, információban, anyagiakban és egyebekben szegények, a mindenkori posztmodern proletárok kultúráját.) A CS ezen a vonalon haladva, egészen napjainkig előretörve különböző irányzataiban olyan beállítódások és értékek (szellemi és anyagi) rendszerének érzékeli és láttatja a kultúrát, amelyek a munkásemberek viselkedésében, cselekvéseiben, szellemi és anyagi produktumaiban jelennek meg.²⁵ Ha „a kultúra a közösségekben érvényes standardizálódások egésze”, akkor a kultúrát alkotó szokások kialakulását nevezzük standardizációnak. Ez végbemegy a kommunikáció, a gondolkodás, az érzésvilág és a viselkedés/cselekvés szintjén.²⁶ A munkáskultúrák ebben az értelmezési keretben, ebben az új standardizációban nem zárt olvasztótégelyek, hanem belsőleg heterogén, kifelé nyitott és folyamatosan változó hálózatot alkotnak. Dinamika, hibriditás és belső heterogenitás – ezek mentén szerveződik a munkáskultúra is (ha mindezt ebben az úgynevezett kohéziós modellben fogjuk fel). Ezen a modellen túllépve azonban manapság inkább már multikulturalitásról és interkulturalitásról beszélnek, miközben a kohéziós modellel is igyekeznek közösségeket, népeket, munkástársadalmakat figyelemmel kísérni, vizsgálni. A CS alapító aktusa, Richard Hoggart *The Uses of Literacy* [A műveltség haszna, 1958] című műve minden polgári megállapodáson és gátló megegyezésen túllépve komolyan veszi a populáris irányzatokat, a tömegkultúrát, és eredeti érvelésekkel bizonyítja, hogy hagyományos irodalomtudományi eszközökkel bármely kulturális produktum megragadható és elemezhető. Célja volt az elhatárolódás a polgárság kultúrájától, éppen azért, hogy a munkáskultúra ráataláljon saját önállóságaira. Közben különböző gondolkodók jutottak különböző megállapításokra, középpontba állítva hétköznapi cselekvésformákat, a tömegkultúra és a minőség összekapcsolását vagy éppen a munkásosztály kulturális harcát.²⁷ Stuart Hall, a mozgalom másik vezéregyénisége 1951-ben Oxfordban kezdett irodalomtudományt tanulni, és miután belátta, hogy „a kulturális kérdések abszolút halálosan komoly politikai kérdések”, csatlakozott Hoggarthoz, akivel és egy titkárnő segítségével kezdték el megalapítani (1964) és fölépíteni a CCCS-t (*Centre for Contemporary Cultural Studies* – Kortárs Kultu-

²⁵ Bővebben lásd GOODENOUGH, WARD H.: Cultural anthropology and linguistics, in GARVIN, PAUL L. (szerk.): *Report of the Seventh Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Study*, Washington, DC, Georgetown University Press, 1957, 167–173.

²⁶ HANSEN, KLAUS P.: *Kultur und Kulturwissenschaft – Eine Einführung*, Stuttgart, UTB, 2003, 39 skk.

²⁷ Programadó alapművei például WILLIAMS, RAYMOND: *Culture and Society, 1780–1950*, New York, Columbia University Press, 1958; uő: *The Long Revolution*, New York, Columbia University Press, 1961; THOMPSON, EDWARD PALMER: *The Making of the English Working Class*, New York, Pantheon Books, 1963. Hoggarttal őket tekintik a CS alapító atyáinak.

rális Kutatóközpont). A CS hamarosan akadémiai pozícióba jutott Birminghamben – ez a pont a munkásosztály és a gyarmatok akadémiai pozícióba kerülésének és ezzel együtt kódolt vereségének kezdőpillanata. (Korábban a kultúrpeszimizta Adornóék polgárként igyekeztek képviselni a munkásosztály érdekeit – ahogy ezt Marx és Engels is tette.) Hall 1964-ben kiadta *The Popular Arts* [A populáris művészetek] című nagy hatású könyvét, amely nem a hatásméletekkel foglalkozó amerikai iskolákat követi, hanem markáns egyéni utat választ. Az iskolai nevelés oldaláról értekezik a népszerű kultúráról, és „a modern kommunikációs formákon belül kíván vitát folytatni”, hogy ízlésnevelést végezzen. Ezért aztán olyan műfajokkal, jelenségekkel, közkedvelt szórakozási felületekkel, médiumokkal foglalkozik, mint a mozifilmek, a bűnügyi regények, a western vagy épp a jazz. 1964 és 1979 között dolgozott Hall a CCCS-ben (melynek 1968-tól a vezetője volt), és tanítványaival karöltve a Hoggart-féle interpretatív és irodalomtudományi megközelítést etnográfiai és szociológiai elemzésekkel egészítette ki. Ettől az időszaktól kezdődően a szociológusok jelentős hányada (német területen is) a CS felé fordította figyelmét, és ezen az irányzaton belül keresett magának terepet, módszert és egyetemi katedrát. Innentől világos az elhatárolódás az amerikai kommunikációtudománytól és médiászociológiától, illetve az előbb említett kultúrpeszimizta frankfurtiaktól is. Kihagyhatatlan a töredékes áttekintésből a részben Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe és Paul Willis által írt, illetve szerkesztett *Culture, Media, Language* [Kultúra, média, nyelv] című kötet,²⁸ amely összességében a mindenkori befogadó aktív szerepére helyezi a hangsúlyt. Elfogadja ugyan a média ideológiai természetű felfogásait, ugyanakkor elhatárolódik azoktól a nézőpontoktól, amelyek szerint a médiaszövegek diktátumok vagy „transzparens jelentéshordozók” lennének. Nem foglalkozva az iskola (még inkább gondolkodásmód) jelenlegi helyzetével²⁹ a töredékes áttekintés végén kijelenthetjük, hogy napjaink leghatásosabb és legközkedveltebb kommunikációs, médiás, társadalomtudományi (vagyis rejtetten továbbra is teológiai és filozófiai tartalmú) gondolati erőfeszítését a CS fogalma alá rendelhető irányzatok tevékenysége jelenti.

Richard Schaeffler szerint a kérdések burjánzó sokszerűsége a *világra való rákérdezés* módozatainak különbözőségeiből fakad. Schaeffler az idevágó szellem-történeti témák határvidékeire utalva joggal hívja fel a figyelmet, hogy a kérdések újra és újra, akarva-akaratlanul érintik a teológiai és a filozófiai kérdésfeltevést. Miközben nagy vonalakban bejárja a modernitás Plótinostól Rosenzweigig tartó hagyományértelmezéseit és kultúrafelfogásait, világossá teszi, hogy a valóságfelfogás filozófiai mibenlétéről és annak változásáról is szó van akkor, amikor kultú-

²⁸ London, Hutchinson, 1980.

²⁹ Jól használható szócikkekkel, életmű-áttekintésekkel: BARKER, CHRIS: *The Sage Dictionary of Cultural Studies*, London, Sage, 2004. Az irányzatok jövőjéről uő: *Making Sense of Cultural Studies – Central Problems and Critical Debates*, London, Sage, 2002, 98–220.

ról beszélünk.³⁰ A lassan akadémiai elitté vált, a tömegkultúrát az osztályharcos elköteleződés arcvonalába helyező, korábban munkáselköteleződését hangsúlyozó CS mintha érezné önnön fogyatékoságait (a polgárius jóllakott lanygulást – nyugati egyetemen élni és dolgozni nem éppen proletársors), s az utóbbi két évtizedben a tömegtársadalom helyett már inkább hálózati társadalomról beszél.³¹ A felmerült és nem is említett kérdésekre adható válaszok megfogalmazását természetesen egyetemi szinteken is prolongáljuk, transzponáljuk, transzformáljuk, hálózatosítjuk, és közben építjük az AI-t, a Mátrixot vagy a Star Treket, a nagy űrparadicsomot, amellyel kiutazunk a semmibe, találkozni a semmivel.³² A művészeti és futurológiai utópiákon túl természetesen vannak egyéb fontos szellemi irányok, amelyekre azonban most nincs időnk.³³ Fontos lehet talán, hogy kortárs egyetem- és tudományképünk kialakításában ismét komoly szerepük lehessen azoknak az universitasoknak, amelyek öncsonkító módon nem számúzik köreikből az univerzalistákat, ugyanis „[a]zzal, hogy a haladás destruktív oldalára történő ráeszmélést ellenségeinek engedí át, a vakon pragmatizált gondolkodás elveszíti megszüntetve megőrző jellegét és ezért az igazságra vonatkozását”.³⁴ Márpedig ez az „igazságra vonatkozás” annak ellenére is aktuális, hogy szemmel láthatóan komoly új feladat lehet a megőrzése, illetve képviselése, mert talán van még mit keresnie, ugyanis szerencsére „az a szekularizáció, amely nem megsemmisítő, a fordítás moduszában teljeseedik ki”.³⁵

A szerves, történetileg már bizonyított emlékezetkultúra hiányából fakad az a törekvés („a múltat végképp eltörölni”), hogy a kultúrának, ha lehet, sci-fi-egyetemeket és -intézményeket találjunk – valaha ilyennek tűnt a ma már a történelmi múltba vesző marxizmus vagy a korábban említett CCCS is. Szóljunk néhány szót tehát a reményről. Megütköztető módon egyik teológiai kategóriája Johann Baptist Metznek a zsidó hagyományokhoz (és ennyiben a frankfurti iskolához is) kötődő emlékezésfogalomból bontakozik ki. Metz az egész keresztény kultúrát és hitet a *memória* fogalmának segítségével értelmezi. Ehelyütt csupán az úgynevezett *memóriatétel*

³⁰ SCHAEFFLER, RICHARD: *A vallásfilozófia kézikönyve*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 185–223.

³¹ Manuel Castellsszel folytatott vitájához, a médiaimperializmusról lásd SCHILLER, HERBERT: *Information Inequality – The Deepening Crises of America*, New York, Routledge, 1996.

³² MATZKER, REINER: *Die Reise nach Paradies – Säkularisierte Religiosität am Beispiel Star Trek*, in HELLMANN–KLEIN (szerk.): „Unendliche Weiten...” – Star Trek zwischen Unterhaltung und Utopie, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, 141.

³³ REDER–SCHMIDT (szerk.): *Ein Bewußtsein von dem, was fehlt – Eine Diskussion mit Jürgen Habermas*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2008; REIKERSTORFER, JOHANN: *Postsektularität – oder die verdrängte Dialektik der Säkularisierung?*, in *Jahrbuch Politische Theologie*, 5: *Politische Theologie – gegenlesen*, Münster, LIT Verlag, 2008, 269–273; SCHULZ, WINFRIED: *Die Konstruktion von Realität in den Nachrichtenmedien – Analyse der aktuellen Berichterstattung*, Freiburg–München, Karl Alber, 1997; SCHÖSSLER, SABINE: *Der Neopragmatismus von Hans Joas – Handeln, Glaube und Erfahrung*, Münster, LIT, 2011.

³⁴ HORKHEIMER, MAX – ADORNO, THEODOR W.: *A felvilágosodás dialektikája*, Budapest, Gondolat–Atlantisz, 1990, 11–62.

³⁵ HABERMAS: *Hít, tudás – megnyitás.*

első részletesebb kifejtését tartalmazó, a politikai teológia genezisének szempontjából fontos és tanulságos, „*A politikai teológia*” a viták keresztüzében című 1968-as tanulmányra utalunk.³⁶ Metz szerint a keresztény hit mint emlékezés felforgató és veszélyes tartalmakra emlékszik, „*halálos*” konfliktusban van a felvilágosodás és a posztmodern kultúrafelfogás homogén fejlődésmítoszával, mivel pontosan azokra emlékezik, akik kihullanak a felvilágosodás vagy a tömegtársadalom tömegemberének látómezejéből: a szenvedőkre, az emberiség szenvedéstörténetére, pontosabban az emberek megszámlálhatatlan, egyedi szenvedéstörténetére – pontosan a globális proletárok őseire. A keresztény hit azonban Jézus Krisztus szenvedésének, halálának és feltámadásának emlékezete (*memoria passionis, mortis et resurrectionis Jesu Christi*). Ezért a feltámadás horizontján emlékezik a szenvedésre, más szóval apokaliptikus emlékezés, amely megtöri a végpontjától megfosztott, végtelenné váló modern időben kibontakozó töretlen fejlődést. Az apokaliptika fogalmával kapcsolatban gyakran jelentkező félreértések miatt idézzük Metzcet:

Soha nem képviseltem olyan apokaliptikát, amely számításokba bocsátkozik, és ily módon megpróbál belelesni a Jóisten kártyáiba. [...] A bibliai hagyományok apokaliptikája, amelyet valóban rendkívül nehéz érthetővé tenni korunkban, nem olyan ideges vagy kíváncsi vállalkozás, amellyel emberek a világ végének időpontját próbálják kiszámítani, hanem olyan szemlélet, amelynek síkján úgy érzékelik a világot, hogy tudatában vannak a végének. Úgy vélem, hogy az apokaliptikus éllel kidolgozott eszkatológia a bibliai szellem voltaképpen, kulturális szempontból is leírható hozománya. [...] És ha a véggel foglalkozunk, akkor egyáltalán nem válunk rezignálttá. Az ember ugyanis éppen akkor süllyed rezignációba, ha úgy véli, hogy egyáltalán nincs is vég.³⁷

Az apokaliptikus hitet pedig (az egyetemre vonatkozót is) – az a remény élteti, hogy az *egyetemes* Isten színe előtt *minden* ember igazságosságban részesülhet – a történelem összes „vesztése” is, dolgozzon a földeken, a gyárakban, vagy akár az egyetemeken is.

³⁶ A „politikai teológia” a viták keresztüzében, in METZ: *Az új politikai teológia alapkérdései*, 31–58.

³⁷ SCHUSTER, EKKEHARD – BOSCHERT-KIMMIG, REINHOLD: *Trotzdem hoffen – Mit Johann Baptist Metz und Elie Wiesel im Gespräch*, Mainz, Grünewald TB, 1993, 46.

Vincze Krisztián

A KATOLIKUS EGYETEMEK ÚTKERESÉSE A 4. IPARI FORRADALOM IDEJÉN

Absztrakt

A tanulmány célja, hogy a 4. ipari forradalom mentén felmerülő a katolikus egyetemeket nagy mértékben befolyásoló kihívásokra és problémákra utaljon, melyek elsősorban az egyetemi képzési programok esetleges átalakítását, a tudományos tevékenységek irányvonalainak kijelölését, s az egyetemi humán erőforrás politikát is illetik. A megemlített kihívások és problémák, továbbá a kapcsolódó megoldási javaslatok mozzanatai annak az intenzív eszmecserének, melyet a Katolikus Egyetemek Nemzetközi Szövetségének – International Federation of Catholic Universities (IFCU) – tagjai folytatnak egymással, s melynek várhatóan megszületik hamarosan írásos összefoglalása is.

Catholic universities' search for a new path during the 4th industrial revolution

Abstract

The aim of this study is to point out the challenges and problems that are emerging along the 4th industrial revolution and that are having a major impact on Catholic universities, especially with regard to the possible restructuring of university curricula, the definition of the directions of academic activities and university human resources policies. The challenges and problems mentioned, together with proposals for solutions, are the subject of an intensive exchange of views among the members of the International Federation of Catholic Universities (IFCU), which is expected to produce a written summary in the near future.

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy a 4. ipari forradalom mentén felmerülő a katolikus egyetemeket nagy mértékben befolyásoló kihívásokra és problémákra utaljon, melyek elsősorban az egyetemi képzési programok esetleges átalakítását, a tudományos tevékenységek irányvonalainak kijelölését, s az egyetemi humán erőforrás politikát is illetik. A megemlített kihívások és problémák, továbbá a kapcsolódó megoldási ja-

vaslatok mozzanatai annak az intenzív eszmecserének, melyet a Katolikus Egyetemek Nemzetközi Szövetségének – International Federation of Catholic Universities (IFCU) – tagjai folytatnak egymással, s melynek várhatóan megszületik hamarosan írásos összefoglalása is.

2. A 4. ipari forradalom jelensége és hatása

A 4. ipari forradalom kifejezést három megelőző ipari forradalmat követően használjuk. Az 1. ipari forradalom a 18. és 19. században zajlott le, s karakterét a gyártási folyamatokban bevezetett gépek adták. Ebben az időszakban olyan ipari mechanizmusok alakultak ki, melyek a kézműves termelési folyamatokat a gépüzemű termelési módszer felé irányították, s a korszaknak ikonikus szereplője a gőzgép lett. Az ipari forradalmak lényege, hogy az ipari gyártási folyamatok technológiai és gazdasági fejlemények mentén olyan radikális változásokon esnek át, melynek társadalmi kihatásai is születnek. Ez történt az 1800-as évek végét és az 1900-as évek elejét magába záró periódusban is, a 2. ipari forradalom idején. E második forradalmi időszakban a gyártási folyamatoknak és az ipari cselekményeknek már a villamos energia és az olaj alapú energiaforrások általánossá vált használata adta a hátterét. A tömegtermelési folyamatok és az összeszerelősorok tették lehetővé az autógyártás és az acélipar látványos fellendülését. A 3. ipari forradalom kezdetét a 20. század közepére datáljuk, s kibontakozásának közegeként a digitális technológia térhódítását tartjuk számon. „A számítógépek, az automatizálás és az informatikai rendszerek fejlesztése jellemezte ezt a korszakot. Az internet széleskörű elterjedése és a digitális kommunikáció nagy hatással volt a gazdaságra és a társadalomra.”¹ A 4. ipari forradalom jelen korszakunk történése, s legfőbb karakterjegye, hogy a korábban függetlenként született és fejlesztett digitális, biológiai és fizikai technológiák egyre komplexebb módon összefonódnak, s így integrált formájú felhasználásra kerül sor. E forradalmi folyamat „alapvetései között szerepelnek a nagy adatok, az intelligens automatizálás, a mesterséges intelligencia és az *internet of things* (IoT), amelyek radikálisan átalakítják a gyártási és üzleti folyamatokat, valamint a társadalom működését.”²

Mindannyiunk általános tapasztalata, hogy a robotika és az automatizáció bevezetését követően az egészen különböző termékek legyártása gyorsabb, hatékonyabb és sokkal pontosabb, mint korábban. Mindeközben folyamatos csökkenésben van emberi beavatkozás szükségessége, hiszen az emberi intervenció elsősorban már az automatizációs folyamatok beindítására és felügyeletére korlátozódik. A felszabaduló emberi energiák és erők válnak innentől fogva olyan kapacitásokká, amelyek

¹ <https://mk.uni-pannon.hu/index.php/home/hirek-hu/138-hirek-felvetelizoknek/2899-ipar-4-0-negyedik-ipari-forradalom>

² Uo.

a nagyobb kreativitást igénylő feladatokra fordíthatók. Az ember gépek iránt érzett „hálája” abból ered, hogy az automatizációs folyamatokban az ismétlődő, monoton feladatok elvégzése a gépekre hárul; másrészt pedig a már fennálló előállítási folyamatok gyorsan képesek alkalmazkodni mind a piaci változásokhoz, mind a vásárlói igényekhez. A vállalatok versenyképességének sokszor az az egyik legfontosabb kulcsa, hogy a megváltozott igények és a megjelenő újdonságok tükrében gyorsan módosíthatók a meglévő automatizációs folyamatok. Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a gazdasági és technológiai verseny élén álló nemzetek fektetik bele a legtöbb energiát és anyagi forrást a 4. ipari forradalom technológiáinak további fejlesztésébe és szélesebb körű terjesztésükbe.

Klaus Schwab 2016-ban megjelent könyve³ szerint a *4. ipari forradalom* egyik következménye, hogy a hagyományos gyártási és ipari folyamatok automatizálódnak, s olyan intelligens gépek kerülnek használatba, amelyek emberi beavatkozás szüksége nélkül is képesek problémákat diagnosztizálni, elemezni, s egyben akár kijavítani is. Ugyanakkor a mesterséges intelligencia, a génszerkesztés és a fejlett robotika egyre intenzívebb összekapcsolódása okán elmosódnak a fizikai, a digitális és a biológiai világ közötti határok. Mindezek nagyon komoly gazdasági és társadalmi változásoknak lesznek ösztönzői, s ki kell jelentenünk: egyidejűleg vagyunk a nagy ígéretek és a nagy veszélyek korában. Egyrészt a digitális hálón keresztül több milliárd ember összeköthető; az újabb és újabb technológiák alkalmazásával elképzelhető a természeti környezet regenerálódásának támogatása, illetve a korábbi ipari forradalmak okozta károk enyhítése is. Másrészt azonban az illetékes hatóságok elmulasztják az új technológiák pontos szabályozását, ami újabb biztonságpolitikai kockázatok felmerülését generálhatja, tovább növelheti a már amúgy is óriási társadalmi egyenlőtlenséget, s a társadalmak töredezettségét.⁴

Arvind Krishna, az IBM elnök-vezérigazgatója szerint a generatív mesterséges intelligencia óriási hatással lesz a munkahelyekre. Véleménye így hangzik: „Ez az első olyan technológia, amely a fehérgalléros munkát, vagy ahogy én nevezném, a kognitív munkatevékenység, a gondolkodói munka alsó rétegét célozza meg. [...] Nem számít, hogy fizikusról, matematikusról, informatikusról, orvosról, íróról van szó”. E ponton joggal tehető fel a kérdés, hogy vajon mi lesz az a kulcskészség, amire mindannyiunknak szüksége lesz ahhoz, hogy a mesterséges intelligencia korában boldogulni tudjunk? Az IBM elnökének válasza így hangzik: „Ha a kognitív munkatevékenység alsó rétegét kiváltja a generatív mesterséges intelligencia, akkor meg kell tanulni a kritikus gondolkodást! Ez azt jelenti, hogy a kritikus gondolkodás lesz az a készség, – függetlenül attól, hogy melyik területen dolgozunk – amelyre sokkal, de sokkal nagyobb szükség lesz az eddigieknél”.⁵

³ SCHWAB, KLAUS: *The Fourth Industrial Revolution*, New York, Crown Business, 2017.

⁴ <https://www.weforum.org/about/the-fourth-industrial-revolution-by-klaus-schwab/>

⁵ <https://globalcloudplatforms.com/2024/01/19/this-is-the-one-skill-we-all-need-in-the-age-of-ai/>

Az eddigiekben átgondoltakból jól sejthető, hogy az egyetemek tevékenységét, feladatköreit, általános küldetését mindez azért befolyásolja, mert a képzést nyert hallgatókat az új, a 4. ipari forradalom mentén megváltozott munkaerőpiacra kell elvezetni. A 4. ipari forradalom környezete befolyásolja azt is, hogy mely tudományterületek válnak egyre népszerűbbé, anyagi eszközök mentén egyre támogatottabbakká és mely hozzájuk kapcsolódó képzések kerülnek felértékelődötté.

3. A katolikus egyetemek identitásának szervei és alapjai

Amikor a katolikus egyetemek saját szerepükről, identitásukról, küldetésükről gondolkodnak, akkor tudatában vannak annak, hogy időről időre szükségesek az ezekkel kapcsolatos állásfoglalások újszerű megfogalmazásai. Az együttgondolkodás a Pázmány Péter Katolikus Egyetem esetében történhet és történik még intenzívebben a katolikus egyetemi szövetségeken belül, ami egyrészt jelenti az International Federation of Catholic Universities (IFCU), azaz a Katolikus Egyetemek Nemzetközi Szövetségét⁶, másrészt jelenti az Európai Katolikus Egyetemek Szövetségét (Fédération des Universités Catholiques Européennes, FUCE)⁷; végül harmadik tagságunk a Catholic University Patnrship⁸-en (CUP) belül valósul meg. Mindhárom tagságunk és az azokon keresztüli együttműködéseink tágabb keretű célja, hogy egyszerre feleljünk meg a minden más egyetemre is vonatkozó szakmai és tudományos követelménynek, miközben többletet nyújtva, lényegi vonásokat kialakítva katolikus egyetemenként kívánunk működni.

A katolikus egyetemek fontos dokumentumokat tartanak irányjelzőnek és meghatározónak. A II. Vatikáni Zsinat *Gravissimum educationis* kezdetű deklarációja⁹ a keresztény nevelésről szól. A dokumentum rövid terjedelmű, ugyanakkor nagy jelentőségű, s tisztázni kívánja a keresztény nevelés fogalmát, megjelöli felelőseit

⁶ Az IFCU fennállásának éppen századik évfordulóját ünnepelhetette 2024-ben. Több mint kétszáz felsőoktatási intézményt tudhat tagjai között, célja a katolikus egyetemek közötti kapcsolat erősítése, azok képvisellete, akár más nemzetközi szervezetek irányában is. A szervezet honlapja: <http://ifcu-ifcu.org/en/homepage-2/>

⁷ A FUCE 1991-ben került megalapításra, több mint hatvan tagja van. Honlapja: <http://fiuc-ifcu.org/en/homepage-2/>

⁸ A Catholic University Partnership 2004-ben alapult meg azzal a céllal, hogy általa poszt-kommunista országok katolikus felsőoktatási intézményei egymást kölcsönösen támogathassák, s egymás fejlődését inspirálják. A Partnership élén a Notre Dame Egyetem Nanovic Intézete áll (University of Notre Dame, Nanovic Institute for European Studies). Tagjai még Ružomberok Katolikus Egyeteme, a zágrábi Horvát Katolikus Egyetem, a lublini II. János Pál Pápa Egyetem, a tbiliszi Sulkhan-Saba Orbeliani Egyetem, s az Ukrán Katolikus Egyetem Lvivben. A szervezet honlapja: <https://nanovic.nd.edu/about/catholic-universities-partnership/>

⁹ *Gravissimum educationis*, A II. Vatikáni Zsinat deklarációja, 1965. október 28., https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_gravissimum-educationis_en.html

és eszközeit, s a különböző iskolatípusokra való utalásokon túl külön tárgyalja a katolikus egyetemeket és a teológiai fakultásokat. A dokumentum érdekes módon még nem szól arról, hogy az egyház oktatási intézményeinek katolikus identitását megővni és ápolni szükséges, – effajta igényt a Szentszék csak később, az 1960-as évek végén kezdett el artikulálni. Fontos megemlíteni azt a dokumentumot, amely az egyházi egyetemeket és fakultásokat szabályozza: Ferenc pápa hirdette ki 2018. január 29-én, s a *Veritatis gaudium*¹⁰ címet viseli. A *Veritatis gaudium* tulajdonképpen a Szent II. János Pál pápa által 1979. április 15-én kiadott *Sapientia christiana* kezdetű apostoli konstitúció¹¹ megújítására és néhány helyen történő módosítására hivatott. Kifejezetten a katolikus egyetemeket szabályozó dokumentum, a szintén Szent II. János Pál pápa által 1990-ben kiadott *Ex corde ecclesiae* apostoli konstitúció¹², amely a katolikus egyetemek alapvető identitás mozzanatait adja meg, céljait jelöli ki, valamint az egyház és társadalom viszonya mentén beszél az egyetem szerepéről, kitérve az egyetemi pasztoráció súlyára és jellegére is. Egyik örök aktualitású meglátása, hogy a katolikus egyetemek feladata annak értékelése, hogy az újabb és újabb ismeretek, felfedezések, találmányok, hogyan szolgálják az egyén és a társadalom javát. A különböző új szakismeretekkel mindig együtt adódnak ugyanis annak erkölcsi, etikai dimenziói, s ezen dimenziókra kell különös tekintettel lenniük a katolikus egyetemeknek. Érdemes szó szerint felidézni a több mint harminc évvel korábban íródott szöveg azon részletét, amely a tudomány és a technológia gyors fejlődését említve gondolkodik a katolikus egyetemek tennivalóiról:

*„Mai világunkban, amelyet a tudomány és technológia gyors fejlődése jellemez, a katolikus egyetem feladatai még fontosabbak és sürgősebbek. A tudományos és technikai felfedezések hatalmas gazdasági és ipari növekedést eredményeznek, ez azonban elkerülhetetlenül igényli a hasonlóan fontos cél kutatását, annak garantálására, hogy az új felfedezéseket az egyén és az egész társadalom javára használják fel. Ha minden egyetem felelős a cél kutatásáért, a katolikus egyetemnek különösen meg kell felelnie ennek az igénynek: keresztény inspirációja segítségével a kutatás erkölcsi, lelki és vallási dimenzióival is rendelkezik, és a tudomány és technika eredményeit a teljes emberi személy perspektívájából méri fel.”*¹³

¹⁰ FERENC PÁPA: *Veritatis gaudium*, 2017. december 27. https://www.vatican.va/content/francesco/en/apost_constitutions/documents/papa-francesco_costituzione-ap_20171208_veritatis-gaudium.html

¹¹ II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Sapientia christiana*, 1979. április 15. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_15041979_sapientia-christiana.html

¹² II. JÁNOS PÁL PÁPA: *Ex corde ecclesiae*, 1990. augusztus 15. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_15081990_ex-corde-ecclesiae.html

¹³ Uo. 7-es pont.

4. A katolikus egyetemek útkeresésének konkrétumai

Ha újból kifejezetten a 4. ipari forradalom mentén felmerülő kihívásokra és a katolikus egyetemek válaszreakcióira fordítjuk figyelmünket, akkor egy három évvel korábban elindult kezdeményezést szükséges megemlíteni. 2021-ben a Salamancai Pápai Egyetem Európai Tanulmányok és Emberi Jogok Intézete¹⁴ hozta létre az *EU és a mesterséges intelligencia etikai irányítása* kutatócsoportot. A kutatócsoport elsődleges céljai között szerepel a mesterséges intelligencia társadalmainkra gyakorolt hatásának vizsgálata, miközben a csoport néhány tagja úgy döntött, kifejezetten arra a kérdésre összpontosít, hogy vajon a 4. ipari forradalom milyen módon érinti az egyetemet és annak feladatköreit. Ezen alprojekt *Az egyetemek jövője a digitális korban* név alatt fut; s tagjai – akik közül sokan nemzetközi bizottságok, tudományos tanácsok és nemzetközi szervezetek tanácsadó testületeinek tagjai – a katolikus egyetem digitális korban betöltött szerepéről, valamint az intézmények előtt álló kihívásokról és lehetőségekről gondolkodnak. Még ugyanebben az évben, 2021-ben az IFCU támogatását kérte a Salamancai Pápai Egyetem azért, hogy a tagegyetemekkel közösen indíthasson el olyan cselekvésorientált folyamatot, amely legvégül minden katolikus egyetem számára megfontolandó ajánlásokat fogalmazhat meg és gyűjthet egybe. Mindezen munkálatok előrehaladásáról a Salamancai Egyetem kutatói folyamatosan tájékoztatják a Kultúráért és Nevelésért felelős Dikasztériumot.

Az említett fórumok tehát ajánlásokat fogalmaznak meg, amelyek egyelőre nem léteznek még végérvényes formában, de a katolikus egyetemek esetében általánosságban képviselhető álláspontok státuszára tarthatnak igényt. Az eddigiekben körvonalazódott javaslatlétélek kiindulópontja a következő: A Világgazdasági Fórum (World Economic Forum) szerint a jövő szakmáinak 75%-a még nem létezik, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labor Organisation) előrejelzése szerint 2030-ra a jelenlegi szakmák 30%-a automatizálódik, 2050-re pedig ez az arány eléri a 60%-ot. A McKinsey Company felmérései szerint az oktatási központok 74%-a úgy véli, hogy a végzettjeik alkalmasak a munkaerőpiacra, azonban az egyetemen végzetteket foglalkoztató vállalatoknak csak 35%-a ért egyet ezzel az állítással. A digitális forradalom és a 4. ipari forradalom környezete megváltoztatta a tudás megszerzésének és terjesztésének módját. Tekintettel arra, hogy az egyetem a társadalom szolgálatában áll, vizsgálnia, elemeznie és értékelnie kell az egyes új technológiai vívmányok hatását. Az új munkahelyek létrejötte és sok más korábbi munkahely megszűnése miatt számos egyetemi szintű tananyagot újjá kell alakítani, a jelenlegi és jövőbeli munkaerőpiaci elvárásokhoz szükséges azokat igazítani. Mindez magától értetődő módon olyan oktatást igényel, amely magában foglalja a digitális készségek oktatását is.

¹⁴ Universidad Pontificia de Salamanca, Instituto de Estudios Europeos y Derechos Humanos. www.upsa.es.

A javaslattetelek tág keretét a következő megállapítások írják körül: Az elmúlt évtizedekben számos egyetem foglalkozott az üzleti jövőkép kialakításával, amelynek legfőbb célja a gazdasági előnyök növelése volt. E cél elérése érdekében a nemzetköziesedés alapvető szerepet játszott az egyetemek stratégiáiban, s részét alkotta a hallgatók célzott és egyre nagyobb létszámban való toborzása. A tanításnak, a kutatásnak és a társadalom szolgálatának táplálnia kell egymást, különben az egyetem e három küldetése közötti összhang forog kockán. A mindennapi életünket átformáló technológiai vívmányok többségét az egyetemeken képzett tudósok és szakemberek hozták létre. Intézményeinknek – az egyetemeknek – erkölcsi kötelessége olyan szakembereket képezni, akik a felelősségben és a szolidaritásban gyökerező jövőkép alapján új módszereket, eljárásokat, szoftvereket és eszközöket terveznek és használnak. Szintén ezek az intézmények a legalkalmasabbak egyben arra is, hogy tanulmányozzák és értékeljék az ilyen fejlesztések tervezésének és kivitelezésének lehetséges módjait.

Az egyetem, mint intézmény, megalakulása óta mindig is arra törekedett, hogy az emberekben egyetemes életszemléletet alakítson ki. Egyetemistának lenni, egyetemi végzettséget szerezni kettős felelősséggel jár: egyszerre jelent személyes és ugyanakkor társadalmi felelősséget is. Éppen ezért nem elég, ha az egyetem a hallgatóknak olyan tudást nyújt, amely által jó szakemberek lesznek, hanem segítenie kell őket a kritikus gondolkodásban, bizonyos tendenciák jogosultságának, célszerűségének, hasznosságának vagy éppen kártékonyságának felülvizsgálatában, s természetesen segíteni kell őket sajátos életszemléletük kialakításában is. Hiszen legvégül minden emberi cselekvésnek – legyen az ipari, gazdasági, technológiai – egyetemes értékeken és elveken kellene alapulnia!

Az alább csak vázlatosan, tulajdonképpen felsorolás jelleggel bemutatott javaslatok a megszólított tagegyetemeknek címzett konkrét figyelemfelhívó pontokat tartalmaznak saját tevékenységeikhez, olykor konkrét intézkedéseket fogalmaznak meg, továbbá a tagegyetek közötti lehetséges együttműködési cselekvésekre utalnak. A közös gondolkodás eddigi eredményeiből hat javaslati téma kerül most felsorolásra.

5. Az útkeresés eddigi meglátásai, megfogalmazódó javaslatjai

Amire talán a legnagyobb szükségünk lenne jelenleg, – s nem véletlenül ez az első megemlítt javaslat – az az, hogy a természettudományok és a humán tudományok közös víziója szülessen meg. A mai világnak nem természettudományos vagy bölcsészettudományi képzettségű emberekre van szüksége, hanem olyan emberekre, akiket egyetemes látásmóddal, etikai és erkölcsi értékekkel és elvekkel, valamint a természettudományok és a bölcsészettudományok perspektíváival együttesen, a találkozás kultúrájának szellemében nevelnek ki. Az egyetemeknek nemcsak a szak-

ember képzés a feladata, hanem a hallgatók emberré nevelése, s annak biztosítása, hogy a diplomás végzettek egyben világnézettel bíró, ismereteik és szakterületük társadalmi hatásaival, az abból fakadó felelőségükkel tisztában lévő emberek legyenek.

A második javaslat origója, hogy az új, mesterséges intelligencián alapuló technológiák minden eddiginél nagyobb kihívást jelentenek a felsőoktatás számára, melyek közül az egyik legmarkánsabb a ChatGPT. Amellett, hogy meg kell találni a módját annak, hogy az egyetemi hallgatók azt a becsületesség keretein belül használják, az oktatóknak kell alaposan átgondolniuk, hogy egyáltalán milyen tudást és készségeket szeretnének átadni a hallgatóknak. Tisztázandó tehát, hogy miben állnak az oktatók által átadott kompetenciák és a számítógépekből, az internetes és digitális fórumokról kinyerhető ismeretek lényegi különbségei. Ezzel összefüggő következmény, hogy az egyetemeknek az új technológiák és az új pedagógiai módszerek használatára vonatkozó naprakész képzést kellene nyújtaniuk az oktatók számára, hogy idősebb és a mai körülményekhez mérten alkalmasabb legyen tevékenységük. A digitális technológiák használatára vonatkozó etikai normák kidolgozása szintén – elsősorban – a ChatGPT okán vált sürgetővé.

A harmadik javaslati téma első lépésben a társadalom- és bölcsészettudományok (SSH) bizonyos tantárgyaival kapcsolatban állapítja meg, hogy azoknak lényegi elemeiből tulajdonképpen bármely képzés tantervébe érdemes lenne beépíteni, hogy segítsük azokkal az egyetemi hallgatókat látó körük tágításában, továbbá, hogy a szakismeretek etikai és társadalmi kihívásaira érzékenyítsük őket. Érdemes mérlegelni azt a javaslatot is, mely szerint kifejezetten tudományfilozófiai kurzusokat lehetne az adott képzések curriculumába bevezetni, hogy általuk a hallgatók képesek legyenek kritikusan szemlélni saját tudományukat, lássák az általuk választott és tanult tudomány értékeit és korlátait, s azt, hogy azok hogyan állíthatók az emberiség szolgálatába. A katolikus egyetemeknek katolikusnak kell lenniük és maradniuk abban az értelemben, hogy mindent az evangéliumi értékek szem előtt tartásával és az etika hangsúlyozásával tanítanak, kutatnak és fejlesztenek, így az egyház társadalmi tanításának tanulmányozását be lehet vezetni bármely képzési terület tantervébe.

Az egyház szociális tanítását (4) természetesen nemcsak tanítani szükséges és érdemes, hanem konkrét gyakorlatba is át kell azt ültetnünk egyetemi szinten. Ez az ajánlások szerint konkrétan jelenti a szegények, a marginalizáltak, a kirekesztés veszélyének kitétt csoportoknak a tanulás esélyéhez való eljutásban való segítségét és a képzés végéig való támogatásukat, akár ösztöníjak alapításával, kvóták kialakításával, fókuszált hallgatói toborzás megvalósításával. Másrészt a testvéri intézmények közötti szolidaritás szellemében ösztönözni kell a közép- és alacsony jövedelmű országokban található más katolikus egyetemekkel való konkrét együttműködési programokat és tevékenységeket!

Újabb javaslat (5) annak a humán erőforrás-politikának a támogatása, amely hatékonyan lehetővé teszi a kutatók, oktatók, dolgozók számára, hogy intézménye-

inkben összeegyeztethessék a munkát és a családi életet. Gyakran említjük, hogy a katolikus egyetemek képzésében a diákoknak, hallgatóknak a teljes személyi dimenzionalitású képzése a cél. Csakhogy ehhez olyan oktatói gárda kell, amelynek tagjai önmaguk egészséges személyiségű egyensúlyát már birtokolják munka és család pólusának vonatkozásában. Az ideális oktató, kutató nyilvánvalóan saját fizikai és mentális egészségének tükrében válhat egyre jobb tudásközvetítővé!

Kétség nem fér hozzá, gondoskodni szükséges arról, hogy az oktatók és kutatók munkájukba való belépésekor, munkájuk értékelésekor és díjazásakor felelősségteljesen használjuk a kutatási és az oktatási tevékenységi mutatókat. Ugyanakkor nem szabad a publikált cikkek, a nagy impact faktorú folyóiratokban megjelent cikkek számát vagy a kutató Hirsch-indexét kizárólagos mutatóként használni, mivel ezek a mutatók nemcsak elfogultak és manipulálhatók, hanem hozzájárulnak a *publikálj vagy vessz el (publish or perish)* mottójú, több szempontból káros kimenetelű verseny felfokozásához is.

Végül a nemzetköziesítéssel kapcsolatban megfontolásra ajánlott javaslat (6) az, hogy a katolikus egyetemeknek növelniük kell jelenlétüket a legfontosabb nemzetközi fórumokon és nemzetközi szervezetekben, hogy megvédjék, illetve egyáltalán képviselhessék a katolikus egyház értékeit és elveit. Ajánlatos a katolikus egyetemek konzorciumainak létrehozása – kihasználva a katolikus egyetemek világméretű hálózatát – azzal a céllal, hogy közös egyetemi képzéseket nyújthassanak akár alap-, mester- vagy doktori képzések szintjén. Magától értetődő olyan nemzetközi kutatócsoportok létrehozása, amelyek dedikáltak a 4. ipari forradalom társadalmakra gyakorolt hatásait és következményeit tanulmányozni. Tekintettel a katolikus egyetemek öt kontinenst átfogó hálózatára, kívánatos lenne a mobilitás és a tudáscsere előmozdítása érdekében létrehozni egy ún. „Látogatói Akadémiai Programot”.

6. Konklúzió

Amint a leírtakból kitűnik, az útkeresés folyamatában még sok válasz várat magára, s nem túlzás kijelenteni, a folyamatosan tudatossá váló problémákkal kapcsolatos és egyre pontosabban megfogalmazható kérdések feltevése is komoly feladatot jelent még számunkra. Kíváncsian várjuk annak a dokumentumnak a megszületését, ami majd végérvényes és árnyaltabb formában határozza meg a katolikus egyetemekre vonatkozó javaslatokat. A hat megemlített javaslati téma felelevenítésekor pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen dolgozva könnyen észlelhetjük, hol élvezünk már bizonyos előnyöket katolikus egyetemi identitásunk építésében, s hol vannak olyan hiátusaink, amelyeken érdemes lenne változtatnunk.

TARTALOMJEGYZÉK

VINCZE KRISZTIÁN	
Köszöntő	5
TÖRÖK CSABA	
Hit, kultúra és a tudás két formája	7
SCHLETT ANDRÁS	
Korunk kultúrmorfológiája – a Szentatya	
Pázmány Péter Katolikus Egyetemen elhangzott beszédének tükrében	16
GÁRDONYI MÁTÉ	
Ferenc pápa társadalmi tanítása és a szociális kérdés argentin tapasztalata	31
EL BEHEIRI NADJA	
Törekvés az igazságra: Ferenc pápa, Romano Guardini és Ulpianus	41
CSEREY GYÖRGY	
A mesterséges intelligencia emberközpontú használatának kihívásai	49
IVÁN KRISTÓF	
Bionikai kutatás-fejlesztés az ember szolgálatában	63
ALMÁSI ZSOLT	
(Invokációs) technológia, technokrata paradigma és az egyén	70
BOTOS MÁTÉ	
A konzumizmus kísértete. Az Egyház válasza	
a fenntarthatatlanságra mint morális problémára	82
KUMINETZ GÉZA	
A tudomány látóhatára és a tudósok, államférfiak felelőssége	
– Katolikus szemmel (Avagy egy emberléptékű tudomány lehetősége)	94
LÁZÁR KOVÁCS ÁKOS	
Szimfónia az egyetemesség nélküli egyetemhez	111
VINCZE KRISZTIÁN	
A katolikus egyetemek útkeresése a 4. ipari forradalom idején	127

A KÖTET SZERZŐI

ALMÁSI ZSOLT, PPKE-BTK, egyetemi docens, tanszékvezető

BOTOS MÁTÉ, PPKE-BTK, egyetemi docens, tanszékvezető

CSEREY GYÖRGY, PPKE-ITK, egyetemi tanár, dékán

EL BEHEIRI NADJA, PPKE-JÁK, egyetemi tanár, tanszékvezető

GÁRDONYI MÁTÉ, PPKE HTK, egyetemi tanár, tanszékvezető

IVÁN KRISTÓF, PPKE-ITK, egyetemi docens

KUMINETZ GÉZA, PPKE, egyetemi tanár, rektor

LÁZÁR KOVÁCS ÁKOS, PPKE-BTK, egyetemi docens, intézetvezető,
tanszékvezető

SCHLETT ANDRÁS, PPKE-JÁK, egyetemi docens

TÖRÖK CSABA, PPKE-HTK, egyetemi tanár

VINCZE KRISZTIÁN, PPKE-HTK, egyetemi tanár, tanszékvezető

Nagy örömmel és tisztelettel köszöntök mindenkit a Pázmány Péter Katolikus Egyetem emlékkonferenciáján, amellyel Ferenc pápa a tavalyi évben egyetemünkön tett látogatásának és elhangzott beszédének tisztelgünk. Őszentsége 2023. április 23–25. között apostoli látogatást tett Magyarországon, amellyel kapcsolatban a teljes magyar egyház fejezte ki háláját akkor is, amikor a pontos évforduló dátumára hirdette meg azt a nemzeti zarándoklatot, amelyen nagyszámban vettek részt főpásztoraink és híveink, Rómában képviselve az itthoni teljes katolikus közösséget.

A katolikus egyetemek életét, működését, identitását meghatározó, normákkal is szabályozó dokumentum az az 1990-ben kihirdetett *Ex corde ecclesiae*, amelynek 32-es pontja így fogalmaz: „*A katolikus egyetem, mint bármely más egyetem, szervesen épül az emberi társadalomba. Az Egyház szolgálatának kifejtése során és mindig saját illetékességén belül, az a hivatása, hogy mind hatásosabb eszköze legyen az emberek és a társadalom kulturális fejlődésének. Kutatási tevékenységei közé tartozik a súlyos kortárs problémák tanulmányozása.*” Mai emlékkonferenciánk, az elhangzó előadások – harmincnégy évvel az *Ex corde ecclesiae* megjelenése után – abban szeretnénk segíteni bennünket, hogy az aktuális, létezésünket övező és meghatározó kortárs problémákat mélységükben tanulmányozzuk azzal a reménnyel egybekötve, hogy egyetemenként nemcsak érzékeljük e problémákat, hanem ötleteinkkel, munkánkkal, akadémiai tevékenységünkkel embertársaink és a társadalom kulturális fejlődéséhez valóban hozzájárulhatunk.

Dr. Vincze Krisztián
rektorhelyettes

Ára: 1800 Ft

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT